

**ПРИВАТНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УНІВЕРСИТЕТ СУЧАСНИХ ЗНАНЬ»
МІНІСТЕРСТВО ФІНАНСІВ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

САНЖАРОВ ВАЛЕРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 348:272-74(4-15)“XII-XIV”

**ДИСЕРТАЦІЯ
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КАНОНІЧНОГО ПРАВА
В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ У XII-XIV СТОЛІТТЯХ**

12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і
правових учень»

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В.А. Санжаров

Науковий керівник: **Шевченко Анатолій Євгенійович,**
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України

Київ – 2024

АНОТАЦІЯ

Санжаров В. А. Становлення та розвиток канонічного права в Західній Європі у XII–XIV століттях. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – ПВНЗ «Університет сучасних знань», Державний податковий університет. Ірпінь, 2024.

У дисертації здійснено комплексний аналіз стану наукової розробки проблеми середньовічного канонічного права, основних напрямів сучасних досліджень і новітніх підходів до інтерпретації західноєвропейських юридичних пам'яток Середніх віків. Встановлено внесок «національних шкіл» з дослідження церковного права у вивчення канонічного права класичного середньовіччя. Зазначено вплив зовнішніх чинників на розробку історії канонічного права.

З'ясовано основні категорії джерел, які забезпечили Граціану матеріали для «Декрету»: канони церковних соборів, папські декреталії, пенітенціали, патристичні тексти, римське право, капітулярії Каролінгів, а також частина підроблених юридичних текстів, теологічні та неканонічні джерела попередніх одинадцяти століть. Проаналізовано виправданість, характер і подробиці цитування біблійних текстів та псевдоапостольської літератури у формі так званих «канонів апостолів». Зазначено, що тексти раннього церковного права увійшли до сучасної кодифікації права католицької церкви лише завдяки «Декрету» Граціана. Проаналізовано наявні дані та історіографічну традицію щодо особистості Граціана: його імені, походження, місця народження, освіти, приналежності до чорного чи білого духовенства, наукової кваліфікації, місця роботи та написання його творів, дати створення, джерел запозичень і етапів композиції тексту «Декрету», дати й місця смерті каноніста. З'ясовано безпосередні джерела праці

Граціана – дограціанівські канонічні збірники, а саме: «Панормія» та «Колекція трипартита» Іво Шартрського, «Колекція канонів» єпископа Ансельма Луккського (1036–1086), «Полікарп» (бл. 1111–1113) кардинала-диякона Григорія з титулом св. Хрізогона, «Збірка в трьох книгах» (1113–1120), «Книга про милосердя і справедливість» Алгера з Льєжа, «Етимології» Ісидора Севільського, «Сентенції магістра А.», ймовірно, Елмера Кентерберійського. Проаналізовано структуру та зміст «Декрету», дослідницький метод Граціана, подальший розвиток канонічного права як університетської дисципліни в рамках декретистики та декреталістики, постграціанські декретальні «колекції», які увійшли до «Корпусу канонічного права». Констатовано, що основними етапами формування «Корпусу канонічного права» є: 1) написання Граціаном «Гармонії суперечливих канонів» або «Декрету» (бл. 1240 р.); 2) оприлюднення в 1234 р. «Декреталій» або «*Liber extra*» папи Григорія IX (1227–1241), автором «колекції» був домініканець Раймондо да Пеньяфорт; 3) законотворча діяльність трьох римських понтифіків кінця XIII–початку XIV століть: «Книга шоста» або «*Liber sextus decretalium*» папи Боніфация VIII (1294–1303), «Клементіни» або «Конституції» папи Клемента V (1305–1314) та збірники «*Extravagantes*» і «*Extravagantes Communes*» папи Йоана XXII (1316–1334).

На основі комплексного аналізу теоретичних та історико-правових джерел запропоновано періодизацію становлення і розвитку середньовічного канонічного права в Західній Європі у XII–XIV століттях. Перший етап (бл. 1125 – бл. 1145) – створення Граціаном «Гармонії суперечливих канонів» або «Декрету», розробки внутрішньо послідовної системи канонічного права, системно структурованого збірника латинських джерел канонічного права від часів ранньої Церкви до XII століття. Наголошено, що, згідно із сучасними уявленнями, «Декрет» складався як усталений текст не за один або за два прийоми, робота суттєво змінювалася з часом у міру розвитку поглядів автора на право. З'ясовано, що на першому етапі роботи Граціан створив навчальний інструмент для особистого використання під час викладання,

згодом він перетворив його на навчальний текст, потім на посібник для священників та суддів і, нарешті, на всеосяжний кодекс канонічного права. Зазначено, що Граціан використав систему ієрархії постанов, побудовану з урахуванням часу, місця їх видання, приналежності певній інстанції чи авторитету. Зроблено висновок, що свідомо відмова від розгляду теологічних аспектів і зосередження тільки на правовому боці питань та «казусів» була схвально сприйнята іншими каноністами й мала вирішальне значення для подальшого розвитку права та юриспруденції Церкви, оскільки сприяла відділенню каноністики від теології та оформленню в самостійну дисципліну. Другий етап розвитку (1140–1234) пов'язаний з розробкою доктрини канонічного права викладачами тогочасних європейських університетів. Зазначено, що становлення системи середньовічного канонічного права визначає трансформація з університетської дисципліни, заснованої на поясненнях «Декрету» Граціана («старе право»), в правову систему, засновану на папських декреталіях, які мали претензію на загальну чинність і роз'яснювали питання церковного права («нове право»). З'ясовано, що першими змінами були додавання розділів і витягів з римського права до Граціана. Нові тексти отримали назву «палей», їх вставляли в текст або додавали на береги сторінок. Встановлено основні різновиди коментарів до «Декрету» Граціана декретистів: «глоси» або «апарати глос», «абревіатури», «суми». Виноски («глоси») зазвичай копіювалися на берегах сторінки рукопису (текст «Декрету» займав центральне місце). Зроблено висновок, що «глоси» до «Декрету» є найважливішим досягненням болонських юристів XII і початку XIII стст. Наголошено, що доктринальна та юридична робота Болонської школи надихнула подальше папське й соборне законодавство. Констатовано, що папські постанови почали займати все більш важливе місце в канонічному праві з 1160-х років. Спочатку невеликі, несистематичні збірники вводили як додатки до «Декрету» Граціана. «Колекції» декреталій не були систематично впорядковані, це ускладнювало їх використання. План і структуру нової системи канонічного права надав «Бреварій» Бернардо

Павійського. Вперше приватну канонічну «колекцію» схвалив папа Інокентій III (1198–1216), зокрема засвідчив автентичність збірки декреталій Петра Беневента. Протягом XIII ст. збірники декреталій стали «офіційними» компіляціями, замовленими папством і надісланими для вивчення в університети. Зазначено, що об'єднані в «Корпус канонічного права» дуже різні за характером і складом правові компіляції, незважаючи на їх різний характер і суперечливу юридичну силу, утворили єдиний корпус як для середньовічної юридичної науки, так і для церковної судової практики Середніх віків, ранньо-модерної доби і новітнього часу. Дві основні тенденції подальшого розвитку церковного права: поширення папських декреталій і систематичне застосування римського права до канонічної юриспруденції. Трьома найактуальнішими сферами, в яких юристи використовували нову юриспруденцію були судова процедура, шлюбне право та структура церковного правління. Третій етап (1234–1334) – епоха домінування уніфікованого канонічного права в середньовічній Західній Європі завдяки розвитку соборного й папського законодавства. Собори відображають зростання 1) церковної централізації під владою папства; 2) доцентровості – тенденції звертатися до папської курії (центру) за підтримкою та владою; 3) апеляційної юрисдикції папства; 4) прихильності до правової та інституційної єдності всередині Латинської Церкви.

Зроблено висновок про те, що епоха правничого ренесансу в Західній Європі зазначалася рецепцією римського права, виокремленням цивільного та канонічного права від теології, появою факультетів права й докторських ступенів з обох прав в європейських університетах. Зазначено, що «Декрет» Граціана і «Корпус канонічного права» загалом, безперечно, стали основою європейської правової культури. Їхній зміст і методологія сформували ядро західної правової традиції.

Ключові слова: канонічне право, Корпус канонічного права, «Декрет» Граціана, декретальне право, соборне законодавство, Середні віки.

SUMMARY

Sanzharov V. A. Formation and Development of Canon Law in Western Europe in the 12th-14th Centuries. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for obtaining the degree of Candidate of Law Sciences, Specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal studies.– Higher Educational Institution «University of Modern Knowledge», State Tax University, Irpin, 2024.

The dissertation analyzes the state of scientific development of the problem of medieval canon law, the main directions of modern research and the latest approaches to the interpretation of legal monuments. The contribution of ‘national schools’ to the study of church law in the study of canon law of the classical Middle Ages is established. The impact of external factors on the development of the history of canon law is noted.

The main categories of sources that provided Gratian with materials for the “Decretum” are identified: canons of church councils, papal decretals, penitentials, patristic texts, Roman law, Carolingian capitularies, as well as part of forged legal texts, theological and non-canonical sources of the previous eleven centuries. The justification, nature and details of citing biblical texts and pseudo-apostolic literature in the form of the so-called ‘canons of the apostles’ are analyzed. It is noted that the texts of early church law entered the modern codification of the law of the Catholic Church only thanks to Gratian's “Decretum”. The available data and historiographical tradition regarding the personality of Gratian are analyzed: his name, origin, place of birth, education, membership of the black or white clergy, scientific qualifications, place of work and writing of his works, date of creation, sources of borrowings and stages of composition of the text of the “Decretum”, dates and places of death of the canonist.. The direct sources of Gratian's work have been clarified – pre-Gratian canonical collections, namely: “Panormia” and “Collectio Tripartita” by Ivo of Chartres, “Collection of Canons”

by bishop Anselm of Lucca (1036–1086), “Polycarp” (ca. 1111–1113) by the cardinal-deacon Gregory with the title of St. Chrysogonus, “Collection in Three Books” (1113-1120), “Liber de misericordia et Justitia” by Alger of Liège, “Etymologies” by Isidore of Seville, “Sentences of Magister A.”, probably by Elmer of Canterbury. The structure and content of the “Decretum”, Gratian's research method, further development of canon law as a university discipline within the framework of decretistics and decretalistics, post-Gratian decretal ‘collections’ that were included in the “Corpus of Canon Law” are analyzed. It has been established that the main stages of the formation of the "Corpus of Canon Law" are: 1) the writing by Gratian of the “Concordia discordantium canonum” or “Decretum” (c. 1240); 2) publication in 1234 of the “Decretales” or “Liber extra” of Pope Gregory IX (1227–1241), the author of the ‘collection’ was the dominican Raimondo da Peñafort; 3) law-making activity of three Roman pontiffs of the late 13th–early 14th centuries: “Liber sextus decretalium” of Pope Boniface VIII (1294–1303), “Clementinae” or “Constitutions” of Pope Clement V (1305–1314) and “Extravagantes” and “Extravagantes Communes” of Pope John XXII (1316-1334).

The dissertation highlighted the main stages of the development of medieval canon law in Western Europe in the 12th–14th centuries. The first stage (ca. 1125–ca. 1145): Gratian's creation of the “Concordia discordantium canonum” or “Decretum”, development of an internally consistent system of canon law, a systematically structured collection of Latin sources of canon law from the time of the early Church to the 12th century. It is emphasized that, according to modern ideas, the “Decretum” was compiled as a fixed text not in one or two steps, the work changed significantly over time as the author's views on law developed. It is found that Gratian initially created a teaching tool for personal use while teaching, later transformed it into a teaching text, then into a manual for priests and judges, and finally into a comprehensive code of canon law. It is noted that Gratian used a system of hierarchy of decrees built taking into account the time, place of their publication, affiliation to a certain instance or authority. It was concluded that the

deliberate refusal to consider theological aspects and focus only on the legal side of issues and 'cases' was favorably received by other canonists and was of decisive importance for the further development of the law and jurisprudence of the Church, as it contributed to the separation of canon law from theology and its formation as an independent discipline. The second stage of development (1140–1234) is connected with the development of the doctrine of canon law by the teachers of the European universities of that time. It is noted that the formation of the system of medieval canon law is determined by the transformation from a university discipline based on explanations of Gratian's "Decretum" ('old law') to a legal system based on papal decrees, which had a claim to universal validity and clarified issues of church law ('new law'). It was found that the first changes were the addition of sections and extracts from Roman law to Gratian. The new texts were called 'paleae' ('chaff'), they were inserted into the text or added to the edges of the pages. The main types of commentaries on Gratian's "Decretum" by decretists have been established: 'glosses' or 'gloss apparatuses', 'abbreviations', 'sums'. Footnotes ('glosses') were usually copied on the margins of the manuscript page (the text of the "Decretum" occupied the central place). It was concluded that the 'glosses' to the "Decretum" are the most important achievement of Bologna lawyers of the 12th and early 13th centuries. It is emphasized that the doctrinal and legal work of the Bologna Law School inspired subsequent papal and conciliar legislation. It is established that papal decrees began to occupy an increasingly important place in canon law from the 1160s. Initially, small, unsystematic collections were introduced as appendices to Gratian's "Decretum". 'Collections' of decretals were not systematically arranged, which made their use difficult. The plan and structure of the new system of canon law was provided by the "Breviarium extravagantium canonum" (later known as the 'Compilatio prima') of Bernardo Pavia (1189–1191). For the first time, a private canonical 'collection' was approved by Pope Innocent III (1198–1216), in particular, he certified the authenticity of Peter Benevento's collection of decretals. During the 13th century, collections of decretals became 'official' compilations commissioned by the

papacy and sent to universities for study. It is noted that the legal compilations, which are very different in nature and composition, united in the “Corpus of Canon Law”, despite their different nature and contradictory legal force, formed a single corpus both for medieval legal science and for church judicial practice of the Middle Ages, pre-modern era and modern times. The two main trends in the further development of church law are the spread of papal decretals and the systematic application of Roman law to canonical jurisprudence. The three most relevant areas in which lawyers used the new jurisprudence were judicial procedure, marriage law, and the structure of church government. The third stage (1234–1334) is the era of dominance of unified canon law in medieval Western Europe thanks to the development of council and papal legislation. The Councils reflect the growth of 1) church centralization under the power of the papacy; 2) centrism – the tendency to turn to the papal curia for support and power; 3) appellate jurisdiction of the papacy; 4) commitment to legal and institutional unity within the Latin Church.

It was determined that the era of legal renaissance in Western Europe was marked by the reception of Roman law, the separation of civil and canon law from theology, the emergence of law faculties and doctoral degrees in both laws in European universities. Gratian's “Decretum” and the “Corpus of Canon Law” in general undoubtedly became the basis of European legal culture. Their content and methodology formed the core of the Western legal tradition.

Key words: Canon Law, Corpus of Canon Law, Decretum of Gratian, Papal Decretal Law, Legislation of Church Councils, Middle Ages.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Санжаров В. А. Витоки і джерела канонічного права в Західній Європі до Декрету Граціана. *Правова позиція*. 2022. № 1 (34). С. 5–9.
2. Санжаров В. А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 6 (41). С. 18–21.
3. Санжаров В. А. Граціан і його твір «Згода розбіжних канонів»: юридичний Ренесанс в Західній Європі у XII столітті і канонічне право. *Держава та регіони. Серія: право*. 2018. № 4 (62). С. 133–137.
4. Санжаров В. А. Декретальне право в Західній Європі у XII–XIII століттях. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 421–423.
5. Sanzharov V. A. Historiografia niemiecka XIX-XX wieku według średniowiecznego prawa kanonicznego. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. Lublin, 2023. № 3(55). S. 181–185.
6. Санжаров В. А. Перший Ліонський Собор (26 червня – 17 липня 1245 року): внесок в розвиток церковної юрисдикції і судочинства. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. Lublin, 2022. № 7 (51). S. 244–249.
7. Санжаров В. А. Організаційна складова вищої ланки церковного правосуддя в Середні віки та ранньо-модерну добу. *V Всеукраїнські науково-правові читання пам'яті доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник* : збірник матеріалів, м. Ірпінь, 28 жовтня 2021 року. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2022. С. 125–130.
8. Санжаров В. А., Бинюк Н. М. Десятина в середньовічному канонічному праві. *Історія торгівлі, податків та мита* : матеріали XVI Міжнародної наукової конференції, м. Дніпро, 27–28 жовтня 2022 року. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2022. С. 48–49.
9. Санжаров В. А., Бинюк Н. М. Середньовічне кримінальне правосуддя згідно англосаксонському законодавству. *VI Всеукраїнські науково-правові*

читання пам'яті доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник : збірник матеріалів, м. Ірпінь, 27 жовтня 2022 року. Ірпінь, 2023. С. 96–99.

10. Санжаров В. А., Санжарова Г. Ф. Фіскальна політика Авін'йонських пап: історичні паралелі. *Міжнародне право XXI століття: сучасність та майбутнє* : зб. тез доп. Міжн. наук.-практ. конф., м. Ірпінь, 25 травня 2022 року. Ірпінь : Державний податковий університет, 2022. С. 219–223.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ.....	15
1.1. Стан наукової розробки проблеми середньовічного канонічного права..	15
1.2. Витоки і джерела канонічного права в Середні віки	44
Висновки до розділу 1.....	65
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ЦЕРКОВНОГО ПРАВА В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ В XII СТОЛІТТІ.....	71
2.1. Аналіз структури та основних положень «Декрету» Граціана.	71
2.2. Внесок професійних юристів у розробку доктрини канонічного права. Декретисти і декреталісти.....	103
Висновки до розділу 2.....	122
РОЗДІЛ 3. РОЗВИТОК КАНОНІЧНОГО ПРАВА ВПРОДОВЖ XII – XIV СТОЛІТЬ.....	128
3.1. Внесок загальноцерковних Соборів в розвиток канонічного права.....	128
3.2. Розвиток декретального та соборного законодавства в XIII–XIV століттях.....	151
Висновки до розділу 3.....	174
ВИСНОВКИ.....	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	183
ДОДАТКИ.....	208

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

C. Causa Справа, судова справа

c. canon (s), capitulum/capitula канон (и), капітул/капітули

col., cols. column, columns колонки

D. Distinctio Розрізнення

d.a.c. dictum ante canonem / capitulum коментар перед каноном / капітулом

d.p.c. dictum post canonem / capitulum коментар після канону / капітулу

De cons. De consecratione «Про освячення» (= частина 3 «Декрету» Граціана)

De pen. De penitentia «Про покаяння» (= С. 33 q. 3 «Декрету» Граціана)

Q. quaestio, quaestiones питання

Clem. Constitutiones Clementinae (частина «Корпусу канонічного права»)

Extrav. comm. Extravagantes communes (частина «Корпусу канонічного права»)

Extrav. Io. Extravagantes Iohannis XXII (частина «Корпусу канонічного права»)

VI Boniface VIII's Liber sextus «Книга шоста» Боніфація VIII (частина «Корпусу канонічного права»)

X Liber extra («Декреталії Григорія IX»; частина «Корпусу канонічного права»)

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження зумовлено потребою у вивченні світових тенденцій розвитку права, юридичної науки й особливостей формування правової сфери, важливістю рецепції досягнень світової юридичної думки для розвитку юридичної науки в Україні з метою подальшої інтеграції в європейський та міжнародний правовий простір.

XII–XIV століття були періодом оновлення та трансформації західноєвропейського права, рецепції римського права, становлення й розвитку університетської системи правової освіти. Макс Вебер охарактеризував канонічне право як попередника сучасної правової раціональності. Канонічне право становить значну частину правової структури не лише Церкви, а й світського суспільства від Середньовіччя до сучасності. Граціанова «Гармонія суперечливих канонів» («*Concordia discordantium canonum*») або «Декрет» («*Decretum*») є як підсумком розвитку права християнської Церкви за перші одинадцять століть її існування, так і основою канонічної юриспруденції аж до XX століття. Граціана цілком доречно вважають фундатором канонічного права. «Декрет» Граціана був одним із середньовічних творів, які найчастіше копіювали: збереглося більш ніж 600 повних рукописних копій та незліченні фрагменти трактату. У XIII та на початку XIV століть «Декрет» Граціана одночасно із пізнішим декретальним правом увійшов до «Корпусу канонічного права» («*Corpus iuris canonici*»). Незважаючи на заміну «Корпусу канонічного права» «Кодексом канонічного права» 1917 р. (замінений зі свого боку новим «*Codex iuris canonici*» 1983 р.), багато правових норм чинного католицького церковного права ґрунтуються на текстах Граціанового «Декрету».

«Декрет» Граціана є не тільки первинною складовою «Корпусу канонічного права», а й основою європейської правової культури. Його зміст і методологія сформували ядро західної правової традиції. Спадщина «Декрету» в західній правовій традиції охоплює встановлення природного

права як важливого елемента європейських правових систем, створення структур публічного права, поширення принципів міжнародного права, розробку процесуального права. Новаторськими були положення трактату Граціана про правовий захист особи, визнання особи та автономії жінки в шлюбному праві. З погляду методології, «Гармонія суперечливих канонів» є викликом мистецтву герменевтики, тобто тлумаченню священних текстів. Діалектична аргументація Граціана в його коментарях («дікта») дає змогу констатувати факт формування нової юридичної науки з XII ст. Через Граціана історія європейської юриспруденції зазнала вирішального впливу каноністів, а також юристів римського права – легістів або цивілістів. Обидві групи юристів створили середньовічне та ранньомодерне «загальне право» («*ius commune*»). Середньовіччя засвідчило, що справжнє церковне (канонічне) право може існувати поряд із державним правом, тобто правовий порядок не зводиться лише до волі держави. Ця історична константа в юридичній історії Заходу, а саме співіснування двох законів, двох правових систем, привела зрештою до сучасного демократичного плюралізму.

Сучасне західне право глибоко зобов'язане канонічному праву Середньовіччя. Конституційне право багато в чому завдячує теоріям представництва, згоди та прав, які вперше розробили каноністи. Міжнародне право використовує досвід організації співіснування й подолання конфліктів, проведення дипломатичних перемовин на міждержавному та міжконфесійному рівнях. Сучасне шлюбне й сімейне право було сформовано середньовічною концепцією шлюбу як таїнства, створенням складного зводу шлюбного права та забезпеченням виконання цього закону в церковних судах. Сучасні концепції комерційного права про зобов'язання, лихварство, відсотки, обітниці та застави також ґрунтуються на середньовічному канонічному праві, як і сучасні уявлення про право бідних і злиденних на базовий рівень існування та підтримки. Безліч цивільних і кримінально-процесуальних норм (від вимоги письмового фіксування судових процедур до привілею «не свідчити проти себе») мають коріння в канонічному праві.

Середньовічне канонічне право досі залишається недостатньо дослідженою галуззю юридичної науки. Причини цього полягають як у тому, що цей предмет лежить на стику історії та юриспруденції та вимагає від дослідника володіння інструментарієм обох цих дисциплін, так і у складнощах суто джерелознавчого характеру. Збірками середньовічного канонічного права та коментарями до них є багатосторінкові фоліанти, які збереглися в досить великій кількості екземплярів, навіть незважаючи на те, що значна їх частина загинула в ході Реформації. Точну кількість рукописів «Декрету» Граціана та збірок папського декретального права, що збереглися, досі не встановлено, але їх нараховують сотні. Переважну більшість цих джерел не опубліковано, підготовці сучасних критичних видань перешкоджає їхній «масовий» характер, великий обсяг, палеографічні та кодикологічні складнощі. На берегах збірників канонічного права перебувають численні «маргіналії», «глоси», додані туди в різні періоди різними авторами, текст їх записаний за допомогою особливих юридичних скорочень, тому розшифровка й атрибуція таких текстів пов'язані зі значними труднощами.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження виконане в межах планових науково-дослідних тем у галузі природничих, технічних, суспільних і гуманітарних наук НАН України на 2019–2023 роки, затвердженими постановою НАН України від 30 січня 2019 р. № 30, ґрунтується на положеннях Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021.

Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради ПВНЗ «Університет сучасних знань» від 26 травня 2015 року (протокол № 4).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертаційного дослідження полягає в аналізі закономірностей становлення й розвитку системи канонічного права в Західній Європі в період класичного Середньовіччя (XII–XIV стст.) і з'ясуванні здобутків і перспектив його вивчення в сучасній

історико-правовій науці.

Для досягнення поставленої мети були визначені такі *завдання*:

- охарактеризувати стан наукового дослідження проблеми формування та функціонування канонічного права в період Середньовіччя, особливості доктринальних підходів учених різних епох і сучасні тенденції історіографії обраного предмета;

- виокремити й охарактеризувати основні джерела, які стали підґрунтям для створення канонічного права впродовж пізньої Античності та раннього Середньовіччя;

- проаналізувати юридичні пам'ятки попередніх епох і з'ясувати їх вплив на структуру та склад «Декрету» Граціана;

- розкрити роль і значення теологічного складника канонічного права в роботах ранніх каноністів і Граціана; обґрунтувати доцільність, характер і особливості цитування біблійних текстів і псевдоапостольської літератури в юридичних трактатах з канонічного права;

- переосмислити існуючі уявлення й історіографічну традицію щодо особистості та правничої діяльності болонського магістра Граціана як фундатора канонічного права;

- визначити етапи розвитку середньовічного канонічного права класичного періоду, обґрунтувати основні етапи формування «Корпусу канонічного права» та виокремити їх особливості;

- з'ясувати роль римських понтифіків (пап), загальноцерковних Соборів та професійних юристів європейських університетів (зокрема, Болонського) у створенні та практичному використанні системи канонічного права;

- встановити значення формування системи канонічного права для Церкви та християнського суспільства Західної Європи й розвитку середньовічного західноєвропейського права.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, притаманні Західній Європі в період формування середньовічного канонічного права.

Предметом дослідження є становлення та розвиток канонічного права в

Західній Європі у XII–XIV століттях.

Методи дослідження. Основу методологічного забезпечення роботи становить сукупність філософських підходів пізнання, філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових методів. Світоглядну основу дослідження, що підкреслює його багатосистемний характер, забезпечило застосування філософсько-світоглядних методів пізнання. Так, *діалектичний метод*, пов'язаний із врахуванням всезагальних законів розвитку суспільства й правової сфери та їх удосконалення, дав змогу з'ясувати витoki та джерела канонічного права періоду Середньовіччя (підрозділ 1.2) і визначити розвиток декретального та соборного законодавства XIII–XIV стст. (підрозділ 3.2). *Ідеалістичний метод* був застосований у процесі аналізу структури й основних положень «Декрета Граціана» та розвитку доктрини канонічного права (підрозділи 2.1, 2.2). *Метафізичний метод* дав змогу дослідити процес становлення канонічного права у Західній Європі в чітко визначений історичний період та з'ясувати сутність і природу канонічного права (підрозділи 2.2, 3.1).

Особливого значення для дослідження мав *порівняльний метод*, що забезпечив зіставлення ідей декретистів і декреталістів (підрозділ 2.2) та декретального й соборного законодавства (підрозділ 3.2). *Історичний метод* забезпечив врахування особливостей розвитку західноєвропейського суспільства XII–XIV століть та їх вплив на формування й становлення канонічного права.

Об'єктивність та істинність результатів дослідження забезпечена системою *філософських підходів до пізнання*, які створили світоглядну основу пізнання та забезпечили можливість з'ясувати гносеологічну, комунікативну й еволюційну природу канонічного права Західної Європи XII–XIV століть.

Синергетичний підхід забезпечив формування вихідної концептуальної основи, яка забезпечила пізнання закономірностей формування канонічного права. *Аксеологічний підхід* забезпечив виокремлення інструментальної

цінності канонічного права як засобу організації суспільства, створення умов щодо співіснування декретального та соборного законодавства XII–XIV століть.

Герменевтичний підхід обумовив можливість з'ясувати зміст і природу канонічного права, проаналізувати його витoki та джерела, поєднати доктринальну інтерпретацію праць учених різних епох з нормами канонічного права. *Антропологічний та комунікативний підходи* застосовані в процесі з'ясування значення формування системи канонічного права для церкви та християнського суспільства Західної Європи й розвитку середньовічного західноєвропейського права для забезпечення процесу регулювання суспільних відносин досліджуваного періоду.

Загальнонаукові методи (індукція та дедукція, аналіз і синтез, абстрагування й аналогія) є основою аналізу «Корпусу канонічного права». Вони, крім того, забезпечують зіставність отриманих результатів (підрозділ 2.2). Аналіз середньовічних правових пам'яток вимагає використання лінгвістичних методів, які дають змогу розкрити зміст ключових термінів і понять крізь призму етимології та смислового навантаження. Системно-функціональний метод дав змогу: 1) аналізувати середньовічне церковне право як самостійну завершену структуру й порівнювати його як загалом, так і на рівні окремих структурних підрозділів з канонічним правом XX століття (1917, 1983 pp.) і з сучасним цивільним правом (підрозділ 3.2); 2) виробити критерії систематизації, класифікації та типологізації правових і юридичних пам'яток XII–XIV століть (підрозділ 3.1). Техніко-юридичні методи дали змогу здійснити дослідження текстів міжнародних нормативно-правових актів (одним з яких, безумовно, є «Корпус канонічного права») з огляду на юридичне значення норм і термінів.

Нормативну основу дослідження становлять положення «Корпусу канонічного права» (у класичному виданні), папських конституцій, постанов загальноцерковних Соборів.

Емпірична база дослідження сформована з праць каноністів, матеріалів

церковних трибуналів (від Римської Роти до єпископських і монастирських офіціаліте), матеріалів світського правосуддя, які відображають протиріччя між духовною та світською юрисдикціями.

Теоретичною основою дисертації є праці вчених, які розробляли проблематику канонічного права західноєвропейського Середньовіччя. Дисертаційне дослідження побудоване на аналізі наукових праць таких науковців, як: Г. Лебра (Le Bras), Ж. Годме (Gaudemet), С. Кюттнер (Kuttner), П. Ландау (Landau), В. Хартманн (Hartmann), А. Гарсія і Гарсія (García у García), Дж. Брандейдж (Brundage), В. Мюллер (Müller), Р. Вейганд (Weigand), Г. Долежалек (Dolezalek), Дж. Нунан (Noonan), Т. Ленхерр (Lenherr), К. Пеннінгтон (Pennington), К. Ньорр (Nörr), М. Ашері (Aschery), Ч. Дагген (Duggan), А. Дагген (Duggan), А. Вінрот (Winroth), Б. Бресінгтон (Brasington), Р. Сомервіль (Somerville), К. Ларраїнсар Гонсалес (Larrainzar González), Х. В'єхо Хіменес (Viejo-Ximénez), А. Ларсон (Larson), М. Х. Айхбауер (Eichbauer), Д. Саммерлін (Summerlin), Дж. Ві (Wei) тощо. Окремі аспекти західноєвропейського канонічного права досліджувалися українськими істориками й правознавцями, як-от: Т. Горбаченко, Т. Грекул-Ковалик, М. Губська, Д. Забзалюк, В. Лубський, О. Максимюк, І. Мацелюх, С. Місевич, В. Омельчук, Л. Попсуєнко, Б. Савенко, С. Сливка, В. Форманюк, Т. Харитонova та інші.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших у вітчизняній науці комплексним монографічним дослідженням, присвяченим аналізу процесу становлення й розвитку системи канонічного права в Західній Європі часів класичного Середньовіччя (XII–XIV стст.).

Найістотнішими результатами дослідження, що зумовлюють його новизну та визначають внесок автора в розроблення зазначеної проблематики, є такі положення й висновки, зокрема:

вперше:

– у вітчизняній юридичній науці здійснено комплексне дослідження

сучасних доктринальних уявлень щодо західноєвропейського середньовічного церковного права, з'ясовано здобутки окремих учених, наукових інституцій і національних шкіл церковного права;

- визначено роль окремих римських понтифіків, загальноцерковних Соборів Західної Церкви та професійних юристів європейських університетів (зокрема, Болонського) у створенні й практичному використанні норм канонічного права;

- досліджено джерела середньовічного канонічного права та їх вплив на створення «Корпусу канонічного права». Йдеться про «Декрет» Граціана, «Декреталії» або «Liber extra» папи Григорія IX (1227–1241), «Книгу шосту» або «Liber sextus decretalium» папи Боніфація VIII (1294–1303), «Клементини» або «Конституції» папи Клементя V (1305–1314) та збірники «Extravagantes» і «Extravagantes Communes» папи Іоанна XXII (1316–1334);

удосконалено:

- визначення ряду термінів і понять, пов'язаних із середньовічним церковним правом;

- періодизацію становлення й розвитку канонічного права та відповідних юридичних інституцій християнської Церкви в Західній Європі; перший етап зазначався: 1) доктринально – розробкою внутрішньо послідовної, структурованої системи канонічного права, відокремлення його від теології; 2) інституційно – появою факультетів права (цивільного й канонічного) і докторських ступенів з обох прав в європейських університетах. Другий етап визначила трансформація канонічного права в правову систему, засновану на папських декреталіях. Третій етап – це епоха домінування уніфікованого канонічного права завдяки розвитку соборного й папського законодавства;

дістали подальшого розвитку:

- питання щодо визначення етапів створення «Декрету» Граціана, робота над яким суттєво змінювалася з часом залежно від уявлень ученого про право. Перший етап забезпечив створення матеріалу для використання

під час викладання; другий – забезпечив його перетворення на навчальний текст посібника для священників і суддів, а третій етап завершив формування кодексу канонічного права;

– положення про роль канонічного права у встановленні природного права як важливого елемента правової системи, створенні структур публічного права, поширенні принципів міжнародного права, підкресленні правового захисту особи в процесуальному праві.

Практичне значення отриманих результатів. Результати дослідження мають як теоретичне, так і практичне значення та можуть бути використані у:

– *науково-дослідній роботі* як підґрунтя для подальших наукових досліджень особливостей та специфіки розвитку канонічного права, його зв'язків (аналогій, запозичень) із рецепцією римського права та сучасного цивільного права, під час наукових пошуків у сфері міжнародного права;

– *нормотворчій діяльності* в процесі розробки й удосконалення нормативно-правових актів, спрямованих на врегулювання відносин держави та церкви, взаємодії окремих церковних підрозділів і віруючих;

– *освітньому процесі* під час підготовки та викладання в закладах вищої освіти нормативних дисциплін і спецкурсів з історії держави й права зарубіжних країн, канонічного права, а також у процесі розробки й удосконалення навчальних програм, курсів лекцій, навчальних, навчально-методичних посібників і підручників.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Сформульовані в ній положення, узагальнення, висновки, рекомендації та пропозиції обґрунтовано на підставі самостійно проведених досліджень.

У тезах доповіді «Десятина в середньовічному канонічному праві», опублікованих спільно з Н. Бинюк, автором особисто розглянуто десятинну проблематику в «Декреті» Граціана та постановах Четвертого Латеранського (1215 р.) і В'єнського (1311–1312 рр.) Соборів.

У тезах доповіді «Середньовічне кримінальне правосуддя згідно

англосаксонському законодавству», опублікованих спільно з Н. Бинюк, автором особисто розглянуто роль духовенства та канонічного права у формуванні системи права в Англії в Середні віки, зроблено висновок, що судова підтримка Церкви дозволила королівському правосуддю на ранніх етапах розвитку перетворитися на ефективну систему кримінальних проваджень.

У тезах доповіді «Фіскальна політика Авіньйонських пап: історичні паралелі», опублікованих спільно з Г. Санжаровою, автором особисто розглянуто питання адміністративного та фінансового права Церкви за римських пап Авіньйонської доби.

Ідеї та розробки, які належать співавторам, одночасно з якими були опубліковані наукові статті, в дисертації не використовувалися. Для аргументації окремих положень дисертації використовувалися наукові праці інших учених, на які зроблено посилання.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні та практичні положення й висновки дисертаційного дослідження були обговорені на засіданнях кафедри публічно-правових дисциплін ПВНЗ «Університет сучасних знань», а також оприлюднені на міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, зокрема «V Всеукраїнські науково-правові читання пам'яті доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник» (м. Ірпінь, 28 жовтня 2021 року); «Історія торгівлі, податків та мита» (м. Дніпро, 27–28 жовтня 2022 року); «VI Всеукраїнські науково-правові читання пам'яті доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник» (м. Ірпінь, 27 жовтня 2022 року); «Міжнародне право XXI століття: сучасність та майбутнє» (м. Ірпінь, 25 травня 2022 року).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у 10 публікаціях, серед яких 4 статті

– у наукових фахових виданнях України, затверджених наказом Міністерства освіти і науки України, 2 – у зарубіжному науковому виданні та 4 тези доповідей на наукових і науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації зумовлені особливостями об'єкта й предмета дослідження, його метою та завданнями, а також теоретико-методологічними засадами дослідження. Дисертація складається з анотації, змісту, переліку умовних позначень, основної частини (вступу, трьох розділів, поділених на шість підрозділів, висновків) та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 211 сторінок, обсяг основного тексту – 182 сторінки, список використаних джерел складається з 250 найменувань на 25 сторінках та 2 додатки на 4 сторінках.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Стан наукової розробки проблеми середньовічного канонічного права

В науковій юридичній літературі існує стала традиція вивчення проблем канонічного права. З XII ст. до 1917 р. (появи «Кодексу канонічного права») збірники середньовічного канонічного права формували чинне право католицької Церкви і вивчалися в цій якості юристами та теологами. З XVI століття існував поділ на католицьку та протестантську історіографію західноєвропейського церковного права [112; 245, с. 181–224]. Вивчення середньовічного канонічного права розпочалося вже в XVI ст.: іспанський єпископ, аудитор Римської Роти Антоніо Августин і Альбанелл (1517–1586) розпочав новаторську роботу в цій галузі [48]. Ряд старих канонічних «колекцій» названо на честь їх першовідкривачів у XVII-XVIII ст. З 1655 по 1677 рік Люк д'Ашері (1609-1685) опублікував свою «Збірку (Spicilegium) або зібрання деяких стародавніх писань, які були заховані в бібліотеках Галлії, особливо в бібліотеках бенедиктинців» у 13 томах, що містив велику кількість джерел з канонічного права, хронік, агіографій, листування прелатів тощо [15]. Другий том цієї збірки («Dacheriana»), виданий в Парижі в 1662 р., містить близько 800 документів з канонічного права. Продовжуючи роботу Люка д'Ашері, один з його учнів Едмон Мартен (1654–1739) разом з Юрсеном Дюраном (1682–1771) видали в 1700 р. «Збірник стародавніх моральних, історичних і догматичних писань і пам'яток для ілюстрації церковних, чернечих і політичних питань» [17], а потім в 1717 р. «Нову скарбницю анекдотів», створену на матеріалах рукопису з нормандського абатства Фекам [16]. Багато документів з церковного права містять видання (1693) Етьєна Балюза (1630–1718) [1], Лодовіко Антоніо Мураторі (1672–

1750) [13] та Джованні Доменіко Мансі (1692–1769) [14]. З точки зору сучасної науки це не критичні видання першоджерел, але всі вони активно використовуються сучасними дослідниками донині.

В 1819 році бароном Карлом фон Штайном (1757–1831) з метою наукового дослідження середньовічної історії Німеччини та Європи через критичні видання джерел (насамперед законів, юридичних документів і книг) та новітніх досліджень було засновано «*Monumenta Germaniae Historica*». Він особисто керував роботою до 1824 року, а потім доручив її історика Георгу Генріху Перцу (1795–1876). У 1826 році з'явився перший том джерел, присвячених періоду Каролінгів. Після смерті К. фон Штайна, проєкт отримав державну підтримку. Особливо в XIX столітті науково відредагована серія видань історико-юридичних документів [7] справила значний вплив на німецькі середньовічні дослідження; донині це одна з найбільших скоординованих робіт у галузі історико-юридичних досліджень. Інститут у Мюнхені, який видає цю збірку, носить таку ж назву. У 1851 році Філіп Жаффе (1819–1870) проіндексував найважливіші папські документи до 1198 року з коротким підсумком змісту (11000 папських листів) – його покажчик у другому виданні «*Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum 1198*» 1885/1888 років, що підготували Вільгельм Ваттенбах (1819–1897), Самуель Льовенфельд (1854–1891), Фердинанд Кальтенбруннер (1851–1902) і Пауль Евальд (1857–1911), включав загалом 17679 документів. Біля 150 років «*Regesta*» залишалися незамінним інструментом для істориків, юристів і богословів, які досліджували папство, канонічне право чи церковну історію в Середні віки (окремі папські листи чи фрагменти часто цитувалися лише за їхнім номером в Жаффе). Наразі ця збірка застаріла в кількох аспектах: 1) багато цитованих видань навряд чи доступні сьогодні або були замінені новими виданнями; 2) зібрані документи тепер можна точніше ідентифікувати як підробки чи оригінали; 3) і найголовніше, кількість відомих дослідникам папських декреталій майже подвоїлася. У 1896 році Пауль Фрідолін Кер (1860–1944)

запропонував Королівському товариству наук у Геттінгені повністю відредагувати папські документи відповідно до вимог серії «*Monumenta Germaniae Historica*».

Середньовічне канонічне право стає предметом активного наукового вивчення починаючи з другої половини XVIII – початку XIX століття. Дослідженню становлення і розвитку західноєвропейського канонічного права передував інтерес науковців до рецепції римського права в Середні віки. Концепція формування середньовічного права, запропонована Фрідріхом Карлом фон Савіньї (1779-1861) в «Історії римського права в Середні віки» [195], визначення ним ролі університетів у становленні цивілістики та каноністики стали підґрунтям концепцій та історіографічних схем розвитку канонічного права німецької історичної школи в XIX столітті. Твори істориків права Георга Філіпса (1804–1872) [179], Фрідріха Вільгельма Вассершлебена (1812–1893), Фрідріха Маасена (1823–1900) [150], Йогана Фрідріха фон Шульте (1827–1914) [199], Пауля Хіншіуса (1835–1898) [112], Поля Марі Віоле (1840–1914) [61, с. 293–308], Франца-Ксавера Вернца (1842–1914) [233], Рудольфа Ріттера фон Шерера (1845–1918) [196], Рудольфа Зома (1841–1917) [202], Поля Фурньє (1853–1935) [50, с. 309–323], Еміля Шенона (1857–1927), Еміля Пауля Георга Секкеля (1864–1924), Робера Женесталя (1872–1931) та інших були присвячені вивченню джерел з канонічного права. В центрі дослідницької уваги були насамперед джерелознавчі питання, проблеми рецепції, використання джерел, методи роботи середньовічних каноністів, а також окремі та загальні питання і проблеми розвитку церковного права [109; 143; 61; 50; 194, с. 182]. Карл Йозеф фон Гефеле (1809–1893) зібрав величезний матеріал з історії західноєвропейських середньовічних соборів, перше видання його «*Conciliengeschichte*» вийшло в 1855–1874 роках. Ми використовуємо французький переклад з другого німецького видання [111]. На цих дослідженнях базувалися узагальнюючі роботи присвячені визначенню функцій, місця та значення канонічного права у Церкві та у соціальній структурі середньовічного суспільства.

Й.Ф. фон Шульте в своїй «Історії джерел та літератури з канонічного права...» підвів своєрідний підсумок досягненням історіографії XIX ст. у вивченні середньовічного канонічного права. Він розглядав папське декретальне право як складник «давнього вченого права», центрами вивчення і розробки якого у XII–XIII століттях були університети Західної Європи. Разом з тим, на думку Й. фон Шульте, вплив папства на розвиток церковного права має вважатись скоріше негативним: під контролем папства канонічне право поступово віддалялось від тенденцій розвитку і впливів світського права, не враховувало повною мірою потреби тогочасної правової практики. Відірваність церковного права від дійсності спричинила його стагнацію. З кінця XIII століття церковне право, згідно концепції Й.Ф. фон Шульте, не впливало на подальший розвиток європейського права, а, навпаки, швидше гальмувало його [199, т. 1, с. 103; т. 2, с. 471–473, 482]. Подібно до того як раніше це відбулося з Граціановою «Гармонією суперечливих канонів» у першій чверті XIV ст. декретальне право втратило позицію двигуна розвитку канонічного права: вивчення декретальних збірників почало скорочуватися і звелось до додавань та переробок ординарної глоси італійського каноніста Джованні д'Андреа на «Шосту книгу» папи Боніфація VIII. Нові тенденції у церковному законодавстві каноністи, на думку Й. Шульте, починають відстежувати за рішеннями судових інстанцій (трибуналів) римської курії.

Й.фон Шульте був професором канонічного права в Бонні і розробником концепції церковного права для організації «Старої католицької церкви в Германії (з 1871 по 1890 роки він був президентом «Старого Католицького конгресу»). Конфесійна приналежність, громадянська позиція і політична діяльність (обирався депутатом рейхстагу від Націонал-ліберальної партії) впливали на зміст і акцентування певних аспектів (наприклад, формування папського примату) його концепції розвитку канонічного права. Твердження про папську всемогутність у Церкві наприкінці XIII–на початку XIV століть певною мірою суперечить його уявленням про причини, обставини створення «Liber Extra» папи Григорія IX і особливо «Книги Шостої» папи Боніфація

VIII, «Клементін» папи Клементя V, «Extravagantes» і «Extravagantes communes» папи Йоана XXII. Висновки дослідника про характер зібрань папських декреталій ґрунтуються, в основному, на тексті вступних булл до них, рукописна традиція була йому мало відома в силу об'єктивних причин. Слід зазначити, що предметне обговорення внеску конкретних істориків прав та сформульованих ними ідей в розвиток правових концепцій Середньовіччя утрудняє незначна кількість біографій, присвячених каноністам і історикам середньовічного права. Предметом дослідження більшості біографічних робіт присвячених каноністам є їх службова, церковна та університетська кар'єра, їх ідеї розглядаються майже поза межами визначенням впливу конкретної особистості автора.

Зовнішні фактори – загально-європейський процес відокремлення держави від церкви і церкви від держави, державна роздрібленість майбутньої Німеччини, криза інституту папства та втрата папами світських володінь в Італії – суттєво вплинули на появу і розвиток регіональних шкіл вивчення канонічного права в XIX ст. До позитивних чинників слід віднести, насамперед, відкриття Секретних Архівів Ватикана у 1881 р. з ініціативи папи Лева XIII (1878–1903), що надало вченим можливість вивчати рукописи і сприяло публікації папських реєстрів. Концепція історії розвитку середньовічного канонічного права в цілому була сформульована у XIX ст.

В історіографії XX століття окремі положення цієї концепції зазнали перегляду, серед них визначення ролі Болонського університету у становленні і розвитку церковного права, оцінка впливу папської курії на цей процес та ступеню контролю римського престолу над діяльністю університетів та розвитком канонічного права. Переоцінка впливу папського примату на розвиток канонічного права спричинила перегляд причин появи офіційних папських зібрань XIII – початку XIV ст. Майже всі дослідники XX ст. сходяться в тому, що головну роль у створенні папських декретальних збірників (Григорія IX, Боніфація VIII, Клементя V, Іоанна XXII) відіграли не загально-теоретичні моменти, а потреби правової практики: розрізненість,

неповнота, сумніви в достовірності та численні повтори і протиріччя в існуючих зібраннях.

Зовнішні проблеми перед дослідниками середньовічного канонічного права в XX ст. постали навіть більші ніж у попередньому: дві світові війни, окрім всього іншого, зламали долі та академічні кар'єри багатьох вчених, суттєво звузили можливості працювати в архівах. Для XX століття притаманний процес «теологізації» канонічного права. Зміни в підходах до церковного права відображає поява протягом одного століття двох нових «Кодексів канонічного права» 1917 та 1983 років. Другий Ватиканський Собор мав на меті пристосувати католицьку церкву до нових умов і новітніх викликів суспільного життя. Мюнхенський професор Клаус Мерсдорф (1909–1989) своїми працями сприяв поверненню дослідницької уваги до розкриття теологічних коренів канонічного права [159]. Папа Павло VI (1963–1978) неодноразово закликав каноністів розглядати свій предмет як богословську дисципліну. Для сучасних каноністів «мюнхенської школи» (послідовників К. Мерсдорфа, У. Айманса) немає жодних сумнівів у тому, що богослов'я та канонічне право мають бути тісно пов'язані, а канонічне право, насправді, є невід'ємною частиною богослов'я: каноністика є теологічною дисципліною, яка застосовує юридичний метод [110, с. 21–34]. Е. Корекко (1931–1995) вважав суто теологічним і метод каноністики: «канонічний закон» («*lex canonica*») є насамперед «приписом віри» («*ordinatio fidei*»). Свого часу Г. Лебра наступним чином відповів на спроби «теологізації права»: «Сухість закону не може не дратувати глибоко релігійний дух. Між підвищенням містерій і інтимних розмов з Богом і перерахуванням умов для висвячення чи одруження є відстань, яка відділяє небо від землі. Але закон зберігає гідність по відношенню до мети, якою є вічне спасіння і дочасний порядок. І легко побачити, що без цього сам стан досконалості скомпрометований» [144, с. 22]. Позиції канонічного права як правознавчої дисципліни передусім відстоюють представники «наварської

школи» – Педро Ломбардія (1930–1986), Хав'єр Хервада (1934–2020), Хуан Ігнасіо Аррієта (нар. 1951 р.).

XX ст. відзначене діяльністю великих вчених істориків і соціологів канонічного права, таких як Поль Фурньє (1853–1935) [50, с. 309–323], Габрієль Лебра (1891–1970) [144; 72, с. 421–432], Жан Годме (1908–2001) [106; 105; 104]. Твори істориків права XX ст. продовжили традиції попереднього століття. Проблеми впливу звичаєвого і феодального права на вироблення понять і становлення інститутів канонічного права вивчав протестант У. Штутц (1868–1938). Він вживав поняття «декретальне право» стосовно всіх норм, які містяться в папських грамотах, що входять у збірки церковного права, починаючи з перших століть християнства. Дослідженнями окремих середньовічних декретальних збірок у першій половині – середині XX ст. займалися німецькі науковці Й. Юнкер, Е. Зекель, Ф. Гіллман, Х. Зінгер, К. Хампе, Е.М. Майєрс, Е. Якобі, Ф. Штегмюллер, П.Й. Кесслер, В. Хольцманн та інші [60; 194]. Інтенсивні дослідження правничих збірок та творів каноністів межі століть й у першій половині XX в. сприяли більш активному вивченню юридичних рукописів Ватиканських архівів, запуску проєктів наукового вивчення середньовічної каноністики при римській курії та афілійованих папських інститутах у Європі та Америці.

Дослідження рукописів в архівах Західної та Центральної Європи, що проводилися в рамках проєкту «*Monumenta Germaniae Historica*», якому нещодавно виповнилося 200 років, і проєкту Геттінгенського наукового товариства з видання папських реєстрів «*Regesta Pontificum Romanorum*» (серії «*Germania pontificia*», «*Italia pontificia*», «*Papsturkunde in Frankreich*», «*Papsturkunde in England*» та інші) виявили багато невідомих у XIX ст. папських грамот («*litterae*») [194, с. 182], істотно скоригували знання вчених про авторство, датування, поширення збірок декретального права і уможливили появу довідкової узагальнюючої роботи Стефана Георга Кюттнера (1907–1996) [129]. С. Кюттнер поставив за мету виявити і дослідити всі манускрипти середньовічних юристів. Переслідування

фашистів обмежили його роботу лише бібліотеками Бельгії, Англії, Франції, Риму та Ватикану, Неаполя, Берліна і Данцига та опублікованими каталогами бібліотек інших європейських країн, проте кількість виявлених ним рукописів творів каноністів на порядок перевищувала відомі. С. Кюттнер розробив принципи типології глос і коментарів декретистів і декреталістів, які дозволили йому, крім іншого, виявити у французькій та англо-нормандській регіональних школах права новий жанр юридичних творів – дистинкції. «Repertorium» С. Кюттнера довго залишався основним довідковим посібником з джерел середньовічного канонічного права.

Характерними рисами канонічного права, що «починається» з Граціана, С. Кюттнер вважав розвиток юридичної науки церковного права та централізоване папське декретальне законодавство. Дослідник приділяв багато уваги вивченню впливу університетів та вчених-юристів на розвиток канонічного права, рецепції папського законодавства на місцях, дослідженню регіональних шкіл каноністів у статтях американського періоду [125]. Завдяки науковому авторитету С. Кюттнера офіційне католицьке бачення історії канонічного права високого Середньовіччя значно оновилося [198, с. 141–166; 200, с. 151–178].

Вальтер Хольцманн (1891–1963) та Питер Ландау (1935–2019) вважаються, поряд із С. Кюттнером, засновниками сучасного вивчення середньовічного канонічного права. В. Хольцманн зробив величезний внесок у дослідження ранніх збірок декретального права [115, с. 15–36; 116, с. 37–115], хоча кількість опублікованих ним робіт порівняно невелика, і багато його спадщини було видано вже після його смерті К. і М. Чіні, С. Чодороу, Ч. Дагганом, П. Ландау, Г. Дроссбах [206; 65]. У роботах В. Хольцманна та П. Ландау термін «канонічне право» позначає сукупність норм, що містяться в канонах «Корпусу канонічного права», значна частина яких сходиться до пізньої Античності та раннього Середньовіччя, і таким чином, має застосовуватись до всіх періодів історії Церкви [131, с. 22–54]. П. Ландау надав синтез правового розвитку через декретальне право; запровадив нову

класифікацію декретальних колекцій, запропонувавши поділ на примітивні і систематичні колекції; першим почав досліджувати глоси в декретальних колекціях; звернувся до вивчення «Франкофуртани» – найбільшої декретальної колекції після «Декрету» Граціана. Ч. Дагген вивчав англійські декретальні колекції, які складають найбільшу частку збірок декреталій XII століття. Г. Дросбах на основі аналізу «Франкофуртани» вивчала зміну парадигми «*ius novum*» і нові перспективи розвитку права в північній Франції в Середні віки стосовно інших регіонів Європи [74, с. 209–210].

Стенлі Чодороу стверджував, що еклезіологія Граціана відображає політичні реалії і політичну культуру свого часу. На його думку, праця Граціана значною мірою була реакцією («політичною пропагандою») на проблеми, з якими зіткнувся папа Пасхалій II (1099-1118) і на папський розкол 1130 року [62, с. 17–64]. П. Ландау вважав, що на Граціана вплинула григоріанська реформа [132, с. 228–232]. На його думку, робота болонського магістра була коментарем до законодавчих повноважень Риму, які об'єднували духовні (священницькі) засади церкви та її юрисдикційну владу в руках папи.

Попри величезну дослідницьку увагу і незліченну історіографію життєвий шлях і творчість «батька канонічного права» Граціана залишають багато проблем, невизначеностей, не підтверджених документально припущень і здогадок (залишаються дискусійними навіть дати народження та смерті, склад «Декрету» і особистий внесок магістра в його написання тощо). Есе С. Кюттнера «Дослідження Граціана: дії та порядок денний» окреслило головні внески у дослідження Граціанової проблематики до 1988 року [126, с. 3–26]. Хоча довгий час вважалось, що Граціан був монахом, Джон Т. Нунан-молодший (1926–2017) поставив під сумнів чернечу приналежність каноніста, стверджуючи, що він був просто магістром [167, с. 171]. П. Ландау і С. Кюттнер дотримувалися думки, що Граціан був і монахом, і вчителем права [132, с. 220; 126, с. 6]. Нещодавно Андерс Вінрот припустив, ґрунтуючись на своєму аналізі некрологів Сієнського собору, що Граціан

після нетривалої викладацької кар'єри таки служив єпископом (приблизно з 1143 по 1145 р.) [239, с. 105–128]. Жаклін Рамбо і Кароль Войтила зосередилися на дослідженні «Трактату про покаяння»: чи він був пізнішим доповненням чи частиною оригінального твору, як він пов'язаний із рештою Справи 33, яка стосується шлюбу і в середину якої він, за якихось причин, був вставлений [183, с. 47–129; 246, с. 31–71; 142, с. 59–123]. Зараз вчені вважають, що «Трактат про покаяння» (С.33 q.3) був частиною оригінальної праці [140; 139]. Ж. Рамбо і Джон Ван Енген аналізували «Трактат про таїнства»: Рамбо стверджувала, що Граціан не складав таїнського трактату, Ван Енген відстоював протилежну думку [183, с. 47–129; 89, с. 1112, п. 4]. Зараз вчені вважають, що «Трактат про таїнства» є пізнішим доповненням до «Декрету» [89, с. 1113]. Р. Вейганд та Т. Ленхер зосередили увагу на вивченні доданих до декрету текстів (палей) після поширення «Декрету» [228, с. 114–128; 229, с. 62–120; 146, с. 495–507]. Жерар Франсен і Т. Ленхер виявили, що канони Другого Латеранського Собору (1139) були пізніми доповненнями до тексту, і Граціан, можливо, додав їх «в останню хвилину» [100, с. 529; 147, с. 528–551]. Адам Ветулані і С. Кюттнер доводили, що 1) римське право також було пізнішим доповненням до твору; 2) Граціан використав лише приблизно 40 розділів з «Дігест» і «Кодексу» Юстиніана; 3) запозичення походять з варварсько-римського права, що містилося у вестготському праві і було включено до ранніх канонічних збірок [216, с. 11–48; 128, с. 45–71, 73–78]. Окрім поліпшення розуміння стану університетської освіти в XII столітті та особливостей відродження та використання римського права ці роботи звертали увагу на розвиток основного тексту «Декрету».

На Десятому міжнародному конгресі середньовічного канонічного права в 1996 році А. Вінрот остаточно довів, що чотири рукописи, які раніше вважалися скороченими версіями «Декрету», представляють більш ранній етап роботи Граціана [243, с. 136–139]. Тобто, «Декрет» складався в два етапи. Згідно з висновками Вінрота, перша редакція представляла авторську

аргументацію більш зв'язним способом, спиралася на інший набір джерел, витягувала блоки канонів у послідовному порядку з цих джерел і зберегла більш уважне прочитання цих текстів; 2) друга редакція майже подвоїла розмір трактату, але додані тексти дещо порушують попередньо вибудовану структуру роботи; А. Вінрот не включив до цієї версії палей; 3) «вульгатна редакція» позначає завершений текст із палєями. Інші вчені швидко перевірили і підтвердили висновки А. Вінрота. Аналіз Жана Веркмайстера шлюбного складника «Декрету» (справи 27–36) привів його до висновку, що перша редакція була більш однорідною, більш структурованою та менш повторюваною, ніж друга; різноманітність текстів була більшою у першій редакції, тоді як друга редакція включала в два-три рази більше римського права [232, с. 363–379]. Хосе Мігель В'єхо-Хіменес вважав, що включення нових текстів у другу редакцію серйозно спотворило попередні авторські аргументи [221, с. 333–357]. Рудольф Вейганд проаналізував Справу 25 у кожній із редакцій трактату і дійшов подібних висновків [227, с. 277–290].

В 1999 р. Карлос Ларраїнсар навів низку доказів, що рукопис 673 з Сент-Галлена є редакцією «Декрету», яка передувала першій редакції: аналіз структури тексту показав, що він містив лише 33 справи («*causae*»), не включав частину «Про таїнства» і не мав традиційної форми трактату «Про покаяння». Один додатковий текст (*Causa prima*) містить деякі тексти, які згодом складатимуть 101 розрізнення («*Distinctiones*»); синтаксису та розвитку ідей у ряді коментарів-«дікта» (наприклад, С.35.q.2–3.d.p.c.20) бракує витонченості, що свідчить про більш ранню стадію; текст зберігає звичай римського права, які вийшли з ужитку до появи першої редакції [135, с. 603, 610–611, 613, 616–627]. У доповіді на Дванадцятому міжнародному конгресі з середньовічного канонічного права в 2004 році А. Вінрот відкинув можливість існування третьої редакції і навів аргументи на користь того, що рукопис з Сент-Галлена був аббревіатурою першої редакції, а не попередньою редакцією «Декрету» [241, с.10, 12–13]. Його думку підтримав Джон Ві, який звернув увагу на те що багато аббревіатур містять оригінальні тексти. К.

Ларраїнсар запропонував подальше роз'яснення своїх висновків: рукопис з Сент-Галлена є копією втраченого оригіналу, який передував поширенню першої редакції [134, с. 27–59]. Визнаючи, що перша редакція, можливо, не була першою версією «Декрету», Мері Соммар стверджувала, що аналіз справи 7 не дає підстав вважати рукопис з Сент-Галлена більш ранньою редакцією [205, с. 78–96]. Проаналізувавши розрізнення 31 і 32, Т. Ленхер зробив висновок, що рукопис з Сент-Галлена не був ані чернеткою, ані редакцією, а варіацією першої редакції, перетвореною на формат лекції та призначеною для усної передачі [89, с. 1113, п. 17]. К. Пеннінгтон підтримав гіпотезу К. Ларраїнсара, він стверджував, що «Декрет» є «живим» текстом, який постійно змінювався разом з розвитком викладацької кар'єри Граціана, а окремі рукописи являють собою «моментальні знімки» (свідчення) того, де знаходився текст на певному етапі створення/еволюції трактату [178, с. 211–232; 90, с. 230–336]. Наразі всі вчені визнають, що «Декрет» поширювався в більш ніж одній редакції. Проте дискусія зосереджується на тому, чи поширювався «Декрет» у двох завершених редакціях (А. Вінрот), чи був живим, постійно еволюціонуючим текстом (К. Ларраїнсар, К. Пеннінгтон) [89, с. 1112–1114]. К. Пеннінгтон припустив, що Сент-Галленський рукопис був навчальним інструментом, який використовувався в Болонському університеті. А. Вінрот стверджував, що «перша редакція» була пастирським посібником для навчання священників, які мали б знати канонічне право, а «друга редакція» була твором з чітко визначеною еклезіологією для підготовки професійних юристів. Можливі зміни мети різних редакцій «Декрету» могли б привернути набагато більше уваги дослідників [126, с. 10, 21–24; 241, с. 3, 24–25]. Зрештою, розуміння того, як розвивався текст Граціана, може пролити світло на те, як еволюціонувала та змінювалася папська політика щодо шлюбу, євреїв, іновірства, покаяння, церковних обов'язків, чернечого життя та процедурних норм між приблизно 1130-ми роками та проголошенням «Liber Extra» (бл. 1245). Р. Вейганд досліджував

палей, щоб з'ясувати, які з них були справжніми палеями, а які насправді були лише дублікатами інших канонів [228, с. 114–128].

Між III і XVI століттями покаяння (вчинки чи жести, що здійснюються для спокутування провини, як правило, з метою порятунку душі розкаяного) було вирішальним способом участі у житті суспільства. Покаяння було включено в політичні та правові переговори, воно виливалося в імпровізаційні соціальні драми, воно піддавалося експериментам та інноваціям, і воно насичило західну юридичну культуру образами каяття, страждання та примирення. Під час пізньої античності, середньовіччя та раннього модерну ритуали виправлення людських помилок і правопорушень стали витонченими та популярними. Творчість у покаянні відображає діапазон та складність соціальних та духовних ситуацій, у яких каяття було життєво необхідним. Автори Р. Еммет Маклафлін, Роб Менс, Кевін Ухальде, Клаудія Рапп, Домінік Йонья-Прат, Ебігейл Фаєрі, Карен Вагнер, Джозеф Герінг, Х. Ансгар Келлі, Торстейн Йоргенсен, Вітсе де Бур, Рональд К. Рітгерс, Гретхен Старр-Лебо, Джоді Білінкофф та інші аналізують феномен покаяння в Середні віки і окреслюють нові погляди дослідників на те, як у західній культурі людська поведінка модулювалась і спрямовувалась за моделями, сформованими страшними, але загальноприйнятими практиками покаяння [165; 153; 142, с. 59–123].

В XXI ст. дослідницький інтерес до проблематики середньовічного канонічного права, здається, тільки зростає. Своєрідними віхами розвитку вивчення різноманітних аспектів середньовічного канонічного права, останніх досягнень, проблемних і дискусійних питань, застосування новітніх підходів і технологій, визначення перспектив подальших досліджень стали колективні монографії під редакцією В. Хартманна і К. Пенінгтона, видані Католицьким університетом Америки. В 2008 р. вийшла «Історія Середньовічного канонічного права в класичний період, 1140-1234: від Граціана до Декреталій папи Григорія IX» [114]. П. Ландау розглянув тогочасні погляди на постать «батька» канонічного права і досягнення у

вивченні його твору [131, с. 22–54]; Р. Вейганд зосередився на створенні «ординарної глоси» до «Декрету» [225, с. 55–97]; В. Мюллер розглянув вклад в канонічне право найвідомішого з декретистів Хугуччо [163, с. 142–160]; Ч. Дагген відслідкував поширення і використання в судовій практиці декретальних колекцій від «Декрету» Граціана (1125–1139) до «старих компіляцій» (1189–1191–1226) [85, с. 246–292]. Дві статті К. Пенінгтона розглядають декреталістів, починаючи з Бернардо Павійського [176, с. 211–245], та декретальні колекції з 1190 по 1234 роки, коли «хвиля декреталій», що спочатку надихнула каноністів на додавання невеликих декретальних колекцій до «Декрету» Граціана, призвела врешті решт до організації їх у самостійні твори [177, с. 293–317]. Д. Брандейдж висловив свої спостереження щодо викладання і вивчення канонічного права в середньовічних юридичних школах: на його думку, університетське викладання канонічного права так само старе, як і самі університети, і кожен середньовічний університет передбачав його вивчення. Дослідник стверджує, що, по-перше, канонічне право, безумовно, систематично викладалося в приватних школах Болоньї до того, як з'явилася книга Граціана; по-друге вчителі права в Парижі читали лекції з «Декрету» протягом десяти років після його появи; по-третє, через покоління або близько того – безсумнівно, до 1190-х років – канонічне право стало викладатись в Оксфорді [57, с. 98–120]. Статті К. Пенінгтона і В. Мюллера [175, с. 121–173] та Р. Вейганда [226, с. 174–210] присвячені італійській та трансгірській декретистиці відповідно, перетворенню Граціанового «Декрету» в стандартний університетський підручник середньовічного канонічного права. М. Хофліх та Д. О'Браєн дослідили вплив зростання нормативних правових текстів на появу і розвиток середньовічного загального права («*Ius commune*»), вони звернули увагу на «повторне відкриття» римського права та супутній йому розвиток канонічного права; зростання юридичних досліджень в університетах і кількості випускників, які здобули юридичну освіту і змогли завдяки цьому обіймати важливі посади. Автори наголошують, що повторне відкриття та

оновлення того, що німці називали «науковою юриспруденцією», відіграло ключову роль у розвитку бачення Чарльзом Гомером Хаскінсом «Відродження дванадцятого століття» та появи концепції Р.В. Саузерна про схоластичне об'єднання середньовічної Європи [114, с. 1–21]. Вирішальним елементом у просуванні «григоріанського» реформаторського руху і в затвердженні папського керівництва церквою було відновлення регулярних римських соборів, які проводилися в Латеранському соборі під час Великого посту. А. Дагген дослідила соборне законодавство чотирьох Латеранських Соборів з 1123 по 1215 роки [84, с. 318–366], а А. Гарсія і Гарсія – 71 конституцію, які є найбільш істотними зборами законів, складених середньовічними папами для реформи церкви і суспільства того часу [114, с. 367–378]. Проблеми покаяння та сповіді в канонічному праві Середніх віків знаходились в центрі уваги Д. Герінга [114, с. 379–428].

В 2016 році вийшла монографія «Історія судів і судової процедури в середньовічному канонічному праві», перша частина якої була присвячена огляду організації і практики судового процесу середньовічної церкви за період з 1100 по 1500 роки, а друга – розглядає структуру і практику судів окремих країн [113]. Барбара Даймлінг в статті «Зала суду: від церковного порталу до ратуші» ілюструє громадські місця, де могли відбуватися суди: зручність була одним із критеріїв вибору місця, при тому, що середньовічний суддя міг вершити правосуддя в будь-якому місці – як безпосередньо на природі, так і у церквах, палацах та замках [113, с. 30–50]. Д. Брандейдж обговорює освіту, підготовку та етику суддів, юристів та нотаріусів, які брали участь у судових процесах [113, с. 51–73]. Статті, написані К. Пенінгтоном, присвячені судовій процедурі, а саме обвинувальному, слідчому та спрощеному провадженню у кримінальних справах [113, с. 3–29]; встановленню романо-канонічної процедури, «*ordo iudiciarius*» або «*ordo iudiciorum*», у церковних та світських судах. К. Пенінгтон підтримав висновок сучасних дослідників, що церковні суди по всій Європі майже повністю відмовилися від ордалій на користь нового «*ordo iudiciarius*»

задовго до оголошення 18 канону Четвертого Латеранського собору, який офіційно забороняв духовенству брати участь в ордаліях [113, с. 125–159]. Бригіда Шварц розглянула інституційний складник в історії римської курії до 1300 року [113, с. 160–228], найцікавішим, на нашу думку, є еволюція інститутів папського правосуддя – вищої ланки церковного судочинства. Стаття Ч. Даггена присвячена делегованому правосуддю – відображенню в декретальних колекціях делегованих папою суддівських повноважень [113, с. 229–244]. Есе, написані Чарльзом Донахью [113, с. 74–124, 247–299] присвячені канонічній судовій процедурі і церковним судам як таким; разом з Сарою Макдугалл він розглядає пізньосередньовічні церковні суди в континентальній Західній Європі від Північного моря до Піренеїв, від Атлантики до сучасних кордонів Німеччини та Італії (тобто сучасних Бельгії, Нідерландів, Франції та Швейцарії) [113, с. 300–343]. Річард Хельмхольц аналізує особливості використання канонічного права в місцевих церковних судах Англії, розглядає церковну юрисдикцію в контексті середньовічної англійської правової системи загалом [113, с. 344–391]. А. Гарсія-і-Гарсія розглянув церковну процедуру в середньовічній Іспанії [113, с. 392–425], а кардинал П. Ерде в Центральній і Східній Європі [113, с. 426–462].

К. Бурчак в монографії «Святотатство в «Декреті» Граціана» детально розглядає один з різновидів релігійних злочинів – злочин, вчинений прямо чи опосередковано проти святості Бога, тобто «злочин усіх злочинів» («*cumulus omnium criminum*»), «найбезбожніший і найзлочинніший» («*nefandissimum esse*») [58]: він знаходить і аналізує термін «*Sacrilegium*» в 112 канонах «Декрету», де він зустрічається 131 раз. Автор розділяє святотатство у строгому (вузькому) значенні, коли злочинець прямо ображає Бога, і в ширшому сенсі, коли святотатство вчиняється опосередковано, через нешанобливе ставлення до осіб, речей і місць, які присвячені Богові або є священними об'єктами, присвяченими поклонінню Богу. Канонічне право запозичило принцип «*locus facit, ut idem uel furtum uel sacrilegium sit*» із римського права. Усі церковні споруди, монастирі, а також простір на

відстані «тридцяти церковних кроків» (*triginta passus ecclesiasticos*) належали до сфери «*sacrum*». Тогочасне право приділяло більше уваги об'єкту злочину, а не суб'єкту. Таким чином, до святотатства можна віднести «порушення того, що є священним» («*violatio sacri*»), а також «крадіжку священних речей» («*sacrarum rerum furtum*»). К. Бурчак аналізує кожен випадок злочину, питання провини, відзначає кримінальні санкції (цензури, спокутні покарання та канонічні покаюння), розглядає види та способи накладення покарань, осіб і органи, які накладали церковні покарання – папи, єпископи та синоди, а також юридичні процедури, пов'язані з припиненням покарань.

Представники нового покоління дослідників Мелоді Харріс Айхбауер, Атрія Енн Ларсон, Хосе Мігель В'єхо-Хіменес присвятили свої дослідження історичному розвитку редакцій, етапам композиції твору Граціана: тексти другої редакції, скопійовані на полях і в додатках рукописів першої редакції, додавалися до кожного рукопису поетапно, і, таким чином, кожен з рукописів пережив поступовий період доповнення протягом певного періоду часу [89, с. 1115, п. 29]. Д. Ві дослідив пізнішу текстову традицію «Декрету» від другої редакції до появи «вульгати» [89, с. 1115, п. 30]. Так М.Х. Айхбауер в своєму дисертаційному дослідженні «Від “*Concordia discordantium canonum*” Граціана до “*Decretum*” Граціана: еволюція від навчального тексту до всебічного кодексу канонічного права» (кер. К. Пеннінгтон) стверджує, що рукопис з Сент-Галлена не є першою редакцією тексту, а найранішим відомим зразком твору Граціана. Рубрики з'являються непослідовно або «випадково» по усьому рукопису Сент-Галлена. Коли справи згруповано відповідно до відсотка використаних рубрик, кластери справ (випадків) припускають загальний порядок, у якому Граціан збирав свої справи протягом певного періоду часу, і те, як він поступово включав рубрики у свою подальшу роботу [90, с. 31–52]. Авторка доводить, що Граціан почав викладати канонічне право в Болоньї, маючи в своєму доробку лише вісім «справ», знайдених у кластері А – *Causae* 13, 14, 15, 17, 19, 20, 22 і 34 [90, с. 92–156]. Дослідниця зосереджується на аналізі чотирьох інших

кластерів (від В до Е) і відзначає, що кожен кластер має корені в попередньому або шляхом створення дотичної точки, або шляхом доповнення попереднього аргументу. Кластер В тісно пов'язаний з кластером А тим, що перший трактат продовжує *ordo iudiciarius*. Окрім *tractatus de matrimonio*, два додаткові випадки кластера С мають коріння в *causae ordo iudiciarius* у кластері В. У кластері D Граціан зосереджувався на єпископаті з трактатом про дисципліну та просування по церковних посадах. Окремо справа 10 завершує дискусію про права церковної власності, розпочату в Кластері В. Нарешті, Кластер Е додає один заключний трактат про *ordo iudiciarius*, справи про шлюб (*Causa 30*) і про війну та єресь (*Causa 23*). Найчастіше кожен кластер містить тісно сплетені трактати з конкретних правових питань, які кріплять наступний кластер [90, с. 157–229]. Х. В'єхо-Хіменес підкреслив важливість аналізу текстових аномалій для відстеження раннього етапу процесу авторської рефлексії щодо поставлених питань та розуміння загального розвитку твору, етапів його композиції: 1) повторюваність тем: в першій частині трактату розрізнення («*distinctiones*») 81–101 повторюють теми, що вже обговорювалися в розрізненнях 21–80; 2) дублювання текстів у всьому творі: повторення того самого тексту в D.26.c.3 і C.28.q.1.c.1; 3) випадковий характер, у якому, як здається, згруповані справи [89, с. 1115, п. 25–27]. Д. Ві зазначив, що існують певні аргументи на користь припущення, що Граціан насамперед був богословом-покаянником (пенітенціалістом), а не юристом-каноністом, оскільки саме теологи започаткували використання схоластичного методу, а Граціан використовує богословські джерела [89, с. 1118, п. 56; 223, с. 173–191]. Покаянний складник «Декрету» став ключовою темою дисертаційного дослідження А. Ларсон в Католицькому університеті Америки «Граціанів Трактат про покаяння: текстологічне дослідження та інтелектуальна історія» (кер. К. Пенінгтон) [140]. Книга А. Ларсон містить аналіз Граціанового трактату «Про покаяння» та дослідження його зв'язку зі школами початку XII століття,

перш за все зі школою Ансельма Ланського. А. Ларсон простежує вплив «*De penitentia*» на Четвертий Латеранський Собор 1215 року [139].

У своїй дисертації Даніка Саммерлін досліджує функцію та значення декретів Третього Латеранського собору 1179 року, які збереглися в збірниках папських декреталій [207]. Дисертація Едварда Ендрю Рено Третього (кер. Роберт Сомервіль) розглядає та реконструює джерела запозичень Раймондо Пеньяфорта при підготовці «Декреталій Григорія IX» (1234) [187]. Перший розділ описує правовий контекст, у якому було створено «Декреталії», простежуючи еволюцію збірок канонічного права, які безпосередньо передували йому, а також відмінні характеристики редагування Раймондо. Автор відзначив, що редакційна практика уточнення, скорочення та узагальнення окремих декретальних листів була непослідовною до Раймондо. Він дійшов висновку, що масова і повна реорганізація елементів закону була не просто примхою, а здійснювалась на вимоги вчених і офіційних осіб Церкви щодо окремої зрозумілої і доступної компіляції закону, особливо в сфері судової процедури. Рено III впевнений в існуванні прямої лінії розвитку від Інокентія III (1198–1216) і Гонорія III (1216–1227) до Григорія IX у ствердженні папської прерогативи в юридичній кодифікації – тобто визначення того, які закони гідні збору та використання як прецеденти [187, с. 20–117]. Тобто «Декреталії» є продовженням та кульмінацією попередніх правових тенденцій. Потім Рено III проаналізував, що саме в декреталіях було скорочено Раймондо і виявив три основні складники вилучень. По-перше, це були розповідні частини, в яких докладно викладалися основні факти або процесуальна історія конкретної справи. По-друге, це еклезіологічна, тропологічна та моральна мова, яка наповнювала протокол у багатьох декреталіях: міркування про стосунки між папством та рештою Церкви або традиції та авторитети, які санкціонували або забороняли певну практику чи постанову тощо. По-третє, канцелярська формульна мова, яка формувала папські відповіді відповідно до усталеного набору конотацій і формул [187, с. 84–107]. Другий і третій розділи роботи досліджують історію

передачі «Декреталій» у друкованому та рукописному вигляді [187, с. 118–239]. Розділ четвертий досліджує аномалії в одному з найдавніших відомих рукописів «Декреталій» [187, с. 258–313]. У п'ятому розділі досліджується роль папських реєстрів Григорія IX як джерела для 195 текстів, приписуваних цьому папі в «Декреталіях» за допомогою ретельного палеографічного, кодикологічного та дипломатичного дослідження першого тому реєстру [187, с. 314–420].

В монографії «Створення та поширення правових знань у дванадцятому столітті. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 673 та його контекст» Андреас Тір [212, с. 3–13], Філіп Ленц, Енріке де Леон, М. Айхбауер [88, с. 78–94], Тітус Ленхерр, Джон Ві, А. Ларсон [136, с. 143–166], К. Пенінгтон [170, с. 167–182], Х. В'єхо-Хіменес, А. Вінрот [234, с. 221–241] та Стефан Дюсіль [86, с. 245–251] досліджують проблеми, пов'язані з рукописом 673 з Сент-Галлену: кодикологія, палеографія, глосування, мовленнєві особливості, розгляд і інтерпретація окремих фрагментів рукопису, його місце серед трансформацій та аббревіатур «Декрету» Граціана чи взагалі в його створенні, вплив копій трактату на викладання канонічного права, становлення декретистики і загалом на еволюцію правових знань в Середні віки [70].

Зростає дослідницький інтерес до вивчення окремих середньовічних шкіл канонічного права [125; 66; 40, с. 21–31]. Останні статті К. Пеннінгтона та А. Вінрота також присвячені проблематиці становлення шкіл права та викладання канонічного права протягом XII ст. [172, с. 226–249; 170, с. 167–182; 236, с. 262–284].

Колективна монографія «Закон і християнська традиція в Італії: Спадщина великих юристів» [143] містить серед інших розділи присвячені великим каноністам Середньовіччя: А. Ларсон по Граціану [137, с. 43–52], К. Кушінга по Сінібальдо Фієскі (папа Інокентій IV) [71, с. 70–81], К. Пеннінгтона по Енріко да Суза, кардиналу Остії [171, с. 82–97], П. Кларка по Джованні д'Андреа [64, с. 145–169]. Можна також відзначити статті К. Пеннінгтона по Стефану з Турне [173, с. 35–51] та О. Кондореллі по Гійому

Дюрану [68, с. 52–70] в колективній монографії «Великі християнські юристи в історії Франції» [109]. Незначна кількість біографій присвячених великим каноністам Середньовіччя до останнього часу залишала мало місця для розуміння і визначення вкладу конкретних осіб в формулювання юридичних ідей. Здебільшого статті окреслювали біографічні данні та кар'єру каноніста, який був предметом дослідження, і містили перелік його робіт. Наразі починає привертати більше уваги авторська особистість.

Різним аспектам Латеранських соборних декретів XII ст. присвячені роботи А. Ларсон [141, с. 21–56; 138, с. 73–98], Т. Ленхерра [147, с. 528–551], Роберта Сомервілла [204, 203, с. 377–388; 54, с. 226–271], М. Бретта та Л. І. Хемілтона [55, с. 1–20], М.Х. Айхбауер та Даніки Саммерлін [214; 207, с. 183–248; 208, с. 112–131] та інших вчених останніх десятиліть [30, с. 50–54; 41, с. 42–46; 121, с. 235–250; 122, с. 169–183; 123, с. 47–54; 124, с. 91–102; 197, с. 153–180]. В монографії «Історія середньовічного канонічного права в класичний період 1140–1234» законодавству Четвертого Латеранського Собору присвячені статті А. Дагген та А. Гарсія і Гарсія [84, с. 318–366; 114, с. 367–378]. Постать організатора Собору Лотаря деї Конті ді Сеньї – папи Інокентія III (1198–1216) і в останні десятиліття залишається в центрі дослідницької уваги [117; 181, с. 3–62]. До 800-річчя Четвертого Латеранського Собору в жовтні 2015 р. в Римі відбулася конференція, відомі історики права Йоган Хелмрат, К. Пеннінгтон, Вернер Малечек, Томас Прюгл, Стефан Буркхардт, Давід д'Авре, Катрін Венсан, Ніколь Беріу, Джан Лука Потеста та інші представили сучасне бачення соборної проблематики і визначили перспективи подальших досліджень [97]. Можливі напрямки подальших розробок демонструє ряд колективних монографій, виданих в 2018 році [222, с. 611–637]: 15 статей – «Четвертий Латеранський Собор і хрестоносний рух: значення Собору 1215 р. для Латинського християнства і Сходу» [95]; 12 статей в монографії по «єврейсько-мусульманському» складнику діяльності і законодавства Собору [118]. Суто правнича проблематика представлена в монографії «Четвертий Латеранський Собор і

розвиток канонічного права та ‘*ius commune*’» під редакцією А. Ларсон і Андреа Массіроні [96]. Розгляду окремих конституцій (канонів) Собору присвячені статті В. П’єрджованні (кан. 2–3), Т. Ізбіцкі (кан. 4), С. Шеніга (кан. 5), Д. Кьоді (кан. 8), Ж. Констебля (кан. 12, 57–61), Ф. Делівре (кан. 23–34), Л. Корпоровича (кан. 39–41) [121, с. 235–250], А. Массіроні (кан. 41), А. Моріна (кан. 50), П. Александровича (кан. 56), Е. Перона (кан. 62, 66). Внеску В’єнського Собору 1311-1312 років у розвиток середньовічного канонічного права присвячена недавня стаття В. Санжарова, М. Мацелика і Г. Санжарової [38, с. 47–56].

М.Х. Айхбауер видала оглядову монографію «Середньовічне канонічне право» [87], суттєво перероблену з урахуванням результатів новітніх досліджень ХХІ століття популярну роботу Джеймса Брандейджа (перше видання 1995 р.) [56].

Своєрідним підсумком сучасного стану досліджень середньовічного канонічного права і досить динамічного розвитку за останні 15 років є минулорічна «Кембріджська історія Середньовічного канонічного права» [59]. Перший розділ роботи присвячено історії середньовічного канонічного права. К. Хамфрес розглядає появу правових ідей в ранній церкві [с. 11–31]. Абігейл Файрі присвятила статтю ранньо-середньовічному канонічному праву [92, с. 32–45]; Грета Остін – канонічному праву довгого десятого сторіччя [49, с. 46–61]; Крістоф Уолкер – канонічному праву реформаційної епохи дограціанового століття [59, с. 62–78]; Вольфганг Мюллер – «перевинахиду» канонічного права за доби Високого Середньовіччя [59, с. 79–95]; один з редакторів А. Вінрот – розвитку канонічного права в часи оновлення, 1130-1234 [235, с. 96–107]; Мартін Бертрам зробив «чотири зауваження» щодо сучасного стану вивчення канонічного права Пізнього Середньовіччя [52, с. 108–121]; Андреас Мейер характеризує пізньо-середньовічні джерела канонічного права [156, с. 122–141]; Петер Ердо – канонічне право східних церков [59, с. 142–168]. Другий розділ роботи присвячено джерелам та поширенню середньовічного канонічного права.

Джон Ві розглядає теологію і теологічні джерела канонічного права [223; с. 173–191]; Норман Таннер – церковні собори [210, с. 192–207]; Гізела Дросбах – папські декреталії як правотворний чинник [74, с. 208–229]; Геро Долежалек розглядає римське право в якості «симбіотичного супутника і служителя» канонічного права [73; с. 230–261]; А. Вінрот дав нарис шкіл права і юридичної освіти [236, с. 262–284]; Ентоні Перрон опікується можливостями визначити місцеву обізнаність з канонічного права [59, с. 285–298]; Сюзан Л'Енгл описує сучасний стан вивчення середньовічних рукописів і першодруків з канонічного права [91, с. 299–320]. Третій розділ роботи «доктрина і суспільство» складається з кількох підрозділів. В першому підрозділі «Iudicium» В. Мюллер характеризує сучасне розуміння розвитку церковних судів і процедури [59, с. 327–341]; в другому «Клір» Шарль де Мірамон розглядає проблеми церковної власності, десятини, «spiritualia» [158, с. 345–367], А. Мейер дає нарис бенефіціального права [157, с. 368–395]; Елізабет Маковскі, Томас Ізбіцкі, Роб Минс, Томас Вецстайн аналізують різноманітні аспекти релігійного життя в відношенні до канонічного права [59, с. 396–450]. В третьому підрозділі «Conubium» Сара Макдугал аналізує правові та практичні аспекти середньовічного брака [152, с. 453–474], а Френк Румі – сімейне право [191, с. 475–491]. Нарешті, в четвертому підрозділі «Crimen» Лотте Кері розглядає кримінальне право [119, с. 495–510]; Едвард Петерс – ересь, магію та забобони [59, с. 511–536]; Фредерік Рассел і Райан Гринвуд – теорію справедливої війни і хрестоносне рушення [192, с. 537–549]; Пітер Кларк – екскомунікацію і інтердікт [63, с. 550–569].

Потрібно також приділити певну увагу інституційному складнику вивчення середньовічного канонічного права. Активному вивченню юридичних рукописів Ватиканського та інших європейських архівів сприяє насамперед підтримка римською курією та афілійованими папськими інститутами у Європі та Америці низки наукових проектів з вивчення та видання джерел середньовічної каноністики. Насамперед слід відзначити

Інститут Історії Канонічного Права при Папському Салезіанському Університеті в Римі, дослідження історії церковного права на факультетах канонічного права в папських університетах: у Лувені – Католицький Університет в Лувені; журнал «Огляд церковної історії» («Revue d'histoire ecclesiastique»); в Мюнхені (з 2001 р. канонічний факультет Мюнхенського Університету ім. Людвіга Максиміліана носить назву Klaus Mörsdorf Studium für Kanonistik, з 1960 р. продовжено видання заснованого в 1856 р. журналу «Архів з квтолицького церковного права» («Archiv für katholisches Kirchenrecht»); у Саламанці – Папський Саламанкський Університет; журнали «Колекція канонічної юриспруденції» («Collectánea de Jurisprudencia Canónica») та «Іспанський журнал канонічного права» («Revista Española de Derecho Canónico»), в Будапешті – Інститут Канонічного Права при Католицькому університеті Петера Пазманя; журнал «Фоліа Каноніка. Огляд Східного і Західного Канонічного Права» («Folia Canonica. Review of Eastern and Western Canon Law»), у Вашингтоні – Католицький Університет Америки; журнал «Юрист». До провідних періодичних видань з історії середньовічного канонічного права належать також німецький журнал «Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung», що виходить у Ваймері; французький – «Огляд канонічного права» («Revue de droit canonique»), що видається Інститутом Канонічного Права в Страсбурзі; міжнародний – «Міжнародний журнал загального права» («Rivista Internazionale di Diritto Comune»), що виходить на базі італійського університету Катанії. П. Ломбардія (1930–1986) започаткував три важливі ініціативи: видання журналу «Ius Canonicum» (1961), одного з найвідоміших іспаномовних академічних видань, що спеціалізуються на канонічному праві; створення науково-дослідного Інституту Мартіна де Аспількуети (1967 р.), який об'єднує роботу каноністів Університету Наварри; заснування в 1985 році «Державного щорічника церковного права» («Anuario de Derecho Eclesiástico del Estado») першого спеціалізованого юридичного журналу в Іспанії з питань пов'язаних з правовим трактуванням релігійного чинника.

У 1955 р. Стефан Георг Кюттнер (1906–1997) заснував Інститут середньовічного канонічного права. Навколо нього об'єдналася група каноністів – батьків-засновників сучасної науки середньовічного канонічного права: Пітер Ландау (Landau, 1935–2019), Джеймс Артур Брандейдж (Brundage, 1929–2021), Анна Жозефіна Дагген-Хеслін (Duggan, нар.1932), Чарльз Дагген (Duggan, 1921–1999), Антоніо Гарсія і Гарсія (García y García, 1928–2013), Джозеф Уорд Герінг (Goering, 1947–2023), Джейсон Грабер О'Брайєн (O'Brien), Кеннет Пеннінгтон (Pennington, нар.1941), Рудольф Вейганд (Weigand, 1929–1998), Вілфрід Хартманн (Hartmann, нар.1942), Майкл Г. Хофліх (Hoeflich, нар.1952), Вольфанг П. Мюллер (Müller, нар.1960), Клаус Цехіель-Еккес (Zechiel-Eckes, 1959–2010). У 1955–1964 рр. Інститут базувався у Вашингтоні, в 1964 р. його було переведено до Ся, а в 1970 р. – до Берклі. В 1991 р. Інститут переїхав до Мюнхену. Наукові дослідження міжнародної команди фахівців у галузі канонічного права публікуються в «*Monumenta iuris canonici*» (серія C: *Subsidia*).

Наукова та організаційна діяльність С. Кюттнера та створеного ним Інституту дослідження та вивчення середньовічного канонічного права (з 1964 р. Інститут середньовічного канонічного права, з 1996 р. ІСКП Стефана Кюттнера) у другій половині ХХ ст. відкрили дорогу активним дослідженням рукописів, публікації джерел класичного періоду розвитку канонічного права (від Граціана до початку ХІV ст.), вивчення окремих областей канонічного права (права таїнств, шлюбного, процесуального права, патронату, папських провізій і резервів, церковних виборів та ін.), інституційної історії Церкви цього періода. Сучасні наукові видання творів середньовічних каноністів (серія А: *Corpus glossatorum*) та збірок канонічного права (серія В: *Corpus collectionum*) також є одним з самозавдань Інституту Середньовічного Канонічного Права Стефана Кюттнера. Останнім часом дослідницька увага прикута до вивчення і видання матеріалів канонічних колекцій раннього Середньовіччя (Лінда Фаулер-Магерл, Тітус Ленхер); творів Іво Шартрського (Крістоф Ролкер); «Полікарпа» (Уве Хорст, Міхаель Кляйн); декретів соборів

та папських конституцій, псевдо-ісидорійського комплексу (Клаус Зехіель-Екес, Ерік Найббс, Карл Убл, Даніель Ціманн, Йоганнес Фрід, Карл-Георг Шон, Рудольф Шиффер, Семіх Гейнен); першої редакції «Декрету Граціана» (Емілі Ульріх, Елізабет Вальгенбах) [32, с. 5].

Католицько-теологічний факультет (створений в 1947 р.) Мюнхенського Університету ім. Людвіга Максиміліана носить назву Klaus-Mörsdorf-Studium für Kanonistik (до 2001 р. Канонічний Інститут; керівник проф. Ельмар Гютхофф) [194, с. 184]. При Klaus-Mörsdorf-Studium für Kanonistik видаються спеціалізований журнал «Архів католицького церковного права» («Archiv für katholisches Kirchenrecht», заснований в 1856 р.) та наукові серії «Мюнхенські теологічні студії. Каноністичний розділ» («Münchener Theologische Studien. Kanonistische Abteilung») та «Дисертації. Каноністика» («Dissertationen. Kanonistische Reihe»). У 2000 році Інститут середньовічного канонічного права Стефана Кютнера отримав статус «афілійованого інституту» Мюнхенського університету Людвіга-Максиміліана у співпраці з Інститутом Леопольда Венгера (Р. Сорис, О. Кондореллі, Е. Водола, Л. Кері, О. Верваарт, Л. Фаулер-Магерл, А. Хетценекер, Б. Гілчер, Г. Дроссбах, М. Боденстаб, Я. Рауе) [194, с. 184].

В 1958 р. в Лувені відбувся перший Міжнародний конгрес середньовічного канонічного права (International Congress of Medieval Canon Law), в 1963 р. другий в Бостоні. З 1968 р. конгреси проводяться по черзі в Північній Америці та Європі кожні чотири роки: в 1968 р. в Страсбурзі, в 1972 р. в Торонто, в 1976 р. в Саламанці, в 1980 р. в Берклі, в 1984 р. в англійському Кембріджі, в 1988 р. в Сан-Дієго, в 1992 р. в Мюнхені, в 1996 р. в Сіракузах, в 2000 р. в Катанії, в 2004 р. в Вашингтоні, в 2008 р. в угорському Естергомі, в 2012 р. в Торонто, в 2016 р. в Парижі [31, с. 37]. 16-й конгрес мав відбутися в 2020 р. та через КОВІД двічі переносився і відбувся в липні 2022 р. в Сент-Луїсі в Америці [28, с. 59–62; 47, с. 299–308] (на конгресі було вшановано пам'ять 15 істориків канонічного права, що померли від часу Паризького конгресу). Наступний 17 Міжнародний конгрес

середньовічного канонічного права (ICMCL) має відбутися за два роки в 2024 р. в Кентербері (Велика Британія). Кожен конгрес випускає великий том «Праць», які публікуються в серії «*Monumenta Iuris Canonici*». Чотирнадцять томів від Брюсселя/Лувена (1959 р.) до Торонто (2016 р.) включають загалом близько 550 нарисів з пізньоантичного та середньовічного церковного права. З них близько сотні стосуються виключно джерел, осіб, інституцій або догматичних питань XIV та XV століть [59, с. 112]. Оскільки матеріали 15-го Паризького конгресу досі не опубліковані, було прийнято рішення передати права на публікацію останнього конгресу від Ватиканської апостольської бібліотеки Американському католицькому університету і публікувати матеріали (близько 1500 сторінок) в 4 тематичних томах.

Вивчення історії середньовічного канонічного права, як об'єкт історіографічно-правового дослідження, зазнало в юридичній історіографії XX ст. зміни дослідницької парадигми: включенні методологічних елементів з інших історіографічних шкіл, особливо з французької школи «Анналів», розгляді історико-правових питань як частини міждисциплінарних досліджень (епістемологія, методологія, історіографічно-правове мовознавство), аналізі історії канонічного права як складника історії культури та загальної історії, як глобального культурно-правового феномену [60, с. 468; 69, с. 13–35].

Представники «національних шкіл» з дослідження церковного права зробили на сьогодні найбільший внесок в його вивчення. Визнаною була в XIX–XX ст. і наразі залишається німецька школа вивчення середньовічної каноністики: К. Зехіель-Екес, Л. Фаулер-Магерл, Г. Дроссбах, Т. Ленхер, К. Ролкер, У. Хорст, М. Кляйн, Е. Ульріх, Е. Вальгенбах, Е. Найббс, К.Убл, Д. Ціманн, Й. Фрід, К.-Г. Шон, Р. Шиффер та інші [60, с. 453–468; 194, с. 181–185; 248; 249; 98; 99; 74; 188; 190]. Відомою та авторитетною є італійська школа канонічного права: Д. Маффеї, А. Романо, М. Белломо, М. Ашері, Е. Конте, Ст. Коллі, Е. Кортеше, А. Фіорі, О. Кондореллі та інші [69, с. 13–35; 143; 168; 67; 68]. Усталені традиції є ознакою французької національної

школи: П. Фурньє (1853–1935), Еміль Шенон (1857–1927), Робер Женесталь (1872–1931), Габріель Ле Бра (1891–1970), Жан Годме (1908–2001), Поль Урлиак (1911–1998), Ж. Рамбо-Бюо (1910–2000), Брігіт Бадван-Годме (нар. 1947) та інші [109; 144; 106; 105; 104; 184; 185; 72, с. 421–432; 50, с. 309–323]. Активно прогресує протягом останнього більш як півстоліття іспанська національна школа вивчення середньовічного канонічного права (А. Гарсія і Гарсія, К. Ларраїнсар Гонсалес, Х.М. В'єхо Хіменес, Х. Седано та інші) [102; 101; 135; 134; 133; 217; 218; 219; 220; 221; 200; 149; 51, с. 30–70]. Завдяки діяльності С. Кюттнера та його Інституту важливе місце у дослідженні середньовічного канонічного права зайняла американська національна школа: С. Чодороу, Г.Дж. Берман, Дж.А. Брандейдж, Р.Х. Хельмхольц, У.Р. Блюменталь, К. Пеннінгтон, Р. Сомервіль та інші [62; 57; 56; 113, с. 344–391; 170; 172; 174; 176; 177; 178; 203; 204; 90; 140; 187]. На відміну від англійської національної школи церковного права Середніх віків (Уолтер Улманн (1910–1983), Брайан Тірні (1922–2019), Ч. Дагген (1921–1998), А. Дагген (нар. 1932) та інші) [85; 113, с. 229–244; 75; 76; 77; 78; 79; 80; 81; 82; 83; 84], що приділяє більше уваги джерелознавчим штудіям, американські історики права займаються переважно історією правових ідей та концепцій. 16 юристів-поляків прийняли участь в 16 міжнародних конгресах з канонічного права. Серед представників польської національної школи можна відзначити Адама Ветулані (1901–1976), Кароля Войтилу (1920–2005), Едварда Горецькі, Веслава Літевські, Ремігіуша Собаньські, Йозефа Кживду, Броніслава Зюберта, Вацлава Урушчака, Казімежа Насіловські, Лукаша Яна Корпоровича, Кжиштофа Бурчака, Пьотра Александровича, Пшемислава Новака та інших [47, с. 293–299, 302, 305; 216; 215; 213, с. 221–232; 246, с. 31–71; 58; 121; 122; 123; 124; 250]. Існують бельгійська (Стефан Дусіль) [86] та нідерландська національні школи вивчення канонічного права, формується угорська (кардинал Петер Ердо, Лотте Кері, Сабольч Суромі, Сільвія Сомогі) [59, с. 142–168; 119; 209]. Разом з цим наука (серед іншого і вивчення канонічного права) стає все більш інтернаціональною. З 2020 р. Інститут

середньовічного канонічного права очолює швед Андерс Вінрот, майже вся викладацька і наукова кар'єра якого пов'язана з Йельським університетом, а з 2021 р. він є професором університету в Осло [234; 235; 236; 237; 238; 239; 240; 241; 242; 243; 244]. Наукові інтереси фіна Кірші Салонена – вивчення інституційного складника папського судочинства, Римської Роти [193]. Професор факультета права Токійського університету Тацуші Генка займається текстологічним аналізом «Декрету» Граціана [107, с. 101–127].

У вітчизняній історіографії як юридичної, так і історичної науки майже зовсім не приділялося уваги вивченню західноєвропейського канонічного права. Окремі роботи з канонічного права мають узагальнюючий характер, спираються на застарілі публікації та досягнення зарубіжних дослідників і, хоча певною мірою йдуть в руслі європейської історіографії з церковного права, орієнтовані, насамперед, на вивчення східноєвропейської церковно-правничої традиції, впливу візантійського права на середньовічне українське право, сучасних правовідносин держави і церкви (А.В. Берестень, Н.М. Бинюк, Т.Г. Горбаченко, М.В. Губська, В.І. Лубський, М.О. Мацелик, І. Мацелюх, С.В. Місевич, В.В. Омельчук, Л.О. Попсуєнко, Б.В. Савенко, В.І. Форманюк, Т.Є. Харитонova та інші) [20, с. 26–33, 35–36; 19, с. 23–24; 26, с. 51–52; 194, с. 182]. Досліджень, які були б присвячені характеристиці ідей і концепцій будь-якої європейської національної юридичної школи стосовно суттєвих ознак та етапів розвитку західноєвропейського середньовічного канонічного права, допоки немає. Відсутні також переклади джерел та західних робіт з проблематики західноєвропейського середньовічного канонічного права. Але останніми роками проявилась протилежна тенденція: помітно зростає інтерес до західно-європейського середньовічного канонічного права серед вітчизняних науковців. Розгляду витоків, формування, структури, компетенції канонічного права [32, с. 5–9; 34, с. 18–21; 35, с. 133–137; 36, с. 421–423; 40, с. 21–31], середньовічного соборного законодавства і його ролі в формуванні канонічного права [30, с. 50–54; 41, с. 42–46; 38, с. 47–56], функціонування середньовічного церковного

судочинства [27, с. 9–20; 29, с. 49–52; 31, с. 37–43; 33, с. 125–130; 39, с. 51–55], проблематики середньовічного канонічного шлюбного права [24, с. 28–36], бенефіціального права церкви і церковних податків [37; 42; 43; 44; 45; 46], політико-правових доктрин і «детермінант» доби Середньовіччя в Західній Європі та аспектів реформування канонічного права [23, с. 229–235; 22, с. 3–11; 18, с. 57–60], політико-правовому виміру хрестоносного руху [21, с. 13–20; 20; 19], особливостям інституту юридичної відповідальності в епоху Середньовіччя [25, с. 43–46] присвячені дослідження Н.М. Бинюк, Т.А. Грекул-Ковалик, Д.Є. Забзалюка, О.М. Лощихіна, О.Д. Максимюка, М.О. Мацелика, О.А. Павлюх, Г.Ф. Санжарової та інших.

1.2. Витоки і джерела канонічного права в Середні віки

Головним джерелом нашого дослідження є видання збірки «Корпусу канонічного права» («Corpus Iuris Canonici») німецького вченого, протестанта Еміля Альберта Фрідберга 1879–1881 рр. [5]. В своєму виданні Е. Фрідберг покладався передусім на офіційний текст «Римського видання» («editio Romana») 1582 р. [4; 5, с. LXXVI–LXXX; 67, с. 125–164], але критично підійшов до цієї офіційної католицької версії, доповнивши її включенням різночитань, запозичених з попередніх видань «Корпусу» двох німецьких протестантів – Юста Геннінга Бьомера (Галле, 1747 р.) та Еміля Людвіга Ріхтера (Лейпциг, 1839 р.) [5, с. ХСІ–ХСІІІ; 131, с. 51–52; 34, с. 18–19], а також з публікацій декретів церковних соборів, дограціанівських збірок церковного права та збірок декретального права кінця XII–початку XIII ст., здійснених істориками XVII–XIX ст., так само як і з восьми рукописів «Декрету» Граціана і кількох десятків манускриптів зі збірок декретального права. Метою Е. Фрідберга була реконструкція початкового тексту «Декрету»; курсивом учений виділяв текст, – переважно коментарі («dicta», «inscriptiones», «rubricae»), – який, на його думку, належить самому Граціану. З трьох довідкових апаратів у першому Е. Фрідберг дає варіант тексту згідно

з «Римським виданням», у другому – коментарі та редагування, зроблені комісією з виправлення збірок церковного права для «Римського видання» (*Notationes Correctorum Romani*), а у третьому апараті – свої власні критичні коментарі, вказівки на дограціанівські збірки, звідки запозичені канони, та різночитання за рукописами. Безумовно, робота Фрідберга не відповідає сучасним вимогам до критичного видання і є незадовільною у багатьох відношеннях. Головний недолік те, що вона базувалася на невеликому і не дуже репрезентативному наборі рукописів. Спроба редактора повністю реконструювати текст і відстежити появу джерел у попередніх збірниках не тільки затьмарює будь-яке відчуття того, що насправді використовував і писав сам Граціан, представляє гібридну версію «Декрету», якої ніколи не бачив жоден середньовічний коментатор чи каноніст. Проте на сьогоднішній день саме це видання залишається найдоступнішою, «робочою» і найбільш цитованою публікацією тексту.

Основні великі категорії джерел, які надали Граціану матеріали для «Декрету»: канони церковних соборів, папські декреталії, святоотцівські (патристичні) тексти, римське право з законодавства імператора Юстиніана (527–566), капітулярії Каролінгів, а також значна частина підробних юридичних текстів, теологічні та неканонічні джерела. Граціан звертався до біблійних текстів та псевдоапостольської літератури у формі так званих канонів апостолів насамперед у своїх коментарях [5, с. IX–CIV].

Граціан процитував: майже 200 розділів східних Соборів (від Нікейського до Константинопольського 869 року); близько 100 розділів африканських Соборів пізньої античності; понад 200 розділів іспанських Соборів; канони галліканських соборів східного Франкського королівства епохи Каролінгів. За допомогою останніх реконструйовано значну частину церковного права Меровінгів і Каролінгів. Каролінгські джерела зберегли багато канонів Римських соборів. Лише кілька соборних текстів X і XI ст., до григоріанської реформи, та невелику добірку соборних канонів з періоду між 1070 і 1140 роками знаходимо у Граціана. Він також включив до «Декрету»

канони Латеранських соборів 1123 і 1139 років [5, с. XIX–XXV]: декрети 1139 р. були останніми соборними текстами «Декрету» [210, с. 192–307; 147, с. 529–530 п. 6; 243, с. 136–139; 141, с. 21–27; 207, с. 184, п. 2; 209].

Граціан використовує папські декреталії починаючи з грамот папи Сіріція (384–399) до єдиної декреталії папи Інокентія II (1130–1143), що не тільки увійшла в його трактат, а є датуючою ознакою «Декрету». Найчастіше Граціан посилався на фрагменти листів із реєстру папи Григорія I (590–604), зафіксовано 266 запозичень [5, с. XXV–XXXI]. До недавнього часу історики права були впевнені, що Граціан брав матеріал безпосередньо з папського реєстру, але П. Ландау довів, що майже всі тексти без винятку походять із канонічних збірок, що передували Граціановому «Декрету». Граціан також часто звертався до декреталій пап Льва I (440–461), Геласія I (492–496), Миколи I (858–867). Матеріал по Геласію та Миколі він запозичив з реформаторські збірок періоду григоріанської реформи.

Більше чверті розділів (1200, з яких 1022 сучасна наука визнає автентичними) праці Граціана взяті з святоотцівських (патрістичних) джерел [5, с. XXXI–XXXIX]. Граціан перераховує 13 святих отців, твори яких визнані Католицькою Церквою (D.15.c.3) [5, т. 1, к. 36–37]. Посилання на Августина значно переважають решту (366 текстів) [5, с. XXXIV–XXXVII]. Серед інших латинських отців найбільш цитованими є Амвросій Медіоланський, Григорій I Великий та Єронім Стридонський [5, с. XXXIII–XXXIV]. Серед грецьких отців Граціан використовував насамперед Йоана Золотоустого, Орігена та Василя Великого. Більшість з святоотцівських текстів міститься в першій редакції твору Граціана; лише більшість уривків з Амвросія було додано до другої редакції. Можливо, Граціан використовував принаймні дві досі невідомі святоотецькі флорилегії. Доведено, що він також звертався до праці псевдо-Августина (XI століття). Святоотцівські тексти розподілені по «Декрету» досить нерівномірно: найбільше їх в «трактаті про таїнства» і в канонах про милосердя, клятви, єресь, справедливую війну тощо, де вони містять більше двох третин тексту. Численні святоотцівські уривки

стосуються десятини, лихварства, шлюбу та відлучення. Натомість твори отців Церкви надали лише кілька посилань до розділів з процесуального права.

Лише невелику кількість текстів римського права Граціан перейняв з більш ранніх канонічних збірок [5, с. XXXIX–XLI]. Навпаки, близько 200 текстів римського права було включено в «Декрет» без посередництва попередніх збірників [183, с. 47–189; 217, с. 1–19; 218, с. 375–414]. А. Ветулані дійшов висновку, що римсько-правові тексти влилися в «Декрет» на пізній фазі його складання, можливо, лише після смерті Граціана [216, с. 11–48]. С. Кюттнер висловив припущення про можливі запозичення з вестготських правових джерел [128, с. 45–78]. Відкриття і вивчення різних редакцій тексту повернуло увагу спеціалістів до проблеми інкорпорації римського права. Дослідження останніх десятиліть підтвердили тезу про пізнє включення римсько-правових текстів в «Декрет». Вінрот стверджував, що Граціан не був знайомий із правом Юстиніана («Інституції», «Дигести», «Кодекс» і «Новели»), коли складав першу редакцію твору, і тому не використовував його, він покладався на «*Lex Romana Visigothorum*», тому юридичній термінології бракувало чіткості і виваженості. В другій редакції, ким би вона не була написана, термінологія використана більш доречно та додані тексти з Юстиніанового права. В якості одного з прикладів А. Вінрот наводить обговорення Граціаном неправдивих звинувачень (C.2.q.3) [5, т. 1, к. 451–452]: перша редакція містить уривки з «*Lex Romana Visigothorum*», в другій додані два довгі уривки із закону Юстиніана (обидва походять із сенатус-консульту Турпіліана, закону, проголошеного римським сенатом за часи Нерона), щоб прояснити концепцію [242, с. 183–190]. Припущення, що вставки з римського права були зроблені вже в завершену роботу, не знайшло підтвердження: всі тексти римського права наявні в другій редакції «Декрету». Вивчення В'єхо-Хіменесом C.2.q.6 [5, т. 1, к. 465–482] виявило фрагменти закону з «Новел» в першій редакції, доповнені в другій редакції текстами «Дигест» і «Кодексу» Юстиніана. В'єхо-Хіменес дійшов висновку,

що Граціан ретельно вибирав розділи, вилучав зміст, маніпулював буквальними значеннями термінів і змінював сенс римського права [220, с. 251–260; 217, с. 1–19]. Граціан використовував тексти римського права виключно з попередніх канонічних збірок і «Corpus iuris civilis» [185, с. 290–300]. К. Пеннінгтон поточнив висновки В'єхо-Хіменеса. Вінрот вважав, що Граціан поступово включав римське право на різних етапах створення «Декрету» [218, с. 377]. Вчені також досліджують використання та посилання на римське право в рукописі з Сент-Галлена як можливої попередньої редакції твору Граціана: відзначено лише чотири уривки римського права, запозичені з «Lex Romana Visigothorum» [218, с. 378–379]. К. Ларраїнсар і К. Пеннінгтон вважають, що включення римських текстів було цілеспрямованим, пов'язаним з вирішенням конкретної проблеми, до того ж у рукописі використовуються родові назви для позначення рабів з римського договірної права – Стіх та Памфіл (у першій і другій редакціях відповідно Платон і Вергілій) [135, с. 618–619]. Оскільки між 1120 і 1140 роками викладання римського права в Болонському університеті розвивалося, його розуміння і використання Граціаном також поетапно еволюціонували. Протягом усього «Декрету» нараховують 46 уривків (як канонів, так і коментарів-дікта), в яких використані 259 фрагментів римського права з законодавства Юстиніана (527–565): 107 – з «Дигест», 122 – з «Кодексу», 30 – з «Новел» [106, с. 177–191; 90, с. 23]. Римське право переважно цитувалося з питань процесуального права. Поступове включення Граціаном римського права в його текст було відображенням тенденції романізації канонічного права в першій половині XII століття [218, с. 399; 73, с. 230–261].

Інтенсивні порівняння розділів Граціана з дограціанськими канонічними збірками дозволили дослідникам виключити з прямих джерел Граціана деякі з колекцій, виділених Фрідбергом. Разом з цим була підтверджена роль колекцій, що приписують Іво Шартрському (1040–1116) [5, с. LIV–LX; 189, с. 19–34; 190, с. 1–49]: Граціан ретельно використовував «Панормію» (1095) – найпоширенішу канонічну збірку в Європі першої половини XII ст. [5, с. LX–

LXIII]. «Панормія» широко використовувалася для першої редакції «Декрету» [190, с. 248–289; 242, с. 183–190]. Більшість спеціалістів підтримують висновок, що саме знайомство зі збірками Іво Шартрського стало вирішальним поштовхом для починання Граціана. Друге місце займає також приписувана Іво Шартрському «Колекція трипартита» («*Collectio tripartita*», 1093), використання якої Граціаном, особливо як джерела для багатьох соборних канонів і декретів, не викликає сумнівів [5, с. LXIII–LXVIII]. Третя частина останнього твору є уривком із «Декрету» Іво Шартрського, якого, згідно з останніми дослідженнями, не було серед безпосередніх джерел Граціана (серед небагатьох відомих рукописів «Декрету» Іво не зафіксовано жодного італійського). «*Tripartita*» інтенсивно використовувалася лише для другої редакції Граціанового «Декрету». Іво Шартрський починає першу книгу «Панормії» темами християнської віри та таїнств хрещення, конфірмації та Євхаристії. Від таїнств і сакраменталій він переходить до прав духовенства та ієрархічного устрою Церкви. Як і Граціан, він розглядав шлюбне право ближче до кінця трактату (книги VI–VII). Орієнтація на таїнства, а отже, і на теологію більш помітна в Іво (і в «Панормії», і в «Декреті») ніж у Граціана [185, с. 290–300]. «Колекція канонів» («*Collectio canonum*») єпископа Ансельма Луккського (1036–1086) була джерелом для обох редакцій Граціана [5, с. XLII–XLIII]. Ансельм запропонував наступну організацію матеріалу: на початку першої книги він трактував примат папи, потім розглянув право звернення до апостольського престолу, далі правила процедури. Питання духовної хіротонії розглядається значно пізніше у другому розділі збірника. На відміну від Ансельма, саме різка юридична диференціація Граціана в його трактуванні правових джерел і єдність викладу закону висвячення, обов'язків і прав духовних посад у першій частині «Декрету» виділяє план його колекції. До безпосередніх джерел Граціана також відносять дві італійські збірки канонів початку XII ст.: «Полікарп» (близько 1111–1113 pp.) кардинала-диякона Григорія з титулом св. Хрізогона [5, с. LXVIII–LXX] і «Збірка в трьох книгах» («*Collectio*

canonum trium librorum») періоду 1113–1120 pp. [5, с. LXXV]. У восьми книгах «Полікарпа», як у випадку з Ансельмом, кардинал-диякон Григорій в першу чергу розглядав першість (приматію) папи. Потім він обговорював ієрархічний устрій церкви та права духовенства. Як і в роботі Іво, церковні справи передують закону мирян. До «Полікарпа» Граціан часто звертався в першій, а до «Збірки в трьох книгах» в другій редакціях свого твору. Саме з цих збірок Граціан запозичив значну частину псевдоісидорійських текстів та багато святоотцівських уривків (у виданні Фрідберга відзначені «без походження»). Можливо, не всі основні джерела, використані для складання «Декрету», були доступні Граціану на початку роботи.

«Псевдоісидор» – загальна назва наймасштабнішої та найвпливовішої канонічної підробки Середньовіччя [5, с. XCIV; 248, с. 37–90; 249, с. 1–20]. Назва походить від імені єпископа Ісидора Меркатора, що в передмові називає себе автором. Здається певним, що весь комплекс був більш-менш завершений між 847 і 852 роками, фальсифікатори працювали в церковній провінції Реймс і використовували рукописи Корбі. Незважаючи на численні спроби, ідентифікувати підробників досі не вдається. Нещодавно Клаус Зехіель-Еккес зібрав докази того, що одним з них міг бути абат Корбі Пасхасій Радбертус (842–847) [249, с. 1–28]. Треба зазначити, підробки не вигадані, а зібрані, як мозаїка зі справжніх текстів (Біблія, римське право, франконське законодавство, діоцезальні статuti, богословські твори, історичні праці та інше) [248, с. 37–90]. Комплекс підробок виник у другій чверті IX століття на території нинішньої Східної Франції і складається щонайменше з п'яти канонічних колекцій:

1. Отенський рукопис «Hispana Gallica Augustodunensis», фальсифікація іспанської збірки рішень соборів і папських листів IV–VIII століть.
2. Збірка підробок капітуляріїв франкських правителів VI–IX століть «Капітулярія диякона Бенедикта» («Capitularia Benedicti Levitae»). Автор, на честь якого названо збірник, стверджував, що лише завершив і оновив відому збірку абата Ансегіса Фонтанеллського, який помер у 829 році.

3. Коротка збірка постанов з кримінально-процесуального права «*Capitula Angilramni*», яку папа Адріан I начебто передав єпископу Ангілраму з Меца.
4. Колекція близько 100 підроблених папських листів, більшість з яких походять від римських єпископів перших трьох століть.
5. «Колекція Данеліана» («*Collectio Danieliana*»).

Загалом відомо близько 100 більш-менш повних рукописів фальшивих декреталій IX–XVI століть. Широке використання Граціаном псевдо-Ісидора – припущення яке не знайшло підтверджень. Лише для кількох уривків вдалося довести, що він копіював тексти безпосередньо з псевдо-Ісидорійських декретальних рукописів.

Теологічні та неканонічні джерела. Біблійні уривки часто стояли поруч із канонами Соборів і декреталіями пап у правових збірниках григоріанської епохи до Граціана [59, с. 62–78]. Граціан порушив цю традицію, оскільки він не прийняв жодного біблійного тексту серед своїх авторитетів, а цитував Біблію лише у коментарях («дікта»). В цьому він наслідував «Книзі про милосердя і справедливість» («*Liber de misericordia et iustitia*») Адельгера Люттіхського (Алгера Льежського, близько 1060–1131) [5, с. LXXII–LXXIV]. Текстові запозичення Граціана з Алгера обмежені невеликими частинами «Декрету» (зокрема С.1) [5, т.1, к. 357–438]. Граціан використовує або пояснює близько 230 біблійних уривків [105, с. 93–137; 223, с. 173–191; 224]. Головним джерелом богословських текстів була розширена версія «Книги речень майстра А.» («*Liber Sententiarum Magistri A.*»), ймовірно, Елмера Кентерберійського. Богословські тексти сконцентровані переважно в розділах про каяття, висвячення і шлюбне право. Граціан уникає буквального тлумачення біблійних заповідей, віддаючи перевагу тлумаченням алегоричним. За висловом Г. Лебра, Святе Письмо, як алегорична модель, відіграє оживлюючу функцію для встановлення нового права церкви [144]. Численні дослідження аналізують виправданість, характер і подробиці цитування біблійних текстів та псевдоапостольської літератури («канони апостолів»). Ці тексти раннього церковного права пройшли весь шлях до

сучасної кодифікації права католицької церкви лише через «Декрет» Граціана.

Серед неканонічних джерел Граціана були розділи з теорії права в «Етимологіях» («*Etymologiae*») Ісидора Севільського [201]. Цілком можливо, що Граціан мав повний текст Ісидора або принаймні уривок, що містить п'яту книгу його твору. Серед нововведень Граціана було використання Ісидора, коли він обговорював юридичну теорію та доктрину правових джерел в перших двадцяти розрізненнях «Трактату про закони» [5, т. 1, к. 1–65]. Граціан оцінює юридичну силу джерел, часто ранжуючи їх відповідно до важливості. Методологічно він припускає, що сила канонів може бути обмежена причиною, особою, місцем і часом, – ймовірно, запозичення від Ісидора Севільського (D.29.c.1: «*ex causa, ex persona, ex loco, ex tempore*») [5, т. 1, к. 105–106]. Деякі дослідники вважають цілком імовірним, що Граціан також був знайомий з науковим методом ранньої схоластики, особливо з «*Sic et non*» Абеяра [131, с. 44, п. 37].

Порівняння розділів «Декрету» з дограціанськими канонічними збірками досить напевно виявили безпосередні джерела окремих розділів Граціана. Батько канонічного права черпав свої тексти переважно з семи попередніх збірок канонів і речень: «Колекції канонів» єпископа Ансельма Луккського (1036–1086), «Панормії» (1095) Іво Шартрського (1040–1116), приписуваної йому «Колекції трипартіта» (1093), «Полікарпа» (1111–1113) кардинала-диякона Григорія з титулом св. Хрізогона, «Збірника у трьох книгах» невідомого автора, «Книги про милосердя і справедливість» каноніка Адельгера Люттіхського (1060–1131) і «Книги сентенцій магістра А.», ймовірно, Елмера Кентерберійського.

Граціан [167, с. 145–172; 154, с. 509–537; 155, с. 64–76; 149, с. 89–107; 131, с. 22–54; 239, с. 105–128; 164, с. 61–139; 174, с. 25–60; 137, с. 43–52], викладач права Болонського університета цілком доречно вважається батьком науки канонічного права. Майстр (магістр) Граціана склав системно структуровану збірку латинських джерел канонічного права від часів ранньої

церкви до XII століття [126, с. 3–26; 221, с. 333–357; 134, с. 27–59; с. 237, с. 1–15]. Тексти збірки Граціан доповнив коментарями («дікта»), в яких він обговорював та інтерпретував суперечності всередині джерел і приводив їх у певну структурну відповідність. Мета досягти гармонії, злагоди в приписах канонічного права виражена в оригінальній назві Граціанової компіляції – «*Concordia discordantium canonum*» («Гармонія суперечливих канонів»), а не «*Concordantia*». Ця назва з'являється на початку рукописної традиції і цілком могла бути придумана самим Граціаном.

Назва «*Decreta*» (змінена пізнішими юристами на «*Decretum*») також дуже рання і датується приблизно 1144 роком. Канонічна колекція Граціана ніколи не була офіційно затверджена римським папою, тобто є «приватним твором» згідно з сучасними юридичними визначеннями. Підтвердження «Декрету» Граціана папою Євгенієм III (1145–1153) у Толентіно є легендою. Незважаючи на це, від близько 1140 року Граціанів «Декрет» швидко поширився по всій Європі і зарекомендував себе як авторитетний підручник для викладання канонічного права спочатку в Болонському університеті, а невдовзі потім і в інших тогочасних європейських університетах. Таким чином, «Декрет» Граціана є як підсумком розвитку права християнської Церкви за перші одинадцять століть її існування, так і основою канонічної юриспруденції аж до двадцятого століття.

Більшість традиційних уявлень стосовно біографії Граціана походять із XIII ст. або навіть пізніше, тому відомості про його життя базуються передусім на припущеннях. Навіть місце його народження викликає сумніви. Деякі автори вважають, що він народився в Умбрії [182, с. 114, п. 20]. Традиція про народження в К'юзі в Тоскані також не підтверджується. У XIII ст. як місця народження згадуються Орв'єто (*Boncompagnus «Rhetorica novissima»*) і К'юзі (Мартін Троппау «Хронікон») [182, с. 114, п. 21]; нарешті, у XIV ст. згадується село Каррарія поблизу Фікулле (Джованні Колонна, «*De viris illustribus*»). Оскільки Каррарія знаходиться неподалік від К'юзі та Орв'єто, це може, на думку Секкеля, свідчити на її користь як справжнього

місця народження каноніста [131, с. 23]. Традицію про те, що Граціан був ченцем, започаткував автор «Паризької Суми» близько 1168 р. У «Паризькій сумі» також згадується італійське походження Граціана. Твердження, що Граціан був камальдольським ченцем у домі св. Фелікс і Набор у Болоньї спирається на традицію, яка виникла лише у XVIII ст., вона сходить до періоду близько 1265 р. і ненадійного болонського глосатора Одофредо [167, с. 148; 164, с. 73, п. 48]. Твердження про чернечий статус спирається на «обізнаність» Граціана в повсякденному житті ченців (С.16–20) [5, т. 1, ст. 761–852], але ігнорує той факт, що до першої половини XII сторіччя викладання права вважалось невідповідним для ченця заняттям. Проте можливо, що Граціан був звичайним каноніком, оскільки їхні права також особливо поважалися в «Декреті» (С.19) [5, т. 1, ст. 839–844]. Перекази різної (часом сумнівної) достовірності називали його папським легатом, адвокатом, навіть «братом» (він ним не був) паризького теолога Петра Ломбардського. Згідно з деякими глосами до «Декрету» та дописом Роберта де Торіньї в «Хроніконі», Граціан був єпископом. Але впевненості в питанні про єпископський сан Граціана у дослідників немає [199, с. 47]. На думку П. Ландау, абат Мон-Сен-Мішель Роберт де Торіньї (1110–1186) у своєму «Хроніконі», складеному між 1162 і 1184 роками, безумовно, зробив помилку, коли описав Граціана як єпископа Кьюзі (редактор хроніки висловлював сумнів щодо приналежності уривка про Граціана Робертові) [131, с. 23]. Навпаки, Джон Нунан схильний довіряти і авторству Роберта, і повідомленню про єпископський сан Граціана [167, с. 153–154]. Дослідження Андреа Падовані довели, що джерела Роберта де Торіньї були численними і, безсумнівно, точними. Реєстри діоцеза Кьюзі цієї доби не збереглися, тому доводиться використовувати непрямі джерела. До свідчення з некрологів Сієни (відомого з 1931 р.) ставлення спеціалістів досі неоднозначне. В 2013 р. А. Вінрот визнав його автентичним [239, с. 127]. В 2014 р. К. Пеннігтон оприлюднив свої сумніви, щодо можливості віднесення цього запису саме до автора «Декрету» [174, с. 55; 164, с. 65–71, п. 18–44]. Якщо «батько

канонічного права» і був єпископом, то протягом дуже короткого періоду, ймовірно, між 1143 і 1145 роками. Бо інкше як пояснити, що людина, яка була настільки відомою свого часу, як магістр Граціан, здається, нічого не залишила після себе як єпископ [182, с. 115]. Можна стверджувати, що викладацька діяльність і єпископське служіння не сприяли визнанню Граціана сучасниками. Скупі особистісні відомості є доказом того, що ні за життя, ні після смерті він не користувався славою та авторитетом.

Ім'я Граціан, «Gratianus» – єдине ім'я, дане автору «Декрету» у найперших записах. В нью-йоркському виданні «Католицької енциклопедії» в ХІХ – на початку ХХ століття Граціана іменували Йоаном. Трохи раніше в нью-йоркському виданні «Британської енциклопедії» Граціану довелося побувати Франциском. З тих часів серед дослідників ані Джовані (Йоаном), ані Франческо (Франциском) Граціана ніхто не називає [182, с.112]. Саме ім'я Граціан використовують перші свідчення в декретистських коментарях разом із вченим титулом «магістр» («Сума» Сікардо да Кремона і «Паризька Сума» починаються словами «Магістр Граціан»), так що можна зробити висновок, що Граціан постійно працював як вчитель, викладач. Сімоні да Бізіньяно, болонський декретист, який викладав в університеті у сімдесяти років, називав себе учнем Граціана [126, с. 7]. Високорозвинений юридичний метод у «Декреті», а також поетапна рецепція текстів римського права, робить дуже вірогідним, що Граціан писав у Болоньї і що він був викладачем канонічного права [126, с. 6; 139, с. 299]. Джон Нунан-молодший вважав, що вчитель канонічного права з початку до середини ХІІ століття «був богословом, який збирався стати юристом» [166, с. 1196]. К. Пеннінгтон звернув увагу на лист папи Інокентія ІІ (1130–1143) єпископу Лунда в 1133 році, в якому папа цитував положення з 20 розрізень першої частини «Декрету» (відомі як «трактат про закони»). Тобто 1133 р. можна вважати датою закінчення трактату, і, відповідно, Граціан викладав право в Болоньї з кінця 1120-х чи початку 1130-х років. А. Вінрот, однак, довів, що лист папи

Інокентія II не можна використовувати як показник того, коли Граціан почав викладати чи склав свою працю [89, с. 1116, п. 39].

У своїй «Сумі» каноніст Угуччо стверджував, що твір Граціана було створено в той час, коли Якопо да Болонья викладав цивільне право, а Роландо ді Райнуччі Бандіnellі (пізніше папа Олександр III) викладав теологію в Болонському університеті. Це додатковий аргумент на користь того, що Граціан також був вчителем у Болоньї. Період викладацької діяльності Граціана, згідно сучасним уявленням: бл.1125/1135–1143 р. [164, с. 72–75]. Нарешті, «Декрет» має дві форми апеляції, в яких єпископи Болоньї і Реджо, а також архієпископ Равенни, вказані поіменно (C.2 q.6 d.p.c.31) [5, т. 1, ст. 477–478]. Роки служіння трьох згаданих єпископів припадають на період між 1130 і 1140 роками, і навряд чи згадка про Болонью могла бути випадковою. Існує припущення, що Граціан брав участь у Реймському Соборі 1131 року [182, с. 114, п. 24; 149, с. 89–107].

Після 1150 р. каноністи ніколи не згадували про якусь діяльність Граціана. Оскільки робота над «Декретом» закінчилася приблизно в 1140 р., він, ймовірно, помер між 1140 і 1150 роками. У зв'язку з вироком папського легата у Венеції в 1143 р. юрист на ім'я Граціан згадується як один із засідателів суду, і його можна ототожнити з батьком каноністичної юриспруденції. Франческо Реалі стверджує, що, згідно сієнському некрологу, єпископ Кьюзі Граціан («Graziano chiusino vescovo») помер «10 серпня», імовірно, 1145 року [186, с. 96]. «Сума» Руфіна, написана бл. 1164 р., говорить про Граціана як про померлого. Граціан залишив свій твір незавершеним, оскільки в третій частині немає його коментарів («дікта»). Цей факт також говорить на користь припущення, що Граціан не міг завершити «Декрет» у тому вигляді, в якому він поширювався після 1145 р.

Дата походження «Декрету» також дискусійна: науковці тривалий час обговорювали коли саме Граціан склав свій «Декрет». З одного боку, тексти Граціана поширюються на Другому Латеранському соборі 1139 р., тому 1140 р. було визначено роком завершення (Фурньє, Франсен) [100, с. 521–531]. З

іншого боку, перші десятиліття XII ст. сприймалися як період складання «Декрету», тому що, на думку А. Ветулані і С. Чодороу, він був пов'язаний із суперечкою про інвеституру [215, с. 199; 62, с. 255-259]. Спроба С. Чодороу пов'язати роботу з редагування канонів з конфліктами навколо полеміки щодо інвеститури не знаходить підтверджень в тексті «Декрету». Більш ґрунтовним можна вважати припущення, що редагування Граціана почалося лише після Вормського конкордату, можливо, близько 1125 р. Усі збірники канонів, якими користувався Граціан, датуються 1125 р. Оскільки редагування «Декрету» відбувалося в декілька етапів, період, можливо, півтора десятиліття для роботи легко уявити. Веркмейстер стверджував, що посилання на Другий Латеранський Собор (D.63.d.p.c.34) [5, т. 1, ст. 245–246] було пізнішою інтерполяцією; Перший Латеранський собор (1123 р.) повторно промульгував декрети Тулузького Собору (1119 р.), а перша редакція «Декрету» не містить жодних папських декреталій після Калікста II (пом. 1124 року). Таким чином, на його думку, перша редакція датується приблизно 1120–1122 роками [232, с. 363, 373–376].

Період близько 1140 р. розглядався як ймовірна дата завершення роботи зі складання, оскільки канони Другого Латеранського собору 1139 р. є останньою доданою групою джерел. Ці тексти регулярно з'являються в кінці «питань» («quaestio»), і резюме цих канонів часто відсутні в найстаріших рукописах. Разом узяті, ці два факти свідчать про те, що канони Другого Латеранського собору додаються в кінці редагування «Декрету». А. Вінрот встановив, що Граціан склав «Декрет» в два етапи, перший з них може містити посилання на Другий Латеранський Собор і, отже, може бути завершений близько 1139 р. Перша редакція включала близько 1860 розділів і 941 коментар («дікта») Граціана.

Петро Ломбардець [5, с. LXXIV–LXXV] процитував другу редакцію «Декрету» у своїх «Сентенціях»; його робота надійно датована періодом між 1155 і 1158 роками [243, с. 136–144]. Тоді «Декрет» мав бути остаточно завершений до 1155 року. У 2003 році Енріке Де Леон стверджував, що

«Декрет», ймовірно, було завершено під час понтифікату Євгенія III (1145–1153), а копії тексту поширювалися до 1150 року. Включені до другої редакції «Декрету» численні канони Другого Латеранського собору 1139 р. є додатковим свідченням, що вона була складена в 1140-х р. [149, с. 97–98; 241, с. 3–4]. Друга редакція включала приблизно 3800 розділів. А. Вінрот вважає, що кожна з редакцій «Декрету» спочатку складалася (тобто набувала певного закінченого вигляду), потім розповсюджувалася; проміжок часу між оприлюдненням першої і другої редакцій тексту був невеликим; вульгатне видання «Декрету» Граціана було завершено близько 1145 р. [243, с. 142–144].

Наука досягла великих успіхів у вивченні раніше не проаналізованих постграціанських декретальних колекцій та їх важливості для розповсюдження канонічного права та розвитку «нового права» («*ius novum*»). В. Хольцман (пом. 1963) був піонером вивчення декретальних колекцій. Хольцман індексував кожну декреталію у колекціях після Граціана на приватних індексних картках, які він назвав «*Regesta decretalium saeculi XII*». Сучасні вчені все ще використовують цей індекс і, посилаючись на декреталії XII століття, надають номер Хольцмана (WH) разом зі старішою нумерацією Яффе. Індексні картки містять близько 1100 декреталій XII століття, починаючи з періоду до 1198 року, початку понтифікату Інокентія III, коли почали зберігатися оригінальні рукописи папських реєстрів і папи почали замовляти офіційні колекції декреталій. Хольцман упорядковував декреталії в алфавітному, а не в хронологічному порядку, оскільки декреталії, як правило, зберігалися без дати і часто без імені адресата (адресатів). В. Хольцман також спробував повторно зібрати різні декреталії в оригінальні папські листи, з яких вони були витягнуті та розчленовані, а також спробував визначити, коли були видані папські листи та кому вони були адресовані. Хольцман намагався підготувати короткий реєстр усіх декреталій до 1198 р. («*Regesta decretalium*») і, на цій основі, здійснити критичне видання декреталій. Передчасна смерть стала на заваді цим планам.

Тим не менш, він зареєстрував усі декреталії з італійськими адресатами. Грунтуючись на підготовчій роботі Хольцмана, Крістофер Р. Чейні та Мері Г. Чейні опублікували аналіз приблизно половини (близько 30) усіх збережених декретальних колекцій разом із короткими описами колекцій із статей Хольцмана, а С. Чодороу та Ч. Дагген опублікували критичне видання раніше невідредагованих декреталій [206].

Другим ключовим складником «Корпусу канонічного права» і одним з основних джерел нашої роботи є «Декреталії Григорія IX» («*Decretales Gregorii noni*») або «*Liber extra*» [5, т. 2, к. 5–928; 187], яку замовник папа Григорій IX (1227–1241) в промультяційному листі називав «компіляцією» («*Compilatio*»). Автором колекції папських декреталій, оприлюдненої в 1234 році, був каталонський домініканець Раймондо да Пенафорт (1180–1275) [127, с. 65–80]. Збірка містила 1871 декреталію: 195 з них були видані Григорієм IX і не походять з «старших компіляцій»; приблизно третина з них – загальні положення закону, які, на думку дослідників, були створені спеціально для «*Liber extra*». Приблизно 700 рукописів «Декреталій Григорія IX» майже вдвічі перевищують кількість рукописів більш ранніх «Старших компіляцій» (разом близько 360). Стандартне видання Е. Фрідберга (1881 р.) не базується на рукописах, а просто передруковує текст офіційного римського видання 1582 року. «*Liber extra*» зазнала коментування і глосування подібно до «Декрету» Граціана та попередніх збірників декреталій. Завдяки більш «сучасному» законодавству ця праця швидко затьмарила «Декрет» за важливістю, і найвідоміші каноністи Середньовіччя коментували «*Liber extra*», оскільки вона посіла місце головної праці з канонічного права в університетській юридичній освіті. Невдовзі після 1234 року Бернардо Пармський склав «Ординарну глосу» до «Декреталій Григорія IX». Серед коментаторів «*Liber extra*» були відомі каноністи: Гоффредо да Трані (пом. 1245 р.), папа Інокентій IV (Сінібальдо деї Фієскі; 1243–1254) [71, с. 70–81], кардинал-єпископ Остії Енріко да Суза (пом. 1271 р.) [171, с.

82–97]; Йоганн д'Андреа (пом. 1348) [64, с. 145–169] та деякі пізніші каноністи.

Третім складником «Корпусу канонічного права» і одним з джерел нашої роботи є збірки папських декреталій: «*Liber sextus decretalium*» папи Боніфація VIII (1294–1303) [5, т. 2, к. 933–1124], «*Clementines*» або «*Consitutiones*» папи Клементя V (1305–1314) [5, т. 2, к. 1133–1200], збірки «*Extravagantes*» і «*Extravagantes Communes*» папи Іоанна XXII (1316–1334) [5, т. 2, к. 1201–1312]. Збірка Боніфація VIII, на задум понтифіка, мала бути додана до п'яти книг «Декреталій Григорія IX» як «Шоста книга» в якості досконалого підсумка папської законотворчості. Титули та розділи «Шостої книги» розташовані в тому ж порядку, що й у збірці «Декреталій Григорія IX». Але «*Liber sextus*» містить 76 титулів і 359 розділів та набагато менше матеріалу, ніж «*Liber extra*» (185 титулів та 1960 розділів). У найдавніших рукописах «*Liber sextus*» титули та їх розділи не мають будь-якої подальшої структури. Більш пізні екземпляри впорядковують їх відповідно до традиційної п'ятикнижної схеми («*iudex, iudicium, clerus, conubium, crimen*»). Цей поділ залишився в сучасних виданнях «Шостої книги декреталій», незважаючи на те, що він не був передбачений самим Боніфацієм VIII.

Для цитування «святих соборних декретів» і конституцій (термін «конституція» має значення «постанова церковного Собору», синоніми «декрет», «канон») ми використовуємо відповідні томи з видання італійського прелата, богослова та вченого історика Д.Д. Мансі (1692–1769) [14] і сучасного видання «Декретів Вселенських Соборів» (по виданню 1973 р.) під редакцією відомих італійських медієвістів, знавців історії права, церкви та соборного руху Джузеппе Альберіго (1926–2007), Джузеппе Л. Доссетті (1913–1996), Перікла-Петроса Жоанну (1904–1972), Клаудіо Леонарді (1926–2010), Паоло Проді (1932–2016) [2]. Монографії Робера Форвіля по перших чотирьох Латеранських Соборах, Жозефа Леклера по В'єнському Собору, дослідження Ганса Уолтера і Генріха Голстайна по Першому та Другому Ліонським Соборам в якості додатків містять

французькі переклади декретів відповідних Соборів [94, с. 175–177, 187–193, 210–226, 342–386; 247, с. 252–287; 145, с. 181–196]. Останнє видання «Decisioni dei Concili Ecumenici» під редакцією Д. Альберіго містить італійські переклади соборних конституцій Четвертого Латеранського, Другого Ліонського та В'єнського Соборів [6, с. 193–299]. Соборні декрети в «Корпусі канонічного права» цитуються по класичному виданню Е.А. Фрідберга (1879–1881) [5, с. XIX–XXV]. В 1981 році Антоніо Гарсія і Гарсія здійснив, базуючись на 20 найдавніших рукописах, повне наукове критичне видання конституцій Четвертого Латеранського Собору [3, с. 1–172]. Загалом рукописна традиція Латеранських конституцій складається з 66 рукописів, відомо про 14 втрачених [3, с. 18–32, 125–135]. А. Гарсія і Гарсія констатував, що сучасні дослідники впевнені, що соборні конституції були розроблені папою Інокентієм III (1198–1216) або запозичені з його декреталій, про що свідчать співпадіння як окремих формулювань, так і значних фрагментів текстів [3, с. 5–10; 101, т. 2, с. 67, 132–135; 114, с. 343–344, п. 132]. Видання доповнене апаратами глос до конституцій Четвертого Латеранського Собору Іогана Тевтоніка, Вінценція Іспанського і Дамаса Угорського [3, с. 175–270, 273–384, 385–458]. Постать папи-законотворця Інокентія III (Лотаря деї Конті ді Сеньї) залишається в центрі дослідницької уваги протягом останніх десятиліть [181, с. 3–62; 117].

Револуція писемної культури є ознакою і фундаментальною тенденцією середньовічної європейської культури, вона почалася в XII столітті і продовжувала прискорюватися з того часу. Важливою ознакою цього процесу є створення систематичних реєстрів папських грамот (декреталій, бул, постанов). Ми використовуємо німецьке (в серії «Monumenta Germaniae Historica») [7, т. 1, с. 261–739, т. 2, с. 1–564] і французьке [11; 12] видання реєстрів пап Григорія IX (1227–1241) і Інокентія IV (1243–1254). Були створені папські Архіви – найважливіша умова і наслідок централізації влади. На зміну веденню справ, заснованому на особистій пам'яті та усній передачі, приходить налагоджене до дрібниць діловодство. Процес

систематизації архівів переходить на новий рівень. Записуються, реєструються і зберігаються не тільки всілякі за природою булли, тобто адміністративна, юридична, політична та дипломатична кореспонденція, бенефіційні наділення та канонічні диспенси, а й листи камерарія, листи скарбника, зобов'язання прелатів, видані квитанції, отримані прохання, щоденні платежі палацових служб, списки бенефіціїв, які підлягають оподаткуванню. Саме відкриття Секретних Архівів Ватикану наприкінці XIX століття сприяло науковому вивченню папських реєстрів.

Римське канонічне процесуальне право вимагало письмових записів, що сприяло створенню нових канонічних джерел. Ми не знаємо, якого виду і скільки канонічного матеріалу було створено; натомість ми можемо аналізувати лише те, що збереглося. Більше того, навіть збережені рукописи цього періоду ще лише частково досліджені. Перед дослідниками величезний маргінальний масив юридичної літератури пізнього Середньовіччя, – тексти, які сучасники називали «*abbreviationes*», «*compendia*», «*casus*», «*concordantiae*», «*dictionary*», «*differentiae*», «*flores*», «*inventaria*», «*margaritae*», «*practicae*», «*promptuaria*», «*specula*», «*summaria*», «*repertoria*», «*vocabularia*». Багато з цих канонічних текстів XIV та XV століть є неоригінальними, похідними та повторюваними, але вони й були спрощеними варіантами для нагальних потреб навчання і практики. Безліч авторів цього часу залишаються іменами без біографій. Інформація про їхні твори часто обмежується лише назвою, а зміст, якість, передача та вплив залишаються в темряві. Не існує чіткої типології цих творів [52, с. 108–121].

Виробництво документів у Римській курії є прикладом поступового збільшення джерельних матеріалів починаючи з XII сторіччя. На початку XIV століття папські реєстри кількісно суттєво перевершують реєстри попередніх століть. Протягом 1885–1892 р. бенедиктинці видали реєстри папи Клементя V [1, т.1, с. 1–106; т. 2, с. 1–175] – 10 томів (10668 документів) [10]. Загальні, куріальні та секретні листи римських пап авіньйонського періоду в своїй більшості були видані французькою школою в Римі (Жорж

Доме, Огюст Кулон, Поль Лекашо, Жан-Марі Відаль, Гійом Молла, Ежен Депре, Жан Гленісон, П'єр Гасно, Леон Міро, Анрі Жасмен, Жанна В'єлліар, Едмон-Рене Лабанд, Сюзанна Клемансе, Марі-Іасент Лоран, Ніколь Готтері): видавничий проект проіснував з 1899 по 1993 р. Загальні листи папи Іоанна XXII (1316-1334) [1, т.1, с. 107–194; т. 2, с. 175–198; т. 3, с. 244–478], повне видання яких тривало більше 40 років, склали 16 томів (64421 документ) [8]. Декреталії папи Іоанна XXII завершили формування «Корпусу канонічного права».

Канцелярські реєстри (копії вихідних листів) поширилися новими різноманітними категоріями [9]. 240 рукописів «Рішень Римської Роти» («*Decisiones Rota*»), донині верховного суду (трибуналу) католицької церкви та 450 рукописів правил канцелярії [156, с. 122–141] потребують подальших спеціальних досліджень, результати яких буде потрібно інтегрувати в адекватну загальну картину розвитку пізнішого середньовічного канонічного права. Але це завдання виходить за рамки даної роботи.

Доступ до сучасних редакцій джерел з середньовічного канонічного права є доволі складним. Віртуальна бібліотека середньовічного канонічного права («*The Medieval Canon Law Virtual Library*») містить посилання на різні онлайн-версії Фрідбергового видання «Корпусу канонічного права». Бібліотека Колумбійського університету надала доступ до обох томів: PDF-зображення сторінок видання підкріплені оптичним читанням символів тексту, за якими можна виконувати пошук. Баварська державна бібліотека виклала текст лише першого тому з «Декретом» Граціана і без приміток Фрідберга. Існує PDF-зображення і HTML-версія тексту «*Liber extra*» в Бібліотеці Колумбійського університету і *Bibliotheca augustana* Університету Аугсбурга (елегантний веб-дизайн, надзвичайно точний текст; відсутні: пошуковий механізм; нотатки Фрідберга). База даних «*Corpus Synodaliū. Local Ecclesiastical Legislation in Medieval Europe*» (Rowan Dorin) містить місцеве церковне законодавство латинського християнського світу видане з бл. 1215 до бл. 1500 року, але поки що знаходиться в стадії розробки. Корпус

включає переважно діоцезальні статuti та провінційні канони (1450 текстів, що становить майже 90 відсотків збережених матеріалів XIII та XIV століть).

Відділу спеціальних колекцій бібліотеки Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі пощастило мати повний набір римського видання «Корпусу канонічного права» 1582 року [4]. Три томи містять не лише середньовічні збірники законів, повне «Зведення канонічного права», але й докладні звичайні глоси та подальші коментарі до законів, які займають величезні внутрішні поля, з подальшими анотаціями на зовнішніх полях. Ці глоси, які є абсолютно необхідними для істориків права, не перевидавалися з XVII століття, і їх копій дуже мало. Бібліотека за підтримки Центру Середньовіччя та Ренесансу взялася оцифрувати видання і зробити доступним онлайн.

У 1993 р. на веб-сайті К. Пеннінгтона в Католицькому університеті Америки було розміщено дані з його книги «Середньовічні та ранньомодерні юристи: біо-бібліографічний показчик». Відтоді не припинялася робота зі створення більш сучасної бази даних: в ній прийняли участь Атрія Ларсон, Брендон Парлопіано, Брюс Бресінгтон, Чарльз Донахью молодший за підтримки Інституту європейської правової історії імені Макса Планка у Франкфурті (Пітер Веймар, Олена Дітц, Лінда Фаулер, Ганс ван де Воув) і Центру цифрових гуманітарних наук Університету Сент-Луїса (розробка програмного забезпечення та інтерфейсу). База даних рукописних текстів юридичної літератури минулих часів «Bio-Bibliographical Guide to Medieval and Early Modern Jurists (MEMJ)» упорядкована за основними записами (1193 на 2012 рік, 7060 на 2021 рік), іменами авторів (біографії, списки творів, рукописи; планується додати переліки ранніх друкованих видань) або творів і розміщена на веб-сайті Фонду Еймса (вперше опублікована в липні 2012 року; оновлювалася в 2017, 2019, 2021, 2023 р.). Базу даних складають статті про 595 каноністів, починаючи з Граціана й закінчуючи 1298 роком, та 560 каноністів між 1298 і 1500 роками (вичерпний список каноністів між 1140 і 1500 р., на думку розробників), перелік 2405 сучасних авторів, роботи яких

цитуються, і 424 бібліотек, які мають рукописи середньовічного канонічного права (без докладного палеографічного чи кодикологічного опису).

Висновки до розділу 1

Аналіз стану наукової розробки проблеми середньовічного канонічного права, основних напрямів сучасних досліджень та новітніх підходів до інтерпретації юридичних пам'яток дозволив зробити наступні висновки.

У своїх основних рисах концепція історії розвитку західноєвропейського канонічного права була сформульована у XIX ст. Саме тоді було започатковано вивчення і публікацію джерел з канонічного права. На публікації джерел та дані джерелознавчих досліджень спиралися узагальнюючі роботи з теорії та історії канонічного права, його функцій, місця і значення у Церкві та соціальній структурі середньовічного суспільства. На появу і розвиток окремих регіональних шкіл вивчення канонічного права в XIX ст. суттєво впливали зовнішні фактори: загальноєвропейський процес виокремлення держави від церкви і церкви від держави, державна роздрібленість майбутньої Німеччини, криза інституту папства та втрата папами світських володінь в Італії. У 1881 р. з ініціативи папи Лева XIII (1878–1903) були відкриті Секретні Архіви Ватикана, що надало вченим можливість вивчати рукописи, сприяло публікації папських реєстрів, виявило масу невідомих у XIX ст. папських грамот, істотно скоригувало знання вчених про авторство, датування, поширення збірок декретального права. Напрацювання європейських шкіл дослідників церковного права XIX ст. є основою сучасних поглядів істориків права на розвиток канонічного права. У XX столітті багато положень, що стосуються історії створення «Декрету» Граціана, раннього періоду історії декреталістики тощо були переглянуті або суттєво скореговані істориками церковного права, але загальна схема розвитку канонічного права все ще залишається незмінною.

Зовнішні проблеми перед дослідниками середньовічного канонічного права в XX ст. постали навіть більші ніж у попередньому. Дві світові війни, окрім всього іншого, зламали судьби та академічні кар'єри багатьох вчених, суттєво звузили можливості працювати в архівах. Поява протягом одного століття двох нових «Кодексів канонічного права» 1917 та 1983 років; Другий Ватиканський Собор, який мав на меті пристосувати католицьку церкву до нових умов і новітніх викликів суспільного життя, сприяли процесу «теологізації» церковного права, навернення дослідницької уваги передусім на розкриття теологічних коренів канонічного права. «Мюнхенська школа» оголосила канонічне право невід'ємною частиною богослов'я, богословські факультети католицьких університетів взялися адаптувати курс канонічного права до вивчення богослов'я. Позиції канонічного права як правознавчої дисципліни передусім продовжують відстоювати представники «наварської школи». Але «теологічна» переорієнтація сучасних правознавчих досліджень починає впливати і на вивчення проблем середньовічного канонічного права, визначальною тенденцією якого було саме виокремлення від теології.

У XX столітті стався різкий стрибок у накопиченні знань про правничі зібрання XII–XIII ст., їх датування, авторство, рукописну традицію. В історіографії набули розвитку такі сюжети та проблеми, як значення регіональних/національних шкіл каноністики інших країн Європи, крім Італії, для розвитку декретального права; співвідношення локального права місцевих діоцезів та уніфікованого папського права; особливості рецепції канонічного та римського «давнього права» у різних регіонах Європи; рецепція римського права каноністами; поява нових концепцій і понять у канонічному праві; особливості розвитку жанрів літератури з канонічного права у XII–XIII ст. Вивчення історії середньовічного канонічного права, як об'єкт історіографічно-правового дослідження, зазнало в юридичній історіографії XX століття зміни дослідницької парадигми: включенні методологічних елементів з інших історіографічних шкіл, особливо з

французької школи «Анналів», розгляді історико-правових питань як частини міждисциплінарних досліджень (епістемологія, методологія, історіографічно-правове мовознавство), аналізі історії канонічного права як складника історії культури та загальної історії, як глобального культурно-правового феномену.

В XXI ст. дослідницький інтерес до проблематики середньовічного канонічного права тільки зростає, поширюється міжнародна співпраця дослідників. Своєрідними віхами розвитку вивчення різноманітних аспектів середньовічного канонічного права, останніх досягнень, проблемних і дискусійних питань, застосування новітніх підходів і технологій, визначення перспектив подальших досліджень стали колективні монографії під редакцією В. Хартманна і К. Пенінгтона, видані Католицьким університетом Америки в 2008 і 2016 р. та минулорічна «Кембріджська історія Середньовічного канонічного права» під редакцією А. Вінрота і Д. Ві. Разом з тим з'явилися інтернаціональні нові зовнішні проблеми і виклики, пов'язані з пересторогами через КОВІД і зростання військових конфліктів у світі.

Певну увагу приділено інституційному складникові викладання та вивчення середньовічного канонічного права: насамперед, діяльності Інституту середньовічного канонічного права Стефана Кютнера, організації міжнародних конференцій та видання матеріалів з канонічного права Середніх віків. Відзначено внесок «національних шкіл» з дослідження церковного права у вивчення канонічного права класичного середньовіччя.

Аналіз «Корпусу канонічного права» (по класичному виданню 1879 р. Е. Фрідберга), як основного джерела з церковного права від Середніх віків до перших десятиліть XX століття, дозволив сформулювати наступні висновки щодо витоків і джерел канонічного права в Середні віки.

Основою для подальшого розвитку середньовічного канонічного права став створений в XII столітті магістром Граціаном «Декрет». Основні великі категорії джерел, які надали Граціану матеріали для «Декрету»: канони церковних соборів, папські декреталії, пенітенціали, святоотцівські (патристичні) тексти, римське право з законодавства імператора Юстиніана,

капітулярії Каролінгів, а також певна частина підробних юридичних текстів, теологічні та неканонічні джерела попередніх одинадцяти століть. Граціан цитував біблійні тексти та псевдоапостольську літературу у формі так званих «канонів апостолів». Римське право переважно цитувалося з питань процесуального права. Поступове включення Граціаном римського права в його текст було відображенням тенденції романізації канонічного права в першій половині XII століття.

Відзначено, що порівняння «Декрету» з попередніми канонічними збірками протягом останніх років виявили безпосередні джерела окремих розділів Граціана. Батько канонічного права черпав свої тексти переважно з семи збірок канонів і речень: «Панормії» Іво Шартрського, яка була найпоширенішою канонічною збіркою в Європі першої половини XII ст., «*Collectio tripartita*», також приписуваної Іво, «Колекції канонів» єпископа Ансельма Луккського (1036–1086), «Полікарпа» (бл. 1111–1113) кардинала-диякона Григорія з титулом св. Хрізогона і «Збірки в трьох книгах» (1113–1120). На додаток до цих постійно повторюваних джерел, Граціан використовував деякі джерела лише в окремих частинах своєї праці: «Книгу про милосердя і справедливість» Алгера з Льежа особливо в «справах» другої частини трактату (C.1 і C.2), «Етимології» Ісидора Севільського на початку «Трактату про закони» (D.14 і D.7), «Сентенції магістра А.» в трактаті «Про покаяння». Іноді рамки для обговорення надавала Біблія. Початкова назва твору Граціана передбачала програму: синтезувати тисячоліття законів і звичаїв, які часто здавалися суперечливими.

Попри величезну дослідницьку увагу і незліченну історіографію життєва путь і творчість «батька канонічного права» Граціана залишають багато проблем, невизначеностей, не підтверджених документально припущень і здогадок (залишаються дискусійними навіть дати народження та смерті, склад «Декрету» і особистий внесок магістра в його написання).

Можна вважати доведеним, що «Декрет» Граціана складався в два етапи. «Перша редакція» представляє більш ранній етап роботи «батька»

канонічного права і означає версію, знайдену в чотирьох рукописах, які раніше вважалися скороченими варіантами «Декрету», та багатьох фрагментах. «Друга редакція» позначає версію з додатковими текстами, але не включає палей. «Вульгатна редакція» позначає завершений текст із палеями. Попередня редакція була більш зв'язною, послідовною, спиралася на інший набір джерел, витягувала блоки канонів у послідовному порядку з цих джерел і зберегла більш уважне прочитання цих текстів. Друга редакція майже подвоїла розмір роботи, а додані тексти порушили початкову систему аргументації.

Наразі всі вчені визнають, що «Декрет» поширювався в більш ніж одній редакції. Сучасна наукова дискусія зосереджується на тому, чи поширювався «Декрет» у двох завершених редакціях, чи був «живим текстом», який постійно еволюціонував, доповнювався і змінювався. Науковий напрям, очолюваний А. Вінротом, підтримує теорію двох редакцій трактату, кожна редакція компілюється, а потім поширюється; рукопис з Сент-Галлену – це свого роду скорочення («аббревіатура»), інструмент для викладання трактату. Наукова школа, очолювана К. Ларраїнсаром і К. Пеннінгтоном, вважає, що рукопис з Сент-Галлена виник ще до першої редакції, а текст «Декрету» був продуктом постійної еволюції. М.Х. Айхбауер на основі аналізу рукопису з Сент-Галлена (порівняння відсотків рубрик в кожній справі) запропонувала реконструкцію етапів роботи Граціана над «Декретом»: вона стверджувала, що Граціан розробляв свої «справи» (випадки) в кластерах, кожен наступний кластер мав корені в попередньому, будуючи дотичні або доповнюючі попередній аргументи. Таким чином, кожен з рукописів пережив поступовий період доповнення.

Наука досягла великих успіхів у вивченні раніше не проаналізованих постграціанських декретальних колекцій та визначенні їхньої ролі для розвитку і розповсюдження «нового права» («*ius novum*»). Йдеться про чотири декретальні колекції, які увійшли до «Корпусу канонічного права»: «Декреталії Григорія IX» або «*Liber extra*» папи Григорія IX (1227–1241)

оприлюднені в 1234 році (автором колекції був домініканець Раймондо да Пенафорт), «Liber sextus decretalium» папи Боніфація VIII (1294–1303) «Клементіни» або «Конституції» папи Клементя V (1305–1314) та збірки «Extravagantes» і «Extravagantes Communes» папи Іоанна XXII (1316–1334).

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ЦЕРКОВНОГО ПРАВА В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ В XII СТОЛІТТІ

2.1. Аналіз структури та основних положень «Декрету» Граціана

«Декрет» Граціана – системно структурована збірка латинських джерел канонічного права від часів ранньої Церкви до XII століття, він містить 3848 канонів, які згруповані у тематичні кластери. «Декрет» Граціана поділено на три основні частини, кожна з яких побудована в різний спосіб [5, с. X–XI]. Перша частина трактату містить 966 канонів і поділена на 101 розрізнення («*distinctiones*»). «Декрет» розпочато «трактатом про закони» (розрізнення 1–20), своєрідним вступом до доктрини правових джерел: Граціан поступово переходить від визначення загальних категорій права до обговорення конкретних передумов формування церковного права.

Граціан відкрив свій «Декрет» твердженням: «Людський рід керується двома речами, а саме природним законом (*ius naturale*) і звичаями (*mores*)» (D.1.pr.) [5, т. 1, к. 1]. Він ототожнював «*ius naturale*» з тим, що міститься в законі та Євангелії, тобто з усім Писанням, і пов'язав це найбільш стисло в подвійному формулюванні Золотого правила, як позитивного («роби іншим те, що хочеш, щоб зробили тобі»), так і негативного («заборонено заподіювати іншим те, чого не хочеш, щоб зробили тобі») [62, с. 99–102]. Спираючись на «Етимології» Ісидора Севільського (VII ст.), Граціан пов'язав природне право з божественним і тим, що є вічно морально добрим («*fas*»), а звичаї – з людським і тим, що історично передано та записано: «божественні постанови» визначені «природою», протиставлені «людським постановам», визначеним «звичаями» (D.1.c.1). Усі закони або божественні, або людські. Божественні закони визначаються природою, людські – звичаями; і тому останні відрізняються, оскільки різні речі подобаються різним людям (D.1.c.1.1). Мораль – це божественний закон. Право – це людський закон

(D.1.c.1.2). Пройти через чуже поле морально, але не законно (D.1.c.1.3) [5, т. 1, к. 1]. Далі Граціан розглянув види права (D.1.c.3–5). Якщо звичаї записані, це писані закони (*leges*) (D.1.c.3), якщо ні, то це звички (*consuetudo*) (D.1.c.5). Потім Граціан запропонував іншу типологію права, також засновану на праці Ісидора: природне право, цивільне право та право народів («*ius gentium*») (D.1.c.6). Природне право є спільним для всіх народів і не потребує якихось законів. Граціан наводить приклади того, що ніколи не вважається несправедливим, але вважається природним і справедливим: «союз чоловіків і жінок, спадкоємство і виховання дітей, спільне володіння всіма речами, однакова свобода всього або придбання речей, взятих з неба, землі чи моря, а також повернення переданої речі або довірених грошей і відсіч насильства силою» (D.1.c.7) [5, т. 1, к. 2]. Цивільне право, за визначенням Граціана, «це те, що кожен народ і кожна спільнота встановлює як власне право з божественних чи людських міркувань» (D.1.c.8) [5, т. 1, к. 2–3]. «Право народів» отримало таку назву через те, що використовується майже всіма народами, воно стосується будування укріплень, фортифікації поселень, війни, полонених, сервітуту, постлімінію, мирних договорів, перемир'їв, зобов'язань не завдавати шкоди послам і заборони шлюбів з іноземцями (D.1.c.9). Військове право, за визначенням Граціана, стосується правил оголошення війни; зобов'язань, пов'язаних із укладенням договору про наступ проти ворога за сигналом; порядку ведення бою і відступу, знову ж таки за сигналом; військового покарання за ганебні дії, такі як дезертирство; оплати служби в війську; порядку рангів і вручення почестей, таких як вінок або ланцюг; розподілу військової здобичі відповідно до статусу та зусиль різних осіб і визначення частки князя (D.1.c.10). Публічне право, згідно з Граціаном, стосується священних речей, священиків і суддів (D.1.c.11). Нарешті, квіритський закон властивий римлянам, він не зобов'язує нікого, крім квіритів, тобто римлян, і стосується законного створення спадщини, опіки та узукапції (D.1.c.12) [5, т. 1, к. 3].

Розрізнення з 2 по 4 надають типологію законів квіритів (римлян). Граціан описує типи світських постанов (законів), традиційно визнаваних римським цивільним правом: ордонанси (D.2.c.1), плебісцити (D.2.c.2), сенат-консульти (D.2.c.3), постанови або укази (D.2.c.4) [5, т. 1, к. 3], думки юристів «для врегулювання позовів і суперечок сторін, що сперечалися» (D.2.c.5), трибунські та консульські акти (D.2.c.6) – акти відповідних посадових осіб, Граціан наводить приклади: 1) Акт Папія-Поппея, яких було обрано консулами за Октавіана Цезаря, визначав нагороди для батьків, які виховують дітей; 2) Фалькідієв акт, акт трибуна за імператора Октавіана, забороняв залишати стороннім у спадщині стільки, щоб четверта частина не залишалася спадкоємцем. Останніми Граціан розглядає родоські закони (від назви острова Родос) або закони морської торгівлі, що базуються на практиці купців давнини (D.2.c.8) [5, т. 1, к. 4].

В розрізненні 3 Граціан звертається до розгляду церковного або канонічного права; він представив церковне право як різновид людського «lex» або «ius»; тобто канонічне право не було божественним або природним правом. Граціан пропонує розглянути що таке церковний нормативний акт і дає визначення: церковний закон називається по-грецьки «каноном», а на латині «нормою (правилом)» (D.3.c.1), тому що представляє норму для правильного життя або виправляє те, що перекручено чи викривлено. Згідно Граціану, існують два види загальних норм (канонів): одні – є декреталіями понтифіків, інші – статутами соборів. Одні собори універсальні, інші провінційні. Деякі провінційні собори проводяться під керівництвом Римського понтифіка, тобто за участю легата святої Римської Церкви, інші – під керівництвом патріархів, примасів або архієпископів (митрополитів) тієї ж провінції. Разом з тим Граціан зазначає, що існують також певні приватні церковні та світські постанови, які називаються «привілеями». (D.3.c.2) [5, т. 1, к. 4]. Привілеї отримали таку назву, тому що вони стосуються приватних справ. Для Граціана всі «leges», будь то цивільні чи церковні, мали на меті «наказувати, що має бути зроблено, забороняти те, що є злом, і дозволяти те,

що є законним або навіть незаконним (наприклад, розлучення), щоб не сталося гіршого» (D.3.c.3) [5, т. 1, к. 5]. Граціан визначає основні функції закону: дозвільна, заборонна («ніхто не може одружуватися з посвяченими дівами»), каральна («той, хто вчиняє вбивство, має бути обезголовлений»). На відміну від людських законів, які живляться винагородами та покараннями, божественні постанови просто наказують: «Любіть Господа» (D.3.c.4) [5, т. 1, к. 5].

Граціан завершує обговорення законів, описуючи мету закону, якості, які він повинен мати, і деякі умови, необхідні для того, щоб він був обов'язковим: слід враховувати певні характеристики, коли закони вводяться в дію, тому що після того, як вони будуть запроваджені, ніхто більше не буде вільний виносити судження стосовно них. «Закони були видані для того, щоб через страх перед ними можна було контролювати людську стриманість, захистити невинність серед злих людей, а здатність злих завдавати шкоди іншим можна було стримувати страхом покарання» (D.4.c.1) [5, т. 1, к. 4–7]. «Закон має бути належним, справедливим, можливим, відповідати природі, відповідним до звичаїв країни, необхідним, корисним, достатньо чітким, щоб не містити прихованого обману та не пристосовуватися до якогось приватного, індивідуального інтересу, тобто створеним для загальної користі громадян» (D.4.c.2). Суддя не може виносити вирок щодо законів після того, як вони введені в дію та підтверджені, а лише відповідно до них (D.4.c.3). Серед умов встановлення (набуття чинності) Граціан, як і сучасні юристи, визначає, що закон/ордонанс має бути оприлюдненим (проголошеним компетентним органом влади). На відміну від сучасних юристів, Граціан припускає, що для того, щоб мати обов'язкову силу, «закони підтверджуються звичаями тих, хто їх дотримується» (*dicta Gratiani* §1 ante D.4.c.4) [5, т. 1, к. 5]: Незважаючи на те, що розпорядження були прийняті, тим не менше, якщо вони не були схвалені для загального вжитку, ті, хто їх не дотримується, не винні в порушенні. Вони можуть втратити свою силу, якщо люди перестануть їх виконувати (*dicta Gratiani* §2 ante D.4.c.4).

Граціан до цього моменту залишався описовим, розміщуючи різні закони в категоріальну схему, не надаючи переваги одному виду над іншим. В розрізненні 5 Граціан повертається до питання різниці між природним правом та іншими законами. «Природне право займає перше місце серед усіх інших через свій вік і гідність. Бо воно почалося з появою розумних створінь і не змінюється з часом, а залишається незмінним». (D.5.pr.) [5, т. 1, к. 7].

Граціан часто повертався до Святого Письма для керівництва щодо канонічних проблем, оскільки, на його думку, всі людські закони, включаючи канонічне право, підпорядковані природному праву, яке міститься в Біблії. Граціан ніколи не вважав старозавітні приписи для Ізраїлю як вічні закони, які повинні бути перенесені в його часи; він ніколи не брав приклади біблійних осіб як моделі для наслідування буквально в будь-якій ситуації. Він зазначав, що багато біблійних приписів більше не виконуються: як наприклад, заборона жінкам входити в храм під час менструації або протягом певного часу після пологів (протягом сорока днів, якщо вона народила хлопчика, і протягом вісімдесяти днів якщо дівчинку). Граціан зазначив, що природний закон міститься в Біблії, але не все в Біблії є природним законом. Він відрізняв моральний закон від церемоніального; основне моральне значення ритуалів залишилося, але самі символи та ритуали могли змінитися (D.6.d.p.c.3) [5, т. 1, к. 11]. Граціан вважав, що кожен конкретний історичний закон, особа чи дія в Писанні вказує на якусь іншу, вищу реальність, і церковна практика повинна відповідати цій вищій реальності – природному закону, але з точки зору власного історичного контексту. Відповідаючи на своє запитання про незмінність природного закону, Граціан стверджував, що моральний закон сам по собі не змінюється: виражений у прямій формі, такій як Декалог, він встановлює незмінні правила людської поведінки (як от «Не вбивай»). Але божественні накази також передаються в містиці, в приписах, що керують ритуальними чи символічними діями (жертвопринесення ягня), які насправді виражають і втілюють глибші значення. Зовнішні форми цієї містики, такі як конкретні правила ритуальної чистоти, можуть змінюватися і

змінюються, тоді як їх глибинне значення, як частини природного закону, не змінюється.

У Розрізненнях з 5 по 7 Граціан подає історичний опис того, коли і як виникли різні типи права [5, т. 1, к. 7–12]. Він пояснює, що природний закон «почався з появою розумних створінь» (D.5.c.1) [5, т. 1, к. 7]. «Звичаєве право виникло після природного права, коли люди почали збиратися як одне ціле і жити разом, можливо, в той час, коли Каїн побудував місто»; воно було майже знищене під час Потопу, але відновлене за часів Нимрода (*dicta Gratiani §2 post D.6 c.3*) [5, т. 1, к. 11]. Він звертається до законів, описуючи, як вони були прийняті Мойсеєм, правителями інших народів, таких як єгиптяни, афіняни та лакедемоняни, і, нарешті, квірити-римляни (D.7) [5, т. 1, к. 12]. «Через деякий час старі закони настільки застаріли через вік і брак доречності, що деякі стали абсолютно марними» (але Граціан додає «хоча вони вже не використовуються, знайомство з ними здається необхідним») (D.7.c.2) [5, т. 1, к. 12]. Потім Граціан переходить до обговорення відмінностей природних законів, законодавчих актів та звичаїв.

На початку обговорення авторитету природного права в розрізненні 8 «Декрету» Граціан торкається проблеми приватної власності, до якої він повертатиметься в інших місцях трактату (D.47.c.8; C.12.q.1.c.2) [5, т. 1, к. 171–172, 675–676]. Природний закон передбачає «спільне володіння всіма речами» (D.1.c.7) [5, т. 1, к. 2]: «Природне право відрізняється від звичаю та правових актів. За природним законом усе є спільним для всіх людей». Навпаки, за звичаєвим і прийнятим правом одна річ називається «моя», а інша – «чужа» (D. 8) [5, т. 1, к. 12–16]. Але за якими законами кожен володіє тим, чим володіє? Згідно з божественним законом «Господня земля і все, що на ній». Бог створив бідних і багатих з однієї глини, і Він годує бідних і багатих однією землею. На відміну від цього, людський закон говорить: «Цей маєток – мій, цей дім мій, цей раб мій». Граціан не вирішує проблеми, протягом решти Середньовіччя його тексти були відправною точкою для обговорення питання приватної власності юристами, теологами та

філософами. Висновок Граціана відносно співвідношення природного права і звичаїв: нікому не дозволяється діяти всупереч природному закону; все, що було отримано як звичай або викладено письмово як закон, має вважатися недійсним, якщо воно суперечить природному закону (D.8.c.2) [5, т. 1, к. 13–14]. Злий звичай, на думку Граціана, слід терпіти не більше, ніж небезпечну інфекцію, тому що, якщо цей звичай швидко не викоринити, він буде прийнятий злими людьми як право на привілей. І тоді неконтрольовані відхилення та різноманітні порушення незабаром будуть шануватися як законні та шануватись як споконвічні привілеї (D.8.c.3). «Кожен звичай, хоч би який давній, хоч би як широко поширений, завжди повинен бути підпорядкований істині; і використання, яке суперечить істині, має бути скасовано» (D.8.c.4) [5, т. 1, к. 13–14].

В розрізненні 9 Граціан, посилаючись на Августина стверджує, що світські закони поступаються природному праву або, за виразом з палії до першого канону «укази князів не повинні переважати над природним правом». Князі зобов'язані жити згідно з власними постановами. Коли вони самі виявляють їм повагу, вони показують, що всі повинні поважати закони. Той факт, що князі повинні бути зв'язані своїми постановами, сам по собі забороняє їм порушувати закони, які вони наклали на своїх підданих. Отже, авторитет їхніх заяв справедливий, якщо вони не дозволяють собі те, що забороняють своїм людям (D.9.c.2) [5, т. 1, к. 16–18].

У розрізненнях з 10 по 12 Граціан розглядає можливість конфлікту між церковним і світським правом [5, т. 1, к. 19–31]. У Граціановій ієрархії законів звичай підпорядковується природному праву (D.8) [5, т. 1, к. 12–16], так само як і «leges» усіх видів (цивільні та церковні): природний закон має переважати над постановами князів; Святе Письмо має більший авторитет, ніж думки єпископів, учених і святих (D.9) [5, т. 1, к. 16–18]. Якщо будь-який звичай або закон суперечить природному праву, він повинен вважатися недійсним (D.8.d.p.c.1) [5, т. 1, к. 12]. Граціан поставив церковне право над цивільним, але *auctoritates*, на які він посилався, були досить поміркованими,

по суті надаючи їм різні сфери дії та чітко пояснюючи, що світські закони не можуть скасовувати церковні закони чи диктувати, як розглядаються справи в церковних судах (див., наприклад, D.10.c.1) [5, т. 1, к. 19]. Граціан не виступав за церковне втручання у світські закони, а натомість вказав, що світські закони, які суперечать указам Нового Заповіту чи канонічного права, мають протистояти, але в іншому випадку їх слід вважати «гідними всякого благоговіння» (D.10.d.p.c.6) [5, т. 1, к. 20]. Звичай був для Граціана нижчим за писаний закон (D.12) [5, т. 1, к. 27–31], хоча також було зрозуміло, що інколи протилежне давньому звичаю замінювало закони, яких не дотримувались протягом тривалого часу (D.4.d.p.c.3) [5, т. 1, к. 5]. «Звичай є непорушним, якщо він не порушує людські закони чи священні канони» (D.11.c.5) [5, т. 1, к. 23–24]. Католицька Церква в усьому світі живе трьома речами... всі її закони явно походять або з авторитету Писання, або з універсальної традиції, якщо тільки вони не є конкретним і місцевим устроєм (D.11.c.8) [5, т. 1, к. 25–26]. На думку Граціана, довготривалі звичаї повинні дотримуватися як закони (D.12.c.6) [5, т. 1, к. 27–28], а те, що суперечить давнім звичаям, має бути скасовано (D.12.c.7). Закони, які не санкціоновані владою чи загальною практикою, повинні бути скасовані (D.12.c.12). Граціан встановив стандарт справедливості для визначення того, що є законним у всіх діях (D.12.pr.) [5, т. 1, к. 27–28].

У розрізненнях 13 і 14 Граціан розглядає можливість внутрішнього конфлікту в найвищому (природному) законі: коли закон суперечив би сам із собою, водночас наказуючи і забороняючи одну й ту саму дію [5, т. 1, к. 31–34]. Чи потрібно обирати «менше зло» стикаючись з ситуацією неприйнятності обох варіантів вирішення проблеми. Граціан впевнений, «хоча потрібно ретельно остерігатися того, щоб бути змушеним вибирати між двох зол, якщо неминуча небезпека змушує нас вчинити одне з двох зол, ми повинні вибрати те, яке робить нас менш винними» (D.13.c.1). Наведені приклади: чи можна порушити присягу конфіденційності, щоб не стати жертвою запланованого вбивства, або порушити обіцянку покори

начальнику, який наказував злі дії, або відмовитися від обов'язків посади, яка була отримана шахрайським шляхом (D.13.c.2) [5, т. 1, к. 31–33]. «Ми не повинні чинити злочинів, щоб інші не чинили більших» (D.14.c.1). Граціан ввів поняття «диспенсації» – послаблення в деяких випадках, з огляду на конкретні обставини («або через потребу часу, або з огляду на вік»), суворості звичаю чи закону («lex») (D.14.c.2) [5, т. 1, к. 33].

Розрізнення з 15 по 20 [5, т. 1, к. 34–66] присвячені писаному праву Церкви або, за визначенням Граціана, «церковним нормативним актам»: цей термін, включає як доктринальне, так і дисциплінарне законодавство. Огляд джерел церковного писаного права спочатку Граціан розпочав з канонів загальних церковних Соборів (починаючи з часів Костянтина) і викладення обставин та вчення перших чотирьох Вселенських соборів: Першого Нікейського (325), Першого Константинопольського (381), Ефеського (431) і Халкідонського (451). Ці чотири собори встановили ортодоксальне вірування щодо Христа та Трійці («найповніше проголошують доктрину віри») (D.15.c.1), «на них, як на чотирикутній основі, височіє будівля святої віри» (D.15.c.2). Граціан перераховує Собори і 13 святих отців, твори яких приймає Свята Римська Церква і додає «якщо хтось поставить під сумнів хоча б одну йоту з цього або не сприйме з благоговінням цей текст у повному обсязі, нехай буде проклятий» (D.15.c.3) [5, т. 1, к. 34–41]. Граціан включив до «Декрету» списки схвалених і засуджених авторів і книг (суміш заборонених єретичних і апокрифічних творів), запозичені з «*Decretum Gelasianum*» – приватної копіяції, створеної в Італії на початку VI століття. (D.15.c.3) [5, т. 1, к. 36–37]. Граціан зазначає проблематичний статус збірки канонів кінця IV століття, відомої як «Канони апостолів» та постанов деяких пізніших екуменічних Соборів: Другого і Третього Константинопольських (553, 680–1), Другого Нікейського (787) Четвертого Константинопольського (869–870). Потім він представляє різні думки щодо Трулланського собору (692): Латинська Церква загалом відкидала його декрети (головним чином через те, що він підносив Константинополь майже до рівності з Римом). Розділення

завершується довгим списком генеральних і провінційних соборів, які Римська Церква визнала за авторитетні. Вісім святих соборів: перший (Нікея); другий (Константинополь); третій (Ефес); четвертий (Халкедон); п'ятий і шостий – Константинополь; сьомий (Нікея); і восьмий (Константинополь) були підтверджені владою Римського понтифіка (D.16.c.8–9) [5, т. 1, к. 45–46]. Граціан вважає, що їхні канони «повинні бути збережені повними до останньої літери і вважатися гідними рівної шани та шанування; і все, що вони проголошують і встановлюють, я повністю приймаю і проголошую, і все, що вони засуджують, я також визнаю засудженням устами і серцем» (D.16.c.8). Тобто соборні канони отримують юридичну силу через їх прийняття або «рецепцію» Римською Церквою (D.16) [5, т. 1, к. 41–50] Граціан перераховує також 24 інших Собори (D.16.c.11).

Граціан проаналізував відносини між папством і соборами та відзначив папські повноваження скликати собори («Собор, який не підтверджений авторитетом Римської Церкви, не є дійсним») (D.17.c.1) [5, т. 1, к. 49] та ратифікувати їхні декрети, рішення щодо доктринальних питань і основних дисциплінарних законів зберігаються за Святим Престолом. Єпископські собори повинні збиратися двічі на рік для виправлення моралі та вирішення церковних справ і суперечок (D.18.c.2–4) [5, т. 1, к. 53–54]. Було схвалено, щоб єпископи, яким не перешкоджав вік, хвороба чи інша серйозна потреба, були належним чином присутні на кожному скликанні собору. Якщо вони не можуть бути присутніми, нехай запишуть свої виправдання письмово (D.18.c.9–10) [5, т. 1, к. 55–56]. Кожен єпископ повинен повідомляти своїм церквам про те, що було встановлено на соборах (D.18.c.17) [5, т. 1, к. 57–58]. В довгому коментарі («дікта») Граціан підтверджує звільнення папи як від світської юрисдикції, так і від ради єпископів (D.17) [5, т. 1, к. 50–53], – це не є просто академічним занепокоєнням у XII столітті, в епоху розколів, спровокованих імперією, і повстанських Соборів.

Пропапська концепція церковної влади врівноважується обговоренням повноважень єпископських синодів. Хоча вони не мають повноважень щодо

питань доктрини, вони можуть змінювати дисциплінарне законодавство для виправлення зловживань серед місцевого духовенства (*dicta Gratiani a.D.18.c.1*) [5, т. 1, к. 53]. Граціан навів низку текстів із ранніх соборів і пап, які вимагали, щоб єпископи проводили синоди у своїх діоцезах двічі на рік (D.18) [5, т. 1, к. 53–58].

Граціан розглядає папу як незалежного законодавця (D.19) [5, т. 1, к. 58–64]. Основною формою папського законодавства за часів Граціана є декретальний лист. На думку каноніста, усі декреталії чи розпорядження Римської Церкви повинні дотримуватися: «безсумнівно, оскільки Свята Римська Церква, яку Христос призначив правити над нами, встановлена як другорядна і взірцева, то все, що вона постановляє і розпоряджає, повинно постійно й непорушно виконуватись усіма» (D.19.c.4) [5, т. 1, к. 61–62]. Технічно це папський лист, виданий для відповіді на запит щодо правового рішення, який містить вказівки щодо питань права або практики, пов'язаних із справою. Для Граціана декреталії прирівнюються до соборних постанов (конституцій) за владою; вони не тільки мають вищу законодавчу силу, але й обов'язкові для всіх. Але влада папи не є безмежною. Він не має повноважень змінювати визначену доктрину чи заповіді Євангелія. Спираючись на середньовічну легенду про «відступництво» папи Анастасія II, Граціан навіть представляє образ відлученого папи, який втратив свій авторитет, впавши в єресь. Юридично визначена можливість втрати папою влади через єресь.

Розмірковуючи про співвідношення папських декреталій та патристичних писань (творів отців Церкви), Граціан зробив важливу відмінність (D.20.pr.) [5, т. 1, к. 65]. Батьки Церкви, такі як Августин і Ієронім, могли мати більшу благодать (*gratia*), сильніше триматися розуму (*ratio*) і володіти більшими знаннями (*scientia*), ніж певні папи. Але пояснювати Писання – це одне, і під час тлумачення Святого Письма їм, безумовно, слід віддавати перевагу з огляду на їх освіченість, а вирішувати справи – інше. Папи і теологи могли ділитися *scientia*, але тільки папи мали владу (*potestas*) вирішувати справи (D.20) [5, т. 1, к. 65–66]. Завдяки цій

відмінності Граціан відокремив папську владу від особистих заслуг окремих пап, щоб папські листи мали юридичну силу незалежно від того, чи був папа більш обізнаним чи доброчесним. Граціан не мав на меті принизити авторитет отців Церкви, він інтегрував сотні уривків з їхніх праць і взяв їх як керівництво для роздумів над питаннями канонічного права. Тим не менш, коли справа доходила до винесення вердикту у справі, папські декреталії мали більшу і навіть вирішальну юридичну вагу через посаду, до якої вони належали.

В «Трактаті про закони» Граціан сформулював унікальну та впливову передмову до свого «Декрету», змусивши всіх дослідників канонічного права після нього задуматися про різні типи права та їхні взаємозв'язки, підсилив традиції природного права в західній юриспруденції. Цей розділ праці Граціана забезпечив теоретичну основу для обґрунтування юридичного авторитету папських декреталій, зміцнення влади пап над усією Церквою та збагатив західну правову традицію базовим поняттям відмінності між особою та посадою у справах правосуддя.

Серед усіх деталей «Трактату про закони» можна визначити кілька основних, повторюваних, наскрізних мотивів і тем. Однією з них є ідея про те, що іноді правосуддя досягається лише якщо не дотримуватись суворо букви закону, а бути уважним до його духу. Іншою є роль особистого наміру та відповідальності у визначенні не об'єктивної моральної якості правопорушення, а фактичної провини особи. Ще однією є необхідність визнання і підтримки балансу повноважень між королівськими статутами, папськими декреталіями, стародавніми приписами та практикою громади, яка відображена в місцевих звичаях. В «Трактаті» проводяться реалістичні відмінності між тим, що підтримує закон, і тим, що він просто допускає, між тим, що є законним, і тим, що є моральним і справедливим. Трактат готує читача до розуміння окремих законів Церкви, які були викладені в решті «Декрету», але Граціан закінчує «Трактат про закони» в дусі відкритості до невизначеності майбутнього. Цілком можуть виникнути випадки, зауважує

він, для яких немає ні писаного закону, ні прецедентів. У такому разі слід зібрати старійшин провінції і порадитися з ними, «бо Господь, правдивий гарант, сказав: «Якщо двоє чи троє з вас зберуться в моє ім'я на землі, то все, чого вони попросять у будь-якій справі, зробить для них мій Отець» (D.20.c.3) [5, т. 1, к. 66].

Розрізнення 21–80 (або «Трактат про церковні посади») розглядають насамперед висвячення та обрання священнослужителів. [5, т. 1, к. 66–280]. Цей розділ збагатив західну правову традицію базовим поняттям відмінності між особою та посадою у справах правосуддя. В розрізненні 50 Граціан розглядає питання, що Церква мала робити з священнослужителем, винним в пролитті крові. Граціан розрізняв випадкове вбивство, ненавмисне вбивство (де кимось керував гнів, але не було наміру вбивати) та навмисне вбивство (де хтось був керований гнівом і мав намір убити) (D.50 d.p.c.35, d.p.c.36) [5, т. 1, к. 193–194]. У разі ненавмисного вбивства та навмисного вбивства священика мали позбавити посади і сану назавжди, бо священик був винним і заслуговував на покарання. У разі випадкового вбивства священик не був винним і, відповідно, не заслуговував покарання, але той факт, що пролита кров була на його руках, створював проблему для гідності його посади в громаді (*irregularitas*) згідно канонічної юриспруденції. Граціан зазначив, що такому священнослужителю дозволено залишитися на своїй посаді «*ex dispensatione*» (D.50.d.p.c.35) [5, т. 1, к. 193]. Диспенсация означає, що звичайні правила послаблюються за певних обставин. Вона не скасовує закон, але призупиняє його звичайне застосування щодо конкретної особи. Розрізнення з 81 по 101 [5, т. 1, к. 281–356] містять додаткові тексти та доповнення до вже розглянутих тем, а сам Граціан описав це як «епілог» до першої головної частини (розрізнення 81, pr.) [5, т. 1, к. 281]. Розрізнення 81 цитує текст Августина, в якому він перераховує злочини: «вбивство, перелюб або будь-яка нечистота блуду, крадіжки, шахрайство, богохульство» («*homicidium, adulterium, aut aliqua inmunditia fornicationis, furtum, fraus, sacrilegium*») (D.81.c.1) [5, т. 1, к. 281]. Різноманітні терміни, які позначають

«злочин» («*crimen*»), «*delictum*», «*scelus*», «*excessus*», «*flagitium*», «*facinus*», «*maleficium*»), запозичені з римського права і ідентичні за значенням. Лише в працях Августина термін «*crimen*», який чітко відноситься до злочину, зустрічається 304 рази, а термін «*delictum*» – 277 разів. Августин розділяв ненавмисні і навмисні злочини: якщо «*delictum*» вчинений ненавмисно («*ignorant*»), юридична провина злочинця належала до категорії «ненавмисна вина» («*culpa*»); якщо «*reccatum*» вчинено навмисно («*a sciente*»), провина відповідатиме «навмисній провині» («*dolus*»). Канонічне карне право розглядає правовий соціальний порядок як частину морального порядку, протиправний акт, що порушує зовнішній громадський порядок, є одночасно злочином і смертним гріхом. Для того, щоб можна було говорити про злочин у розумінні канонічного кримінального права, повинна існувати юридична провина у формі умисної («*dolus*») або ненавмисної вини («*culpa*»). У канонічному праві юридична відповідальність завжди передбачає існування моральної відповідальності.

Друга частина «Декрету» (*Pars secunda*) охоплює 2486 канонів і містить 36 вигаданих юридичних справ («*causae*»), кожна з яких поділена на від двох до одинадцяти питань [5, т. 1, к. 357–1292]. Кожна справа мала ілюструвати окрему тему. Після опису справи Граціан ставив низку запитань, які, на його думку, порушувала ця справа. Потім він надавав відповідні юридичні тексти після кожного запитання. У своїх коментарях («*дікта*») Граціан розв’язував суперечності в джерелах і давав відповіді на кожне запитання.

Граціан не впорядковував «справи» («*causae*») відповідно до суворого систематичного плану, але ми бачимо всеохоплюючі теми в наборах справ («*causae*»), які нещільно з’єднані разом. Зміст Другої частини декретист Руфін узагальнив як «церковно-правові питання» («*ecclesiastica negotia*»). На початку своїх справ Граціан розглядав юридичні проблеми священнослужителів (С.1–6) [5, т. 1, к. 357–566], наприкінці, – проблеми мирян (С.27–36) [5, т. 1, к. 1046–1292]. Церква заявляла про виключну особистісну юрисдикцію над кліриками та ченцями, над єретиками та

євреями, над такими світськими особами, як паломники та студенти, хрестоносці, моряки та іноземні купці, а також над нещасними і знедоленими особами –вдовами, сиротами та бідними. Розвиток канонічного права не визначався суто відповіддю на зростаючу складність церковних інституцій і взаємовідносин в середині Церкви, але також був наслідком поширення церковної юрисдикції майже на кожен аспект життя мирян, будь то індивідуальний (обов’язкові сповідь і покаєння), сімейний (сакраменталізація шлюбу, компетенція над питаннями спадщини), або соціальні (регулювання збройних конфліктів; заборона певних видів комерційної діяльності; відповідальність за порушення клятв і обітниць, єресь, богохульство, святотатство, іконоборство, порушення суботи, чаклунство, наклеп, гомосексуалізм, содомію, проституцію, наложництво, аборти, дітовбивство).

Граціан розпочав більш розширену частину, що стосується духовенства, з обговорення «симонії» (теми, яка тісно пов’язана з основною темою Першої частини, хіротонією), «провини» та «несвідомого злочину» (C.1) [5, т. 1, к. 357–437]. Граціан розглядає питання чи можна вважати дітей винними у злочині та покарати за гріхи їхніх батьків, про які вони не знали. Він пропонує розібрати наступну ситуацію: батько заплатив за вступ свого маленького сина до монастиря; син був надто малий, щоб знати щось про цей акт симонії; хлопець виріс, став священиком, а потім був обраний єпископом, не знаючи, що батько знову втрутився з виплатами. На основі численних біблійних прикладів Граціан спочатку стверджував, що невігластво не виправдовує нікого або нічого. Граціан розрізняв види невігластва, оскільки не кожне «незнання» було виправдовувальним. Він відокремив «*ignorantia facti*» від «*ignorantia iuris*» (C.1.q.4.d.p.c.12) [5, т. 1, к. 421–422]. Граціан звернувся до фундаментальних категорій права, щоб відрізнити прийнятне «*ignorantia iuris*» від неприйнятного. Незнання закону природи є «прокляттям для всіх дорослих». Незнання цивільного права одними допустимо, іншими ні. У конкретному випадку хлопчика, який не знав про оплату свого батька, його не можна вважати винним, оскільки його незнання полягало в тому, що

сталось, і таке незнання можна було вибачити; навіть якби він міг знати, його незнання мало бути вибачено через його юний вік.

Потім Граціан розглядав єресь і, від справи 2 до кінця справи 6, питання церковного кримінального процесу [5, т. 1, к. 437–566]. Цей розділ Декрету запропонував декретистам відправну точку для розробки церковного кримінального права та кримінально-процесуального права («*negotia Criminalia*»). Справи 7–10 присвячені питанням церковного конституційного права та організації; вони включають такі теми: відмова єпископів від посади, права митрополитів та діоцезальна влада єпископів [5, т. 1, к. 567–675]. У цьому контексті Граціан також займається питаннями діоцезального майна, включаючи виплати єпископам («*cathedraticum*»). Це надало Граціану можливість обговорити інші основні питання права власності (C.11–14) [5, т. 1, к. 625–744], а також здатність священнослужителів свідчити (C.12) [5, т. 1, к. 676–718], право на десятину (C.13) [5, т. 1, к. 718–732; 169, с. 233–249] і церковну заборону на лихварство (C.14) [5, т. 1, к. 732–744]. У зв'язку зі суперечками щодо права власності Граціан також розглядає право священнослужителя на розгляд його юридичної справи в церковному суді («*privilegium fori*») (C.11) [5, т. 1, к. 625–675]. Справи 16–20 присвячені в основному правам ченців і звичайних каноніків, а також монастирським установам загалом [5, т. 1, к. 762–852]. Граціан також не йде строго систематично, а переходить до інших тем під час своїх обговорень, наприклад, доктрини про припис (C.16.q.3) [5, т. 1, к. 787–795] і права церковного притулку (C.17.q.4) [5, т. 1, к. 815–827]. Також у цьому розділі «Декрету» можна знайти найважливіші коментарі Граціана щодо власницьких або патронатних церков, регулювання правових відносин між мирянами та духовенством стосовно посад, церков, а також матеріальних благ, що належать Церкві (C.16.q.7) [5, т. 1, к. 799–811]. Граціан включив канон з суворою заборобою утримувати десятину мирянам, посилаючись на римський собор папи Григорія VII 1078 р. (C.16.q.7.c.1) [5, т. 1, к. 799–800]. Справи 21–26 стосуються загальних обов'язків клерикальної ієрархії та

обговорюють різноманітні галузі права [5, т. 1, к. 852–1046]. Важливими напрямками цієї рубрики є всебічний розгляд присяги і злочину лжесвідчення («periurium») (C.22) [5, т. 1, к. 860–890], справедливої війни, а разом з нею ядра середньовічного права народів (C.23) [5, т. 1, к. 890–966], відлучення (C.24) [5, т. 1, к. 966–1006], привілеїв (C.25) [5, т. 1, к. 1006–1020] і, нарешті, магії (C.26) [5, т. 1, к. 1020–1046]. Граціан розробив своє трактування привілеїв, а також виклав свою доктрину папської влади у формі довгого коментаря-дікта (C.25.q.1.d.p.c.16) [5, т. 1, к. 1009–1110; 62, с. 141–148].

Граціан починав з 8 справ [90, с. 92–156] – Causae 13 [5, т. 1, к. 718–732], 14 [5, т. 1, к. 732–744], 15 [5, т. 1, к. 744–762], 17 [5, т. 1, к. 812–828], 19 [5, т. 1, к. 840–844], 20 [5, т. 1, к. 844–852], 22 [5, т. 1, к. 860–890] і 34 [5, т. 1, к. 1256–1260].

Справи («Causae») з 27 по 36 («Трактат про шлюбне право») присвячені юридичним питанням, які стосуються мирян: детальний аналіз перешкод для шлюбу, представлений Граціаном, став основою канонічного шлюбного права [5, т. 1, к. 1046–1292]. Більша частина трактату походить із Книги 6 «Панормії» Іво Шартрського, Граціан вирішив не використовувати жодного з канонів, що походять із римського права.

Граціан вставив в свій трактат про шлюбне право трактат про покаяння («De penitentia»), розділений пізніше на сім розрізень («distinctions») (після C.33.q.3) [5, т. 1, к. 1159–1247]. У сучасній літературі цей розділ зазвичай цитується як, наприклад, De pen. D.1 с. 88. Цей обширний трактат, який займає майже 50 сторінок сучасного критичного видання [5, т. 1, к. 1159–1190], підсумував попередні традиції покаянної думки та практики, потрапив до всіх інтелектуальних центрів тогочасної Європи, став найважливішим текстом у трактуванні покаяння та вплинув на розвиток як канонічної, так і теологічної думки. До того ж трактат «Про покаяння» використовувався для створення підручників («пенітенціалів») для практичного керівництва священиками у відправленні покаяння [140, с. 490–494; 108, с. 221–222]. Більшість стародавньої та середньовічної традиції покаянної думки було

передано авторам XII століття радше в збірниках канонічного права, ніж у богословських трактатах. Граціану вдалося охопити не лише цю канонічну традицію, але й біблійну, патристичну, а також богословські твори про покаяння, включаючи обширні цитати з дуже впливової невеликої праці, яку (помилково) приписують святому Августину «*De vera et falsa penitentia*». Жоден теологічний трактат чи «сума» того періоду не мав такого широкого і глибокого викладу теми покаяння, як «Декрет» Граціана.

Граціан починає розгляд покаяння з порушення питання яке сучасні коментатори розглядають як «вирішальне питання XII століття», а саме, чи розкаяння серця і таємне каяття без сповіді перед священником є достатніми для прощення гріхів, правопорушень, злочинів [5, т. 1, к. 1159]. Граціан спочатку представляє п'ять речень з Біблії та отців Церкви це, здавалося б, вказує на те, що гріхи можуть бути прощені «без сповіді перед Церквою та священницького розсуду» [*sine confessione ecclesiae et sacerdotali iudicio*] (De pen. D. 1 d.a. c. 1–c. 5) [5, т. 1, к. 1159]. Представивши низку інших авторитетів, Граціан робить висновок: «Це ясно, як день, що гріхи прощені розкаянням серця, а не сповіддю вуст» [*luce clarius constat cordis contritione, non oris confessione peccata dimitti*] (De pen. D. 1 d.p. c. 30) [5, т. 1, к. 1165]. До початку поширення остаточної редакції Граціан додав ще 24 канони (сс. 6–29) [5, т. 1, к. 1159–1165], які розвивали різні аспекти питання та значною мірою ускладнювали виклад, серію коротких канонів (сс. 31–37) [5, т. 1, к. 1166] і довгі власні коментарі з тим самим висновком (De pen. D. 1 d.p. c. 36) [5, т. 1, к. 1167]. Далі Граціан наводить абсолютно протилежні думки, цитуючи багатьох тих самих авторів, яких він цитував раніше: Амвросій, Йоан Золотоустий, Августин (сс. 38–56) [5, т. 1, к. 1167–1174]. Ці аргументи він підсумовує в довгому викладі, який закінчується висновком: «З усього цього легко показати, що без сповіді ніхто не може заслужити прощення» [*ex his omnibus facile monstratur sine confessione nullum ueniam posse mereri*] (De pen. D. 1 d.p. c. 60) [5, т. 1, к. 1175–1176]. Подальші канони обговорюють різні аспекти сповіді та покути. Так канони 82–83 розглядають можливість

звільнення від покарання за гріх через покаєння в цьому житті або через відпусти (індульгенції) в наступному [5, т. 1, к. 1182]. Три подальші канони (сс. 84–86) посилаючись на авторитети, стверджують, що, якщо покаєння не визначено в канонах, священники можуть призначати за власним судженням [*«arbitrium suum»*] і відповідно до обставин тривалість і суворість покаєнь [5, т. 1, к. 1183–1184]. Виклад цих канонів (сс. 61–87) завершується довгим синтезом традиції Граціаном у його коментарі («дікта») – одному з найдовших у «Декреті» і присутньому уже в ранній редакції твору [5, т. 1, к. 1184–1187]. Повторивши протилежні визначення Граціан стверджує, що ніхто не може бути очищений від гріха без сповідання з власних уст і покаєння, і показує як можна примирити з таким тлумаченням протилежні вислови. Позиція Граціана не простий вибір на користь однієї зі сторін. Граціан зберігає першість внутрішнього каяття (через «розкаяння серця») та Божої сили (завдяки втручання Божої благодаті) у прощенні гріхів. Але, незважаючи на це, необхідні «сповідь вуст» і ... «добрих справ». Граціан пропонує остаточний підсумок попередньої дискусії, повертаючи на суд своїх читачів питання якій стороні (системі аргументів) віддати перевагу – розкаянню чи визнанню (сповіді) та виправленню (*De pen. D.1.d.p.c.89*) [5, т. 1, к. 1189]. Граціан завершує перше розрізнення канonom, узятим із «Покаяння», приписуваного архієпископу Феодору Кентерберійському. Цей давній канон починається з постановки тієї самої, одвічної дилеми: «Деякі люди кажуть, що гріхи слід сповідувати тільки перед Богом; так кажуть греки. Інші вважають за необхідне сповідувати гріхи перед священниками; так каже майже вся свята Церква» (*De pen. D.1.c.90*) [5, т. 1, к. 1189].

Чимало сучасних авторів люблять поміщати цю дискусію в контекст запеклих філософсько-доктринальних дискусій (протистояння Петра Абеляра і Бернара Клервоського). Але, перш за все, треба пам'ятати, що Граціан був юристом і викладачем права. Можливо, самозавдання Граціана як учителя полягало в тому, щоб найповніше представити своїм учням всю християнську правову традицію, визначаючи точки конфлікту та

напруженості в законі і суспільстві. Граціан прагнув підтримувати баланс і напругу між свободою (щире розкаяння) і порядком (офіційне зізнання та покута), і, безсумнівно, він наполягав на тому, що зовнішній порядок сприяє внутрішній свободі. Позиція Граціана була поміркованою, але не м'якою: ієрархія не могла бути заповнена порушниками канонічного права та Божого закону, але там, де справжня покута здавалася очевидною, ті, хто впав, могли відновити свою гідність. Точка зору Граціана та середньовічної Церкви на покаяння як на чинник справедливості, дисципліни та покарання сприяла дискусіям у західній юриспруденції про мету покарання, можливість викуплення та умови, за яких порушники закону повертаються до суспільства або опальні посадовці повертаються на посади.

Третій розділ «Декрету» (396 канонів) називають «трактатом про освячення» («*De consecratione*») [5, т. 1, к. 1293–1472], він поділений на п'ять розрізень («*distinctions*», у сучасній науці його цитування набуває форми «*De con.D.1.c.57*», щоб не плутати з розрізненнями першої частини «Декрету»): питання освячення церков та інших церковних об'єктів (D.1) [5, т. 1, к. 1293–1313]; регламентація здійснення таїнств – Євхаристії (D.2) [5, т. 1, к. 1314–1351], хрещення (D.4) [5, т. 1, к. 1362–1411]; проведення богослужінь (D.5) [5, т. 1, к. 357–1472], визначення святкових днів і дотримання постів (D.3) [5, т. 1, к. 1353–1361] тощо. «*De consecratione*», як вважає більшість сучасних дослідників, не була частиною першої редакції твору Граціана [244, с. 22–31]. До «трактату про освячення» немає коментарів («*dicta*») Граціана, що створює враження ніби ця частина «Декрету» залишилась незавершеною.

У посмертній роботі Рудольфа Зоме стверджувалось, що складна структура «Декрету» Граціана вибудована за загальним планом, що відповідає церковним таїнствам. Від початку до справи 26 порядок викладення матеріалу визначало таїнство висвячення, потім таїнства шлюбу і покаяння і, нарешті, інші таїнства в «трактаті про освячення». Р. Зоме використав це як аргумент, щоб підтвердити загальну тезу про те, що

творчість Граціана була вінцем епохи «старокатолицького сакраментального права», коли канонічне право не орієнтувалося на стандарти світської юриспруденції. Теза Р.Зома була відхилена іншими дослідниками (критиками були Гілманн, Мьорсдорф, пізніше Ландау) не здається достатньо ґрунтовною з огляду на той факт, що структура «Декрету» Граціана не повністю визначена за своїм змістом таїнським законом. Вчення про правові джерела в «трактаті про закони» («*Tractatus de legibus*») (D.1–20) слід класифікувати радше як юриспруденцію та теорію права. Так само «*negotia clericorum*» другої частини твору навряд чи можна розглядати як таїнство. Нарешті, теза Р. Зома визнається невдалою лише на основі того факту, що «трактат про освячення» не входив до першої редакції «Декрету» [202; 131].

Етапи композиції та дві редакції «Декрету». Дещо дивна організація «Декрету», зокрема розміщення «трактату про покаяння» (C.33.q.3), призводили до припущення про етапи складання Граціанового трактату. Ще в 1660 р. німецький вчений Стефан Бохенталер приписав «трактат про покаяння» абату Ернсту фон Цвіфальтену, від якого Граціан начебто запозичив цю частину роботи. Однак, Граціан посилається на «*De penitentia*» в іншій частині «Декрету (C.11) [5, т. 1, к. 625–676], а додавання після завершення решти твору мало ймовірно. Третя частина, «про освячення», також розглядалася деякими вченими як пізніше доповнення. Нарешті, аналіз уривків з римського права в «Декреті» А. Ветулані та С. Кютнера показав, що ці тексти, мабуть, були додані пізніше і, можливо, не Граціаном. Визначення безпосередніх джерел, використаних у окремих розділах, також привело до висновку, що Граціан не опрацьовував усі попередні збірки одночасно; цей висновок також свідчить на користь ідеї про існування етапів композиції твору. Вирішальним аргументом у цій дискусії стало відкриття першої редакції «Декрету» А. Вінротом; вона зберіглася в декількох рукописах. Текст Граціана в цих рукописах раніше тлумачився як скорочена версія основного тексту («абревіатура»); А. Вінрот довів, що це попередня версія «Декрету». Його дослідження підтверджує використання «Панормії»,

«Трипартити», «Колекції канонів», «Полікарпа» та «Збірки в трьох книгах» як головних джерел Граціана. Наявність двох редакцій тексту дозволяє набагато чіткіше визначити послідовність використання джерел Граціаном. «Панормія» Іво Шартрського була першим з використаних джерел, за нею йшли «Полікарп» і «Трипартита», «Збірник у трьох книгах» став у нагоді переважно в кінці «Декрету». У першій редакції дуже часто відсутні канони з «Трипартити» та «Збірки в трьох книгах».

Відношення першої та другої редакцій тексту є складними. Всі рукописи першої редакції були доповнені додатками. В одних випадках друга редакція це розширений варіант першої редакції, в інших – суттєвих змін не відбулося. Можливо, це пояснює відмінності в послідовності розділів. Друга редакція, звичайно, не походить від автентичного, чітко встановленого архетипу. Випадки неузгодженості між коментарями Граціана та текстами «Декрету» значною мірою є результатом другої редакції. Структура коментарів («dicta») була по суті розроблена для першої редакції. Коментарі, вставлені у другій редакції, зазвичай довші і дуже ретельні. На думку П. Ландау, вони являють собою невеличкі роз'яснювальні трактати по типу «сум» [131].

Відкриття першої редакції робить можливими нові висновки щодо розділів «про освячення» і «про покаєння». «Трактат про освячення» відсутній в першій редакції; «трактат про покаєння» представлений скороченою версією, але вже розділеної на сім розділень. Тексти римського права майже всі є доповненнями другої редакції; лише три тексти були включені до першої редакції, серед них єдина цитата з «Authenticum» (C.2.q.6.c.28) [5, т.1, к.473–474]. Порівняння версій уможливорює припущення, що один і той самий автор не несе відповідальності за обидві версії і Граціана можна вважати автором лише першої редакції. Єдиним поділом, за який відповідає безпосередньо Граціан, був поділ 36 справ («causae») другої частини «Декрету» на «запитання» («quaestio»). Граціан ніколи не згадував у перехресних посиланнях поділ на розрізнення («distinctiones») у першій частині; він описав «Pars prima» як «Tractatus ordinandorum» (C.1.q.7.d.p.c.6)

[5, т. 1, к. 429]. Два каноністи XII століття свідчать, що відповідальним за поділ першої частини «Декрету» на розрізнення є учень і наступник Граціана Паукапалея.

У середині XII ст. деякі рукописи наділяли текст «Декрету» титулами з рубриками, що вказували на зміст. Обсяг і охоплення титулів частково відповідають «розрізненням» першої частини та «справам» другої частини, але деякі «запитання» також були розділені і отримали різні назви, а різні «запитання», навпаки, були об'єднані під однією назвою. У першій частині «Декрету» кількість титулів значно менша, ніж кількість «розрізнень» – тексти юридичних джерел у розрізненнях 1–14 об'єднані в одну назву «*De iure scripto et non scripto*». У зв'язку з поділом на титули було також запроваджено поділ «Декрету» на чотири частини. Цей поділ є результатом зацікавленості постграціанських каноністів у наближенні канонічного права до римського. Цю традицію підтримав декретист Стефан де Турне і заснована ним французька школа [173, с. 35–51]. У Болоньї, навпаки, Руфін та інші декретисти підкреслювали незалежність канонічного права і відкидали традицію римського права ділити твори на титули [175, с. 121–173]. Поділ «Декрету» на три частини став остаточною до кінця XII століття. Каноністи піддалися моделі римського права пізніше, коли почали складати збірки папських декреталій.

Невизначеність щодо безпосередніх джерел заважала дослідженню того, як Граціан змінював або редагував тексти «Декрету». Він, без сумніву, іноді скорочував або змінював текст джерела (C.2.q.7.c.10) [5, т. 1, к. 485]. Граціан майстерно інтерпретував тексти за допомогою коментарів («дікта»), йому навряд чи було потрібно їх перероблювати, щоб змінити зміст. Він жив в епоху підробних соборних канонів і папських декреталій, але досі нікому не вдалося знайти підробку, яку б він склав навмисно. В «Декреті» є очевидні підробки (наприклад, D.68.c.3 [5, т. 1, к. 253]), їхні джерела невідомі. Граціан, на відміну, наприклад, від Бурхарда з Вормса, Граціан завжди слідував за своїм безпосереднім джерелом.

Твір Граціана вирізняється з ранніх канонічних збірників коментарями («дікта»), які в другій редакції в деяких випадках перетворилися на невеликі трактати. Завдяки цим коментарям робота Граціана набула ознак підручника, який був забезпечений безліччю джерел. За коментарями Граціана чітко видно коло його ідей. Він не запозичував механічно рішення з суперечливих джерел, а робив чіткі висновки у своїх коментарях. Перехресні посилання в коментарях на інші частини трактату дозволяють стверджувати, що «Декрет» у першій редакції вже задумувався як єдиний твір. Показово, що Граціан в коментарях посилається на джерела, які не цитуються безпосередньо в тексті «Декрету». Наприклад, більшість біблійних цитат можна знайти лише в авторських коментарях.

Основні характеристики юридичної думки Граціана в «Декреті». На початку своєї роботи Граціан детально розглянув юридичні джерела та види права (D.1–14). Він відрізняв природне право, позитивне право і звичаєве право (звичай) одне від одного. Він ототожнював природне право з моральним законом, що міститься в людській природі. Отже, він вважав, що природне право і біблійне право багато в чому тотожні. Його вчення стало найважливішою основою середньовічної доктрини природного права аж до Фоми Аквінського.

Еклезіологія Граціана базується на суворому розподілі кліриків і мирян. Духовенство охоплює тих, кого Бог обрав виключно для служіння Церкві; миряни визначаються як «популюс», люди, яким дозволені шлюби та накопичення власності (Граціан, ймовірно, перебував під впливом «*Summa de sacramentis*» Гуго де Сен-Віктора). Духовенство організовано ієрархічно відповідно до його ступеню хіротонії (D.25.c.1) [5, т. 1, к. 89–90], причому кожен рівень висвячення пов'язаний з різними офіційними обов'язками. Граціан ще не робив жодної юридичної різниці між повноваженнями та правами орденів і правами, отриманими шляхом обрання на церковні посади. Отже, він не визнавав жодної різниці в церковній владі між «ієрархією порядку» («*hierarchia ordinis*») та «ієрархією юрисдикції» («*hierarchia*

*iurisdictio*is»). Але оскільки Граціан розрізняє поняття «влада» («*potestas*») і «здійснення влади» («*executio potestatis*»), у нього є критерії для перешкоджання незаконному здійсненню влади в Церкві. «Здійснення влади» може бути ефективним лише в тому випадку, якщо висвячення службовця відбувається в Церкві. Таким чином, Граціан підготував ґрунт для концепції та поділу церковних посад, що відносно не залежить від рангу клірика через його висвячення. Зверхність архідиякона над протоієреєм, невідома до Граціана, (D.25.c.1) [5, т. 1, к. 89–90], є одним із прикладів. Він також підкреслив важливість повноважень архідиякона контролювати вибори на церковні посади (D.63.c.20) [5, т. 1, к. 239].

За Граціаном, церковні посади надаються шляхом виборів, причому мирянам категорично забороняється приймати у них участь. Вибори ще не пов'язані з принципом більшості, а спірні вибори мають вирішувати вищі церковні ієрархи. Митрополити, наприклад, вирішують спірні вибори єпископів. Граціан, на відміну від Ансельма Луккського [5, с. XLIX–LIII], не ставив приматію папи на перше місце, він наголошував на повновладді Папи, зокрема в царині законодавства. Для Граціан соборні канони та папські декреталії є юридичними джерелами рівного рангу. Твердження, що папа володіє «*ius condendi canones*» він розгорнув у трактат (C.25.q.1.dpc.16) [5, т. 1, к. 1009–1010], формулювання відповідає визначенню в «*Dictatus papae*» Григорія VII (1073–1085).

Навіть соборні канони отримують силу закону через згоду Римської Церкви. Папа в принципі пов'язаний із законом, який він встановлює: він може змінити його в будь-який час і навіть порушити в окремих випадках, надавши привілеї (диспенси та індульти) окремим установам або особам. Крім того, завдяки своїй законодавчій владі папа має повну монополію на тлумачення канонічного права. При наданні привілеїв слід поважати принцип справедливості; отже, привілеї завжди мають надаватись із застереженням щодо можливого майбутнього призупинення «папською владою» («*salva tamen in omnibus apostolica auctoritate*»). Формула, використана Граціаном,

вже увійшла в папські декреталії за понтифікату Целестина II (1143–1144). Всеосяжне право пап, розроблене Граціаном, видавати закони та тлумачити закон було основою для вибухового розширення папського декретального права, починаючи з понтифікату Олександра III (1159–1181) [82; 81, с. 385–418; 80, с. 627–650; 208, с. 112–131].

Згідно з основними тенденціями теології XII ст., у Граціана переважає традиція Августина в sacramentalному праві. Він прийняв думку, що ефективність причастя не залежить від гідності роздавача; реорієнтація та повторне хрещення виключаються з церковної практики.

У шлюбному праві Граціан наголошує на принципі згоди при укладанні шлюбу («*copula carnalis*»): лише шлюб, заснований на згоді, стає цілком дійсним. Шлюбна теорія Граціана, в якій копуляція відігравала роль у визначенні дійсності шлюбу, не переконала майбутніх теологів і каноністів. Петро Ломбардський (1090/1100–1160) і паризькі теологи відстоювали теорію, засновану виключно на згоді. Але Граціан вважав, що вільна згода партнерів також необхідна для створення шлюбу [80, с. 627–650].

Тому він сам і без посилання на більш ранні каноністичні джерела розробив диференційовану доктрину помилкових подружніх ситуацій (справа 29) [5, т. 1, к. 1091–1096]. Відповідно до християнської традиції, що сягає III століття, Граціан закріплює принцип, згідно з яким вільні особи можуть укладати дійсні шлюби з невольними особами. Церква повинна відокремлювати родичів, які одружуються в межах заборонених ступенів кровного споріднення (інцест). Розлучення має карний характер. Класифікація перешкод до шлюбу [250, с. 71–120] і розвиток особливої шлюбної юриспруденції з'являються лише в епоху декретистів після Граціана [152, с. 453–474].

Велику увагу Граціан приділяв праву церковної власності. Він виписав концепцію церковного бенефіція з юридичною точністю [157, с. 368–395]. Він також детально обговорив проблеми десятини та церковної власності [158, с. 345–367; 37, с. 48–49]. Римське право давнини було центральним у

його аналізі цих понять. Він значно зменшив права патронату мирян над збудованими чи наділеними ними церквами. Завдяки Граціане концепція мирського «домініуму» над церквами поступово зникла і була замінена декретистом Руфіном новою концепцією світського «патронажу». Загалом, Граціан створив кілька нових правил для специфічно церковного права власності.

У процесуальному праві Граціан запозичив більше текстів із псевдо-ісидорійських декретів, ніж в інших областях. Він прийняв жорсткі правила псевдо-Ісидора щодо дуже високих стандартів, яким повинні були відповідати обвинувачі та свідки, перш ніж їх можна було заслухати в суді. Застосовуючи ці суворі правила до процедури церковних судів, у яких використовувалися давньоримські способи доказування («*ordo iudiciarius*»), Граціан значно посилив труднощі винесення обвинувального вироку у церковних кримінальних справах. Незважаючи на широку рецепцію псевдо-Ісидора в процедурних питаннях, Граціан не погодився з усіма думками фальсифікатора IX ст. На відміну від псевдо-Ісидора він припускав, що підлеглий може звинувачувати вищого за нього в ієрархії; обвинувач і обвинувачений мають однакову моральну цінність; обвинувачений не несе жодних правових наслідків через свій статус. Граціан прийняв деякі юридичні принципи псевдо-Ісидора, наприклад заборону судових розглядів відсутніх осіб [248; 249].

У царині доказу «Декрет» містить складну суміш римського права та «клятви очищення» або «клятви невинуватості», поширеної з раннього середньовіччя («*purgatio canonica*»). Функція «клятви невинуватості» («*purgatio canonica*») не змінювалася протягом століть: священики повинні були заприсягнутись у невинуватості, коли їх звинувачували в будь-якому кримінальному злочині, за відсутності доказів провини. Вони складали присягу, щоб зберегти добре ім'я і репутацію перед віруючими, а також уникнути скандалів. Саме при розгляді «процедури очищення» каноністи розробили поняття «*infamia facti*», концепцію суспільної «злої репутації», яка

мала реальне юридичне значення. За короткий проміжок часу це призвело до значущих нововведень у середньовічній судовій процедурі: запровадження інквізиційного процесу поряд з обвинувальною моделлю, розробка канонічної теорії правової презумпції та виправдання судових катувань.

Апеляція до суду першої інстанції мала велике значення в процесуальному праві, оскільки вона могла подаватись на будь-якому етапі процедури, навіть до остаточного вироку суду нижчої інстанції. На основі текстів «Декрету» виникла спеціалізована каноністична література («*Ordines iudiciarii*»), яка розробила принципи римсько-канонічного процесу, що став стандартним для Європи до XIX ст. [178, с. 211–232; 98; 99; 113, с. 3–29, 125–159; 113, с. 74–124, 247–299; 59, с. 327–341].

Для Граціана відлучення було найважливішою церковною санкцією. Подальшими покараннями для священнослужителів були звільнення з посади та відсторонення. У самому відлученні Граціан розрізняв анафему (пізніше названу великою екскомунікацією), яка виключає людину з спільноти вірних, і незначну екскомунікацію, яка має в результаті лише виключення з Євхаристії (C.11.q.3.dpc24.§1) []. Граціан чітко відкинув декларацію про відлучення без суду – «*latae sententiae*» – яка пізніше стала поширеною в XII ст., коли церква мала справу з єретиками [63, с. 550–570].

Граціан як батько канонічної (церковної) юриспруденції. Одним з методів вивчення трактату Граціана в тогочасних юридичних школах було підкреслення та коментування тексту. На полях рукописів «Декрету» з'являються глоси, які відображають вчення декретистів – університетських викладачів, послідовників Граціана. Багато перших глос були простими перехресними посиланнями на інші відповідні місця в «Декреті». Глосування почалося ще до створення другої редакції твору. Дослідження Р. Вейганда щодо складу глос і апарату «Декрету» датують перші глоси до тексту «Декрету» приблизно 1150 роком. Сучасна наука зосереджена на вивченні дискурсивних глос, тобто тих, що обговорюють закон, представлений у «Декреті». Було виявлено ряд композицій і апаратури глос, які, здається,

відображають думки і ідеї вчителів канонічного права Болонського та інших європейських університетів, яких іноді вдається ідентифікувати [148, с. 41–184]. Традиція глосування «Декрету» завершилася створенням Йоганом Тевтоніком близько 1215 року «Звичайної (ординарної) глоси». Вона була переглянута з врахуванням матеріалів папського декретального права з офіційної збірки «*Liber extra*» Бартоломеєм Брешіанським після 1234 року. Більшість рукописів «Декрету» після 1215 р. та більшість ранніх друкованих видань містять «Звичайну глосу» [225, с. 55–97].

Глоси призвели до створення кількох інших жанрів інтерпретаційних творів, які в рукописах зазвичай з'являються самостійно і не супроводжуються повним текстом «Декрету». Окрім коментарів, лекцій та інших жанрів, найбільший інтерес викликали численні конспекти – «суми». Найдавніша сума, яку зазвичай приписують Паукапалей, учню Граціана, з якої власне почалася література декретистських сум, була складена ще в 1148 р. [230, с. 137–157]. Стефан з Турне був першим із декретистів, хто ввів у свою суму значну частину доктрин, взятих із римського права [173, с. 35–51]. Об'ємна, але неповна сума, яку Гугуччо склав до того, як він став єпископом Феррари в 1190 році, є, мабуть, найвідомішою і стала важливим джерелом «Ординарної глоси» [163, с. 142–160]. Велику увагу дослідників привернула аббревіатура з рукопису 673 бібліотеки Сен-Галлену ймовірно, написана в соборному скрипторії Модени, – незалежно, хоча й непряме свідчення першої редакції чи то ще більш рання редакція роботи Граціана, ніж перша [70; 212, с. 3–13; 88, с. 78–94; 136, с. 143–166; 170, с. 167–182; 234, с. 221–241; 86, с. 245–251].

«Декрет» також був дуже рано втілений у так звані «аббревіатури» (скорочені версії), які також поширювалися за межами Італії. Серед інших зазвичай привертають найбільшу увагу аббревіатура складена Омнібеном (9 рукописів), який викладав у Болоньї (з 1157 року єпископ Верони), а також аббревіатури, відомі за першими словами як «*Exceptiones ecclesiasticarum*» (9 рукописів) та «*Quoniam egestas*» (7 рукописів). «Аббревіатури» Декрету слід

відрізняти від того, що називали «трансформаціями» («*transformationes*»), що подають матеріал «Декрету» в іншому порядку та з незалежними коментарями. Серед цих останніх особливий інтерес представляє «Компіляція декретів» («*Compilatio decretorum*») кардинала Лаборанте да Понтормо (збереглася в одному рукописі і, очевидно, майже не мала успіху) [199, т. 1, с. 148–149; 175, с. 124–125].

Палеї («*paleae*») і доповнення («*addenda*») до «Декрету» [5, с. XIII–XVIII]. Слово «*paleae*» позначає доповнення до тексту «Декрету», які були вставлені в рукописи після завершення другої редакції «Декрету» близько 1145 р. [184, с. 23–44; 146, с. 495–507; 229, с. 62–120]. Вони доповнюють «Декрет» старішими канонами, які не були включені Граціаном, але також сучасним «новим правом» («*ius novum*») і новішими підробками. Також позначаються як палеї розділи, які входили в «Декрет» з різноманітних джерел: вони часто дублювали матеріал, були повторюваними, зайвими і поступово вилучались з тексту. Сучасні вчені як додані, так і скасовані глави називають «палеями» («*половоюю*»). Термін «палеї» («*paleae*») може походити від імені каноніста Паукапалея, який, можливо, був першим, хто став доповнювати текст «Декрету» [230, с. 137–157]. Основним джерелом «палей» був відомий в Італії за життя Граціана «Декрет» Бурхарда Вормського (950/960–1025), яким болонський магістр майже не користувався [5, с. XLV–XLVIII]. Вставлення «*paleae*» в «Декрет» зазвичай датують періодом між 1145 і 1180 рр. Найвідомішими серед палей є тексти титулу про виборче право – «*Regula Benedicti*» (D.61.c.14) [5, т. 1, к.], запозичення з «Декрету Геласія» («*Decretum Gelasianum*») (D.15.c.3) [5, т. 1, к.], «Пожертвування Костянтина» (D.96.c.13, 14) [5, т. 1, к.].

З XIV ст. склалися списки доповнень («палей»). У наш час, оскільки йдуть суперечки про те, які розділи можна з упевненістю назвати «палеями», остаточну кількість «палей» у «Декреті» вирахувати важко. Е. Фрідберг в своєму виданні «Декрету» відзначив 166 «палей», Рамбо налічив 149 у 1965 р., Р. Вейганд – 169 у 1998 р., Ю. Бюхнер – 152 у 2000 р.; у кожному випадку

ці цифри можна вважати лише відправною точкою для подальшого вивчення [5, с. XVII–XVIII; 184, с. 23–44; 228, с. 114–128]. У пізніших дослідженнях було зроблено припущення, що доповнення «палеями», ймовірно, спиралося на колекцію «палей», незалежну від «Декрету» (Рамбо) [184], але існування такої колекції ще не доведено.

У перші десятиліття після 1140 р. каноністи вставляли інші додатки окрім «палей» в текст «Декрету», називаючи їх доповненнями. Ці додатки зазвичай включали декретальні листи, яких не було в «Декреті» або в попередніх колекціях. Здебільшого це папські декреталії датовані роками після завершення «Декрету». Серед декреталій, що передували Граціану в цих додатках, зокрема, папські декреталії «*Relatum*» Лева IX (JL 5153) і «*Inhaerentes*» Гонорія II (JL 7401). Постграціанські тексти були взяті з декреталій пап Євгена III (1145–1153), Адріана IV (1154–1159) і особливо Олександра III (1159–1181). Деякі з доповнень також включали канони Турської ради 1163 р. та *Authentica* «*Habita*» Фредеріка Барбаросси 1155 р. Більшість доповнень було додано в текст Граціана між 1150 та 1170 рр. Зі зростанням маси декреталій Олександра III виникла необхідність створення автономних збірок декреталій, у тому числі старіших, так що в наступних рукописах «Декрету» згадані додатки відсутні.

Європейська рецепція Граціана почалася ще до завершення другої редакції. Декрет був, безумовно, відомий у папській курії з понтифікату Целестина II (1143–1144); його використав у рішенні єпископ Сієни в 1150 р. (Нарді). Перша редакція «Декрету», яка досі зберігається в п'яти рукописах, у тому числі в трьох в Австрії, Франції та Іспанії, може задокументувати швидке поширення тексту за межами Італії. Загалом близько 160 рукописів Граціана (першої і другої редакцій) можна віднести до XII ст. Європейське поширення Декрету Граціана почалося між 1150 і 1160 р. і досягло своєї вершини приблизно в 1180 р.

«Декрет» Граціана зайняв центральне місце в канонічній юриспруденції, а Болонський університет з другої половини XII століття став

найвпливовішим осередком вивчення канонічного права. В Болонському університеті уже викладалося римське право. Ірнерій був одним з перших, хто почав читати лекції про наново відкриті «Дигести» [195, т. 3, с. 425–438, 491–499, т.4, с. 458–470; 143, с. 25–40]. Він додав тексти-пояснення (відомі як «*authenticae*») на берегах сторінок «Кодексу» та «Інституцій», а також глоси в рукописах раннього римського права. Ці додавання («*authenticae*») Ірнерія свідчать, що викладання римського права почалося в Болоньї приблизно в 1110 році. Зафіксовано включення чотирьох «*authenticae*» на берегах рукопису з Сент-Галлена; загалом «Декрет» включав приблизно 30 «*authenticae*»; більшість доповнень з римського права датуються 1130-ми роками [220, с. 251–260; 217, с. 1–19; 89, с. 1117, п. 45–48]. Це свідчить, що Граціан використовував римське право на ранній стадії створення «Декрету» та продовжував розвивати своє розуміння його положень і норм, оскільки збільшувалась суспільна увага до адміністративних та юридичних потреб.

Незалежно від відношення Граціана чи знання про римське право, до кінця XII століття жоден з каноністів не міг займатися своїм ремеслом без ґрунтового володіння кодифікацією Юстиніана [218, с.375–414]. Імператори та папи визнали важливість Болонського університету та нових дисциплін – римського та канонічного права. Школа права в Болонському університеті активно готувала як знавців громадянського права (легістів), так і фахівців з церковного права (каноністів). Імперія і папство поступово почали спиратися на професійних юристів в державному і церковному управлінні. Папські та імперські привілеї Болонському університету є переконливим доказом того, що вони усвідомлювали важливість розвитку юриспруденції та правничих інституцій.

2.2. Внесок професійних юристів у розробку доктрини канонічного права. Декретисти і декреталісти

Граціан складав «Декрет» протягом тривалого часу, що позначилося на цілісності тексту: повтори, часом плутанина та двозначність. Наступних каноністів, здається, зовсім не бентежили його висновки, коментарі чи організація матеріалу. Недоліки були незначними. «Декрет» Граціана швидко став стандартним підручником середньовічного канонічного права в італійських та трансгірських університетах [172, с. 226–249; 170, с. 167–182; 236, с. 262–284].

Вік після Граціана став епохою становлення канонічного права, його почали вивчати і викладати як окрему дисципліну в університетах Італії, Південної Франції та Іспанії, юристи започаткували створення перших інструментів для побудови правової системи, яка відповідала б потребам суспільства XII ст. «Декрет» Граціана охопив всю «територію», сукупність канонічного права, але був лише вступом до права минулого, відправною точкою для прийняття рішень; він не відповідав безпосередньо на багато сучасних юридичних проблем і судових колізій. Трьома найактуальнішими сферами, в яких юристи використовували нову юриспруденцію були процедура, шлюбне право та структура церковного правління. У перші півстоліття після Граціана юристи зосередилися на цих проблемах, і їхні вчення та твори яскраво відображають зусилля по створенню системи канонічного права.

Учні та наступники Граціана в Болонському та інших університетах продовжили його роботу по наведенню порядку в новій дисципліні канонічного права двома способами. Майже відразу почали писати «суми» (детальне викладення окремих тем, найчастіше їх писали окремо від книги, яку коментували) та «глоси» (коментарі у вигляді приміток, виносок на берегах сторінок рукописів) до «Декрету», а за кілька десятиліть робота юристів перетворилася на стандартний «апарат» (аналіз окремих понять і

слів у межах окремих законів), який разом із «Декретом» склав основу вчення канонічного права. При цьому каноністи експериментували: вони змінювали текст Граціана і, в меншій мірі, реорганізовували його. Вчені називають цих юристів декретистами, тому що «Декрет» Граціана був центром їхнього всесвіту.

Текстові зміни, внесені декретистами, мали три форми. Вони додали до «Декрету» додаткові розділи канонічного права та витяги з римського права. Вони назвали ці нові тексти «палеями». Найпершими змінами, можливо, були додавання титулів до Граціана. Їх вставляли в сам текст або додавали на береги сторінок рукописів. Хоча каноністи XII ст. називали їх «палеями», вони не знали, звідки походить цей термін. Угуччо припустив, що це слово означає «полову», додану до доброго зерна; інші автори вважали, що цей термін походить від імені Паукапалея, одного з перших коментаторів «Декрету». Вони припускали, що він відповідав за «палеї», додані до тексту Граціана.

Каноністи також створили багато скорочень («абревіатур») тексту Граціана, який явно вважався надто об'ємним і занадто дорогим. Деякі з «абревіатур» були створені невдовзі після того, як Граціан закінчив свою роботу. У Франції, наприклад, першою ознакою знайомства з працею Граціана була «абревіатура» «*Quoniam egestas*», написана близько 1150 року. Важливість таких скорочень не обмежувалася лише тими, хто не мав достатньої юридичної підготовки. Відомі сім рукописів «*Quoniam egestas*», і чотири з них «глоси». Глоси є свідченням того, що скорочення могли використовуватися у навчанні і роботі професійних юристів. Абревіатори іноді досить механічно скорочували тексти, але іноді додавали свої власні коментарі («дікта»), які доповнювали або замінювали текст Граціана. Інколи первісний текст змінювався настільки повно, що результатом був новий твір. Скорочення («абревіатури») були, здебільшого, створені в XII ст., а на початку XIII жанр майже зникає. Здебільшого роботу виконували анонімні

юристи. Деякі аббревіатури були витвором місцевих юристів і, ймовірно, мали на меті обслуговувати адміністративні та судові потреби місцевих єпископів.

Папство звернуло увагу на юридичну школу в Болоньї через багато причин. Церква стала набагато більш юридичною протягом XII ст. Відомі нарікання Св. Бернарда в його листі до папи Євгенія III (1153 р.) на те, що папський палац переповнений тими, хто говорить про закон Юстиніана. У другій половині XII століття стрімко зростає обсяг юридичних суперечок і, відповідно, справ, що поступають до Риму. Папи делегували розгляд багатьох справ професійним суддям, але курія була перевантажена. Процедура представляла проблеми, які потребували авторитетного вирішення. Оскільки церковні суди почали виносити рішення на основі письмових та усних доказів, судді, сторони та юристи почали хвилюватися про правильність судової процедури. Перше повідомлення, яке ми маємо про те, що папська курія звернулася за вказівками до юридичного факультету в Болоньї, було близько 1140 року, коли папський канцлер Емерік попросив болонського магістра Болгара написати короткий трактат про процедуру. Праця Болгара збереглася в кількох варіантах і була досить поширеною. До 1170-х років була реорганізована папська канцелярія: укомплектована професійними юристами. Каноніст Альберто Сарторі ді Морра, пізніше папа Григорій VIII (21.10–17.12.1189), був призначений канцлером папою Олександром III. Церква стала церквою закону. Правова система поширювалася від папської курії до місцевих судів. Юристи почали відігравати помітну роль у здійсненні правосуддя. Починаючи з XII ст., видатні юристи часто отримували високі церковні посади. З каноністів XII ст. єпископами стали Омнебон (Верона), Сікард (Кремона), Стефан (Турне), Йоан Фавентін (Фаенца), Угуччо (Феррара) і Бернардо Папієн (Фаенца, потім Павія). Ця модель не була унікальною для Італії: каноністи також були нагороджені єпископськими призначеннями на Піренейському півострові, у Франції та Англії.

Місцеві єпископи обурювалися зростаючою централізацією церкви і заперечували проти втрати ними прерогатив щодо папства. Наприкінці XII ст. папи Клемент III (1187–1191) і Целестин III (1191–1198) [83, с. 189–236] протидіяли поширенню зловживанням, намагаючись обмежити звернення до Риму. Система папського правосуддя вже була надто вкорінена. Папське правосуддя, можливо, було недосконалим, але його успіх забезпечили учасники судових процесів, які «проголосували ногами» (тобто згодилися судитися в Римі). Судовий тягар спричинив розширення папської курії, щоб задовольнити потреби. Папа Інокентій III (1198–1216) зауважив, що в Римі завжди було багато адвокатів, і його заява відображає практичну сторону відносин Болоньї з папством. Форум забезпечувала папська курія; Болонья надавала юристів.

Хоча папські декретальні листи перевершують «Декрет» як основні тексти для вивчення та практики канонічного права до початку XIII ст., «Гармонія суперечливих канонів» Граціана царювала без значних суперників з бл. 1140 до 1190 р. Юристи з Болоньї та університетів інших країн створили коментарі до «Декрету», і юристи зробили його центральним текстом свого вчення. Найдавніші роботи по «Декрету» поділяються на два типи: «апарати» та «суми». Канонічні «суми» часто синтезують окремі теми, а водночас приділяють увагу деталям. До певної міри можна розрізнити ці два літературні типи, дослідивши спосіб передачі твору. «Апарат» найчастіше, але не завжди, писався на полях рукописів юридичних книг, тоді як «суми» найчастіше писалися окремо від книги, яку вони коментували. Рукописи «Декрету» XII ст. містять нескінченну різноманітність маргінальних глос, які є домішкою коалесцентного апарату та окремих глос. У багатьох відношеннях ці глоси до «Декрету» можна вважати найважливішим досягненням болонських юристів XII і початку XIII ст.

Болонська юридична школа була центром канонічної юриспруденції у другій половині XII ст.[40, с. 21–31; 175, с. 121–173], але канонічне право викладалося і в багатьох трансгірських центрах – насамперед у Парижі, а

також у Турі, Реймсі, Оксфорді та інших менших містах [226, с. 174–210; 57, с. 98–120]. На жаль, документальні та літературні джерела поки не дають достатньо інформації, щобі дослідити історію окремих юридичних шкіл цієї доби. Наразі науковці навчилися розрізняти цисмонтанські та трансгірські юридичні трактати, але дуже рідко вдається з певністю віднести анонімну «суму», створену на північ від Альп, до певного центру. Інша ситуація з болонською правничою школою. Ми знаємо імена юристів, які там викладали, і можемо каталогізувати їхні роботи. Але навіть для Болонського університету відомо дуже мало біографічної інформації, за допомогою якої можна конкретизувати церковну та викладацьку кар'єру відомих каноністів.

Паукапалеа (Раусаралеа ou Росарагіа) був одним із перших наступників Граціана в Болоньї і «викладав у його тіні» [230, с. 137–157; 175, с. 128–131]. Ненадійні свідчення деяких юристів приписують йому введення розрізень у першій і третій частинах «Декрету» та додавання «палей» до тексту Граціана. Майже нічого не відомо ні про його стосунки з Граціаном, ні про його публічну кар'єру. Єдина впевненість полягає в тому, що він написав «Суму» – найстаріший коментар до «Декрету» Граціана, ймовірно, десь між 1144 і 1150 роками.

Двома найвпливовішими викладачами у 1150-х рр. в Болонському університеті були Роланд і Руфін. Найдавніше повідомлення про магістра Роланда в Болоньї датується 1154 р. Роланд написав багато редакцій своєї «Суми» до Граціанового «Декрету». Найраніша була закінчена бл. 1150 р.; інші в наступне десятиліття. Роланд склав трактат «Sententiae» після третьої редакції своєї «Summa» (бл. 1155 р.) [175, с. 131–135]. У своїй творчості він акцентував увагу на шлюбному праві. Це була тема великого інтересу та важливості для правознавців другої половини XII століття.

Хоча Роланд привернув більше уваги сучасних істориків канонічного права [231, с. 3–44; 175, с. 131–135], оскільки вони помилково ототожнювали його з папою Олександром III, головною фігурою в Болоньї в 1150-х рр. був Руфін [175, с. 135–140]. Ми майже нічого не знаємо про нього, за винятком

того, що «його особистість була рішучою, освіта широкою, а думки – їдкими». За довжиною і деталізацією його «Сума» (закінчена близько 1164 року) перевершила всі попередні і майже відразу стала найвпливовішим коментарем до «Декрету» Граціана в Болоньї.

Після Руфіна ще ряд каноністів написали важливі коментарі до «Декрету». Стефан де Турне (1128–1203) [173, с. 35–51; 175, с. 136–140, 160] у пролозі до своєї «Суми» (бл. 1166–1170 рр.) розвинув кілька ідей, які відображають розвиток каноністичної юриспруденції після Граціана. Він представив свою «Суму» запрошенням до юриста та богослова на трапезу, яку могли б прийняти обидва. На його думку, подібно до того, як юрист і теолог мали два різних підходи до права, світ керувався подвійністю: у Божому світі є дві категорії людей – клірики та миряни, два види влади (*principatus*) – *sacerdotium* і *regnum*, і два порядки юрисдикції – божественний закон і людське право. Реформатори XI ст. боролися за бачення подібне до Стефанового. Тепер таке уявлення стало звичайним явищем.

Після 1171 р. Йоан Фавентін (Джованні з Фаенци) написав «Суму», яка багато запозичила у Руфіна та Стефана де Турне. Хоча значні частини роботи є похідними і були скопійовані слово в слово з джерел, вона користувалася великою популярністю, про що свідчить широке розповсюдження збережених рукописів. Крім того, Йоан висловив власні доктринальні думки у великій кількості окремих глос на всі частини твору Граціана. Вони також користувалися великим успіхом і широко розповсюджувалися, завдяки чому Йоан був найбільш цитованим каноністом до Угуччо. В 1174 р. Джованні залишив Болонью, щоб стати каноніком у Фаенці. Ймовірно, його слід ототожнювати з єпископом Фаенци Йоаном (1177–1190), який керував своїм діоцезом приблизно в той час, коли вчення Угуччо почало набувати переваги над його власним.

Одним із останніх каноністів, яких ми можемо віднести до першого покоління після Граціана, був Сімон да Бізіньяно [175, с. 139–140]. До його часу змінився характер каноністичних коментарів. Поширення папських

декреталій і систематичне застосування римського права до канонічної юриспруденції йшли повним ходом. Роботи Симона відображали обидві тенденції, і він цитував папські декреталії та римське право досить часто. Його практика передвіщала майбутнє.

Після Граціана найважливішим каноністом XII ст. був Угуччо (Угуччіоне) [162]. Він написав найобширніший, найбільш цитований і найвпливовіший коментар до «Декрету» Граціана в історії канонічного права. Він працював наприкінці XII століття (близько 1190 року), викладав у Болонському університеті, а пізніше, як і багато каноністів, став єпископом Феррари (1190–1210). Його коментар до Граціана був докладним, зрозумілим і вичерпним. Перші ознаки його вчення з'являються в декретистських коментарях і глосах 1180-х рр., таких як апарат «*Ordinaturus Magister*» (1180–1190) і «*Summa Casinensis*». Є серйозні ознаки того, що Угуччо закінчував роботу поетапно, відкладаючи написання розділів «Справа» («*Causa*») 1 (етап II), «Про освячення» (етап III) і «Про покаяння» (етап IV), доки він не закінчив решту (етап I). Ставши єпископом Феррари (1190), Угуччо, здається, відмовився від завершення коментаря, залишивши частину C.23 q.4 c.34 – C.26 (етап V) незавершеною [163, с. 142–160]. Пізніші правознавці цитували його ідеї, включали його думки у свої роботи, реагували на його позиції. Після Угуччо – за деякими пізнішими винятками (наприклад, «звичайна глоса» Йоганна Тевтоніка до «Декрету», створена бл. 1215 р.) – коментарі до «Декрету» припинилися.

Коментар Угуччо відзначає кінець епохи, після нього починається трансформація канонічного права з дисципліни, заснованої на поясненнях «Декрету» Граціана, до правової системи, заснованої на папських декреталіях. Папські постанови почали займати все більш важливе місце в канонічному праві з 1160-х рр., але каноністи ще не придумали засобу їх інтегрування в правові збірки. Спочатку з'являлись невеликі, несистематичні збірники, які зазвичай включали в якості додатків до «Декрету» Граціана. Поступово створювалися все більші «колекції», але оскільки вони, як

правило, не впорядковувалися систематично, їх було важко використовувати та було неможливо по ним навчати.

Історичний розвиток середньовічного канонічного права визначався переважно трьома чинниками: законодавством, прецедентним правом і юридичною наукою. Численні канони церковних соборів свідчать про важливість церковного законодавства в пізній Античності. Прецедентне право як джерело правових норм існувало з кінця IV ст. у формі папських декреталій, що імітували рескрипти римських імператорів. Декреталії завжди були одним із найважливіших джерел правових змін у західній Церкві. Від IX століття збереглась велика кількість підробних декреталій (так звана колекція Псевдо-Ісидора) [249, с. 1–28], до них як до джерела будуть звертатися у своїх трактатах викладачі права середньовічних університетів і навіть «батько канонічного права» магістр Болонського університету Граціан. Сучасні дослідники вважають, що підробки папських декреталій не цілком вигадані, а зібрані, як мозаїка зі справжніх текстів (Біблія, римське право, франконське законодавство, діоцезальні статuti, богословські твори, історичні праці та інше) [248, с. 37–90]. Довгий час вважалося, що Граціан активно залучав до свого твору матеріали «Псевдо-Ісидора», і як виявилось помилково. Лише для кількох уривків вдалося довести, що він копіював тексти безпосередньо з псевдо-Ісидорійських декретальних рукописів. В середині XII ст. «Декрет» Граціана був доповнений «новим правом» («*ius novum*») сучасних папських декреталій, які, у свою чергу, викладалися в європейських юридичних школах приблизно з 1180 р. [233; 76, 299–314].

Ранні рукописи «Декрету» Граціана іноді містили доповнення – юридичні тексти, зокрема папські судові рішення (відомі як «декреталії») та соборне законодавство, які виникли після написання трактату. Папські листи делегування повноважень правосуддя місцевим прелатам, що поточнювали норми закону для конкретних випадків, юристи збирали як правові прецеденти, що доповнювали канони «Декрету». Такі поза-Декретні, «екстравагантні» папські грамоти незабаром склали окрему категорію

юридичних творів, відому як «декретальні збірки». Їх авторів і коментаторів називають «декреталістами». Декретальне право не слід ототожнювати з абстрактними правовими нормами, через це серед сучасних науковців продовжує точитись дискусія чи створюють збірки декреталій закон і в якій мірі. Не викликає жодних заперечень лише висновок, що декретальне право сприяло правовому розвитку. Завдяки «*ius novum*» відбулося перетворення процесуального права, кримінального права та шлюбного права в окремі правові сфери.

Перші збірки декреталій у період 1150–1175 років є додатками до «Декрету» («*ius novum*» мав на меті доповнити «Декрет» Граціана); ці додатки, здається, знаменують початок декретального права. Швидко зростаюча судова діяльність пап дала багатий матеріал для збирання та аналізу декреталістів. Виникло близько 200 збірок («колекцій»), збереглося близько 60: найбільше походить з Англії, Франції і Італії. Протягом надзвичайно короткого періоду часу колекції декреталій поширилися серед різних правових шкіл та єпископських судів [76; 79; 82; 85]. Зокрема, папа Олександр III (1159–1181) використовував декреталії як головний інструмент папського правління [82; 81, с. 385–418; 80, с. 627–650; 208, с. 112–131], таким чином подаючи приклад своїм наступникам. Кількість папських листів під час понтифікату Олександра III, за оцінками експертів, становить від 7 000 (Г. Франсен) до 12 000 (Г. Дросбах, С. Хіршманн) з яких близько 1100 увійшли до колекцій декреталій [74, с. 214, п. 25].

Найдавніші декретальні колекції, відомі як «первісні», не були організовані в певному тематичному порядку на відміну від пізніших «систематичних» колекцій. На противагу В. Хольцману та Ч. Даггену, які характеризували колекції як «примітивні», якщо вони не були розподілені та класифіковані відповідно до юридичної тематики, П. Ландау вважав будь-яку колекцію «систематичною», якщо вона поділялася на книги та розділи. У міру зростання кількості декреталій потреба в систематизації ставала дедалі глибшою, і багато декреталістів створювали такі колекції [74, с. 214–220].

Кожна з «компіляцій» папських декреталій була, в свою чергу, предметом глос і коментарів тогочасних юристів.

Бернардо да Павія, також відомий як Бернардо Бальбі [176, с. 211–215, 218–222], відкрив епоху декреталістів, тих юристів, які зосереджували увагу на папських декреталіях у своєму викладанні та дослідженнях канонічного права. У 1170-х рр. він розпочав кар'єру в епоху домінування декретистів в болонському університеті. Як і його вчитель Угуччо, Бернардо дотримувався «*cursus honorum*», який став звичайним зразком для юристів у XIII ст. Він навчався і викладав у болонському університеті, у 1187 році став ректором університету в Павії, у 1191 р. змінив Йоана Фавентіна на єпископському престолі Фаенци, і нарешті, у 1198 р., став єпископом Павії. Важливість Бернарда як каноніста полягала в тому, що він дав форму та сформулював організаційні принципи вивчення та викладання папських декреталій, які залишалися стандартними в університетах до кінця середньовіччя. Він склав збірку декреталій «*Breviarium extravagantium canonum*», яку закінчив між 1189 і 1191 роками [211, с. 1–16]. Після складання другої і третьої «Компіляцій» бл. 1210 р. каноністи назвали «Бревіарій» Бернардо «Першою компіляцією» («*Compilatio prima*») [187, с. 241–246, 31–33]. «Бревіарій» включав не лише декреталії та соборні рішення з періоду часів роботи Граціана, а десятки більш ранніх, які Граціан обійшов увагою. Зокрема, Бернардо взяв багато розділів з «Декрету» Бурхарда Вормського, який Граціан не використовував. Бернардо адаптував натхненну римським правом новаторську організацію матеріалу «Декрету» Бурхарда для своєї «колекції».

«Бревіарій» Бернардо був проривом для канонічної науки. Бернардо склав свій «Бревіарій» між 1189 і 1190 рр., коли був ректором Павії. Нова «колекція» відразу увійшла в навчальний процес болонської юридичної школи. Хоча, як і «Декрет» Граціана, це була приватна колекція, каноністи відразу ж почали використовувати її на заняттях і писати на неї «глоси». «Бреварій» Бернардо Павійського послужив вступом і планом нової системи канонічного права. У своєму пролозі до збірки Бернардо писав, що він зібрав

«*decretales extravagantes*» як із нового закону, так і зі старого закону і організував їх під титулами. Він зробив революцію у вивченні «*ius novum*». Попередні «колекції» були впорядковані за титулами, але жодна не так систематично, як у Бернардо. Римське право знову дало каноністам взірєць. Якщо порівняти титули в першій та другій книгах Бернардо зі збірками римського права, то можна побачити чіткий вплив структури кодифікації Юстиніана. Бернардо підкреслив взаємозалежність римського та канонічного права наприкінці XII століття структурою своєї збірки і нагадав студентам канонічного права, що римське право є важливим для вивчення.

Бернардо не наслідував «Дигести», розділивши свою «колекцію» на велику кількість книг. Він розділив свою компіляцію на п'ять книг, кожна з яких має загальну тему. Пізніші каноністи використовували мнемонічний вірш «*Iudex, Iudicium, Clerus, Connubia, Crimen*» («суддя, суд, духовенство, шлюб, злочин»), щоб запам'ятати зміст кожної книги. Кожна пізніша збірка папських декреталій дотримувалася організаційної схеми Бернардо (поділу на розділи під тематичними назвами в хронологічному порядку). Книга перша («Суддя») стосується ієрархії Церкви (усі єпископи були також і суддями). Книга друга («Судовий процес») стосується процедури церковних судів. Книга третя («Клір») містила правила рукоположення та поведінки духовенства. Книга четверта («Шлюб») була присвячена шлюбному праву, галузі, в якій канонічне право суттєво впливало на світське суспільство. Остання, п'ята книга («Злочин»), розглядала гріхи, правопорушення і злочинні діяння, покуту за скоєне, церковні покарання, відлучення та кримінальне право Церкви.

Бернардо зібрав більше, ніж останнє сучасне папське законодавство. Коли він писав, що склав збірку «*extravagantes*», то мав на увазі всі матеріали, які розповсюджувалися незалежно від твору Граціана. Він включив багато канонів стародавніх соборів і синодів, велику кількість листів папи Григорія I, багато листів дограціанських пап. Однак основну частину його колекції становили декреталії папи Олександра III (1159–1181). Законодавство

Олександра справило величезний вплив на канонічне право, і каноністи визнали його важливість [80, с. 627–650; 81, с. 365–418; 75]. Бернардо включив три тексти папи Григорія VIII (1187) і три тексти папи Клементя III (1187–1191). Ці декрети разом із тим фактом, що Бернардо називав себе ректором університету в Павії – він займав цю посаду до 1191 р., коли став єпископом Фаенци – встановлюють дати, між якими Бернардо, мабуть, завершив свою «колекцію».

Юристи негайно почали викладати «Бревіарій» Бернардо в болонському університеті і написали ряд коментарів до нього. У Північній Європі текст також використовували, додаючи до нього інші декреталії. Ці нововведення не були новими. Протягом століть каноністи додавали матеріал до створених колекцій. Псевдо-Ісидорійські декреталії, «Панормії» Бурхарда Вормського та Іво Шартрського, інші правові збірки, не виключаючи і «Декрет» Граціана зазнавали незначних змін у своїх текстах, внесених анонімними юристами. Ці збірки були «живими колекціями» («*collectiones vivantes*»), і зміни в тексті відображали їхнє використання. У Болоньї наприкінці XII століття коментарі юристів до збірок декреталій припинили і залишили у тому вигляді, в якому вони на цей час перебували. Практика зміни канонічних текстів зменшилася, хоча не зникла повністю. У Північній Європі вона тривала до початку XIII ст.

Школа Болоньї досягла високої точки в своїй історії з бл. 1210 до 1225 рр. Вона майже не знала конкурентів в царині канонічного права. Каноністи Півночі майже перестали писати коментарі, а вказівки на їхню діяльність мізерні. Вони більше не писали про Граціана; вони не коментували нові компіляції папських декреталій. Болонські каноністи глосували дві нові компіляції папських декреталій, а також «Бревіарій» Бернардо Павійського. Їхній світ був замкнутим, а горизонти обмеженими. Вони посилалися на свої власні роботи та роботи інших викладачів болонського університету.

Каноністи, які були студентами протягом першого десятиліття XIII ст., досягли інтелектуальної зрілості і після 1212 р. створили новий масив робіт з церковного права. Вони стали свідками значної трансформації канонічного

права. У студентські роки більшість із них інтенсивно вивчала римське право. «Романізація» канонічного права тривала майже 50 років, але вони застосовували юридичні доктрини Юстиніана більш повно і всебічно, ніж попередні покоління. Каноністи продовжували вивчати і викладати «Декрет» Граціана і папське декретальне законодавство по «Старим компіляціям» («*Compilationes antiquae*»), як називали першу, другу і третю компіляції. Великі й не дуже відомі каноністи розробляли «апарати» до цих збірок. Великими сучасні дослідники вважають Лоренцо (Лаврентія) та Вінсенте Іспанських, Іоганна Тевтоніка, Танкреда Ломбардійського і Раймондо де Пенафорта [103, с. 153–185; 127, с. 65–80]. Багато менших фігур також відомі з дуже фрагментарних джерел і розрізнених глос на полях рукописів [176, с. 211–245]. У 1209–1210 рр. папа Інокентій III (1198–1216) засвідчив автентичність збірки власних декреталій Петра Беневентського (П'єтро Коллеваччіно). Петро, піддиякон і нотарій в римській курії, склав збірку на замовлення папи. Попередня кар'єра викладача канонічного права в Болоньї задокументована менше. Згодом папа Інокентій III призначив його кардиналом-дияконом (1212), кардиналом-священником (1216), і нарешті, кардиналом-єпископом (1217). Він помер у вересні 1219 або 1220 р. [177, с. 308–316]. Папа Інокентій III започаткував нову традицію, коли папа схвалював канонічну «колекцію» (до цього часу збірки декреталій були приватними). Каноністи назвали цей текст «Третьою компіляцією» («*Compilatio tertia*») і відразу почали використовувати у викладанні [187, с. 251–255, 35–40]. Папський імприматур допоміг забезпечити успіх збірки: папа чітко дав зрозуміти, що всі декреталії «колекції» також містяться в реєстрах Римської курії і тому є автентичними. Жодні інші декреталії від понтифікату Інокентія до 1210 року не мали обов'язкової сили, оскільки їх не було знайдено в папських реєстрах. На відміну від «*Liber extra*» Григорія IX, який скасував усі попередні збірники декреталій, після проголошення «Третьої компіляції» старіші збірники декреталій зберігали свою чинність, і компіляція нової «колекції» без папського дозволу залишалася можливою.

Через деякий час Йоан Гельский (Джон Уельський) [176, с. 220–229] склав «Другу компіляцію» («*Compilatio secunda*») [187, с. 247–250, 40–41], і, незважаючи відсутність папського схвалення, його збірка стала текстом, що вивчався у юридичних школах. Йоан Гельский був одним із перших каноністів, які розповсюджували «третю компіляцію», і його «апарат» на «Терцію» зберігся у двох рукописах. До того ж він створив окремі «глоси» до власної «другої» компіляції, але не написав цілого «апарату». Ймовірно, успіх компіляцій папських декреталій був пов'язаний як із часом створення (зростання папської влади, правове оформлення доктрини папської приматії в церкві і християнському світі), так і з редакторськими здібностями авторів. Університети та церковні суди потребували певності в юридичних визначеннях. Папські декреталії тепер забезпечували цю впевненість.

Лаврентій (Лоренцо) Іспанський [176, с. 228–238] викладав канонічне право в Болоньї (1200–1214), пізніше обрав церковне служіння (архidiaкон, а потім протягом 30 років єпископ: 1218–1248). Танкред і, можливо, Сінібальдо Фієскі (папа Інокентій IV) були його найважливішими учнями. Лоренцо був важливим і новаторським юридичним мислителем, його творам притаманий живий, саркастичний дотеп. Він написав два впливові твори: «Глоса Палатіна» до «Декрету» Граціана і «апарат глос» на «третю компіляцію». Його «глоси» широко цитувалися у працях пізніших каноністів. Він різко порушив традиційні визначення законодавчої влади, яких дотримувалися юристи, коли описував повноваження князя змінювати закон. У «глосі» до декреталії Інокентія III «*Quanto personam*» Лоренцо висловив революційну ідею: князь може створювати беззаконні закони, бо воля князя вважається законом. Попередні концепції права плутали зміст права – право має бути справедливим і розумним – із джерелом закону, тобто волею князя. До Лаврентія юристи відстоювали ідею, що закон не може бути дійсним, якщо він не втілює розум. Відокремивши волю князя від розуму, Лаврентій розмістив джерело законодавчої влади у волі князя й заклав інтелектуальну основу для нової концепції влади, за якої князь чи держава могли б

здійснювати владу нерозумно, але законно. Можна сказати, що він започаткував волюнтаристську традицію в політичній думці.

Йоганн Тевтон або Земеке (1170–1245) [103, с. 153–185; 176, с. 233–236] вивчав право в Болоньї в останні десятиліття XII ст., а потім почав там викладати. Як каноністу Йоганові вдалося так вдало об'єднати внески Гугуччо, Лаврентія та апарату «*Ordinaturus magister*» у своїй «глосі» до «Декрету», що вона стала «*Glossa ordinaria*». Він виявив незалежність думок і творчий характер у «глосах» до конституцій Четвертого Латеранського собору (1215 рік) [3, с. 175–272] і –ще більше– до «третьої компіляції» (К. Пеннінгтон переклав «апарат» до «третьої компіляції» в додатку дисертації в Корнельському університеті в 1972 році). Ш. Кюттнер і К. Пеннінгтон стверджували, що він шукав схвалення папи для своєї декретальної збірки. Папа Інокентій III відмовився підтвердити автентичність «колекції», Йоганн покинув Рим, опублікувавши свою збірку лише після смерті Інокентія, ймовірно, у 1217 р. Йоганн наділив свою колекцію «апаратом» (єдиним, який коли-небудь був створений для цієї збірки). «Четверта компіляція» («*Compilatio quarta*») була прийнята юридичними школами [187, с. 251–255, 41–43]. Це було вагомою ознакою того, що канонічне право ще не перебувало під контролем Риму. Ситуація змінилася протягом XIII ст.

Після 1217 р. в болонській правничій школі серед декреталістів домінував Танкред Ломбардійський або Танкред Болонський (1185–1236) [87, с. 182]. Він навчався в Болоньї, слухав лекції Азо з римського права і Лоренцо Іспанського з канонічного права. Він був каноніком, а з 1226 р. архідияконом кафедрального собору Болоньї. Його «апарат» до першої, другої, третьої компіляцій (остаточна версія бл. 1220 р.) використовували в юридичних школах як звичайну (ординарну) глосу. Він також був автором кількох другорядних, переважно процедурних, творів, які пізніше об'єднав в трактат під назвою «Ордо» (бл. 1216 р.), який мав успіх і був досить поширеним. Робота поєднувала римську та канонічну процедуру і була найкращою та найдокладнішою роботою для свого часу з процедурних

питань. Танкред також уклав «П'яту компіляцію» («*Compilatio quinta*») за розпорядженням папи Гонорія III у 1226 р. [187, с. 256–257, 43–48]. Обрання папою Гонорієм III (1216–1227) для підготовки декретальної збірки Танкреда Болонського створило прецедент. Канонічні «колекції» більше не будуть результатом ініціатив приватних юристів; папи (за деякими винятками) почали замовляти збірки своїх декреталій у професійних юристів. З «П'ятої компіляції» папство взяло під контроль свій закон. Приватні юридичні декретальні «колекції» були відправною точкою, а папські закони стали кінцевою точкою посилення текстуалізації права та розвитку «*ius novum*». Протягом наступного століття декретальні збірники були «офіційними» компіляціями, замовленими папством і надісланими в юридичні школи. Епоха «приватних» декретальних «колекцій» минула. До понтифікату Григорія IX юридичні школи використовували п'ять компіляцій, відомих як «П'ять старших компіляцій», що надавали доступ до тогочасного папського (декреталій) і соборного (рішень Третього 1179 року та Четвертого 1215 року Латеранських соборів) законодавства.

Останньою великою фігурою в період до 1234 р. був каталонський домініканець Раймондо да Пенафорт (1180–1275) [127, с. 65–80]. Він навчався, а потім викладав право в Болоньї (1218–1221). В цей час він пише «Суму права», яка не була закінчена. Раймондо вступив до домініканського ордену після повернення до Барселони в 1222 р. Літературна продуктивність Раймондо і успіх його творів були величезними. Раймондо був духовником Хайме I Арагонського (1213–1276) і генералом домініканського ордену (1238–1240). Фома Аквінський написав свою «Суму проти язичників» за наполяганням Раймондо. Більшість трактатів Раймондо (після 1234 р.) не мають жодного відношення до канонічного права. Папа Григорій IX (1227–1241) викликав його до Риму в 1230 р. і попросив скласти нову кодифікацію, яка замінила б усі попередні збірники декреталій. Ми не знаємо, чи працював він сам чи з іншими юристами в курії. Григорій IX оприлюднив нову «колекцію» в 1234 р. булою «*Rex pacificus*», папа визначив мету створення

декретальної збірки: «писаний закон створено тому, щоб шкідливі бажання могли бути обмежені правилом закону, через який людський рід навчається, що він повинен жити чесно, не повинен завдавати шкоди іншим і повинен надавати кожній людині її власні права» [11, т. 1, к. 1125–1126, № 2083; 187, с. 48–50]. Папа по традиції назвав збірку «компіляцією» («*Compilatio*»), але каноністи швидко прийняли іншу назву – «Декреталії Григорія IX» («*Decretales Gregorii noni*») [211, с. 37–55]. Поряд з «Декретом» Граціана, «Декреталії» стали найважливішою «колекцією» папських декреталій в університетах і церковних судах Європи. Збірка також була відома як «*Liber extra*» (книга за межами «Декрету» Граціана): в ній відповідно до давніших методів законотворчості декретальний матеріал був заново впорядкований, спрощений (були скорочені юридично нерелевантні частини, як-от констатація фактів) і гармонізований.

Збірка містила 1871 декреталію: з 2139 папських постанов у «П'яти старших компіляціях» Раймондо запозичив 1756; 195 декреталій були видані Григорієм IX і не походять з «старших компіляцій» (перший випадок, коли збірник канонічного права було використано як засіб для оприлюднення абсолютно нового законодавства); приблизно третина з них – загальні положення закону, які, на думку дослідників, були створені спеціально для «*Liber extra*» [187, с. 314–420]. Приблизно 700 рукописів «Декреталій Григорія IX» майже вдвічі перевищують кількість рукописів більш ранніх «Старших компіляцій» (разом близько 360). Григорій IX визначив, що «Декреталії» будуть загальнообов'язковим і винятковим зведенням декретального права в Церкві на відміну від попередніх декретальних колекцій, які в основному покладалися на консенсус вчених і церковних чиновників щодо їхнього прийняття. Запропонована модель здійснення папського контролю над організацією закону сприяла розширенню законодавчої ролі папства протягом решти Середньовіччя. «Декреталії» зробили для розвитку «нового права» те, що Граціанів «Декрет» зробив для

«*Ius antiquum*»: стали підручником, який створив раціональну основу для для тлумачення та застосування чинного законодавства.

Невдовзі після 1234 р. Бернардо Пармський [78, с. 175] склав Ординарну глосу до «Декреталій Григорія IX». Серед коментаторів «*Liber extra*» були відомі каноністи Гоффредо да Трані (пом. 1245 р.), папа Інокентій IV (Сінібальдо деї Фієскі; 1243–1254) [71, с. 70–80], Енріко да Суза, кардинал-єпископ Остії (пом. 1271 р.) [171, с. 82–97]; Джованні Андреа (пом. 1348) [199, т. 2, с. 205–229].

Папська законотворчість не припинилася після оприлюднення збірника декреталій папи Григорія IX. Університети та церковні суди дізнавалися про нові папські рішення з незліченних щоденних рішень курії. Поряд із санкціонованими папськими «колекціями», які надсилалися до університетів разом із офіційною буллою про публікацію і, таким чином, ставали загальнообов'язковим канонічним правом, продовжували поширюватися неофіційні декретальні «колекції».

В вересні 1253 р. папа Інокентій IV (1243–1254) оприлюднив так звану «Третю колекцію» або «Новели» з 41 зі своїх декреталій (конституцій). про поширення збірки свідчить велика кількість коментарів до неї. Папа Григорій X (1271–1276) наслідував цю модель, оприлюднивши 1 листопада 1274 року виправлену версію 31 конституції Другого Ліонського Собору, які він також включив до папського реєстру. Ці так звані «Новіші конституції» були опрацьовані в шести повних коментарях і у 1298 р. включені до «Шостої книги декреталій» папою Боніфацієм VIII. Папа Микола III (1277–1280) надіслав п'ять конституцій до Паризького університету разом з супровідним листом, який дослівно копіював листи Інокентія IV (1246 р.) і Григорія X (1274 р.) і наказував університету впорядкувати конституції під відповідними назвами «*Liber extra*». У курії ці конституції були внесені до папського реєстру як частина куріальних грамот («*litterae curiales*»). Усі вони, окрім декреталії «*Quia leges*», увійшли до «Шостої книги» («*Liber sextus*»).

Найвпливовіша серед папських конституцій («*Cupientes*») містила детальні інструкції щодо виборчої практики в кафедральних і колегіальних церквах.

Серед численних указів і конституцій, виданих між 1234 і 1298 роками, які не були офіційно затверджені, виділяються збірка з 17 указів Олександра IV (1254–1261) і збірка з п'яти декреталій Клементя IV (1265–1268), оскільки були сприйняті точасними каноністами як такі, що мали ознаки «навмисного законодавства», не в останню чергу тому, що обидва папи оприлюднили свої декреталії протягом кількох днів у 1255 та 1265 роках відповідно. Олександр IV і Клемент IV не надіслали ці конституції в університети, але прокурори курії та каноністи все одно доклали зусиль для їх поширення. Прокуратори вимагали від канцелярії визнати ці тексти «*litterae solemnes*» для церков і монастирів, які вони представляли. Каноністи копіювали були з папського реєстру, видаляли юридично неважливі (описові) розділи, розбирали й упорядковували тексти згідно з системою організації матеріала «*Liber extra*».

Папа Інокентій IV (1243–1254) був першим, хто застосував формулу «*ad perpetuam (або futuram) rei memoriam*» в своїх буллах замість включення адресата та привітання «*salutem et apostolicam benedictionem*» для політично та юридично важливих рішень [12], таких як відлучення імператора Фрідріха II у 1245 р. Ця формула стала стандартною після 1256 р. для папських «*litterae solemnes*». Формула «*de fratrum nostrorum consilio*», що передбачала дорадчу участь кардиналів, була використана майже в половині конституцій «*ad perpetuam*». 22 з цих конституцій були внесені до окремого розділу папського реєстру серед куріальних листів. Їх зміст здебільшого стосувався надання пільг («диспенсів» чи «індультів»), скасування звільнень з загального права, дисциплінарних питань, а також захисту церковної власності, моральної поведінки духовенства або канонічної процедури.

Враховуючи величезну кількість папських документів, видаваних канцелярією щомісяця в XIII столітті [11; 7, т. 1, с. 261–739; 12; 7, т. 2, с. 1–564], навіть незважаючи на те, що вони ледь залишили слід у папському реєстрі, не дивно, що юристи того періоду створили додаткові антології

текстів на додаток до вже зібраних. Ці колекції, які містять від 40 до 101 «екстравагантес» від понтифікатів Гонорія III (1216–1227) до Боніфація VIII (1294–1303), частково перекривають і часто містять також конституції Олександра IV і Клементя IV. Каноністи самостійно обирали із загальної маси декретального матеріалу важливе для навчання та судової практики і, таким чином, впливали або навіть передбачали рішення законодавців. Багато з вибраних декреталістами конституцій зрештою були включені до «Шостої книги декреталій» 1298 року і, таким чином, згодом отримали схвалення «авторитетом папи». Замість важкої, систематичної переробки правових джерел у формі структурованих юридичних збірників для університетського навчання та судової практики починають домінувати хронологічні колекції папських декреталій. Діяльність університетів обмежувалася лише інтерпретацією та застосуванням папських законів, на їх відбір та введення в обіг, тобто на формування декретального права, вони більше не впливали.

Приблизно в середині XIV століття припинили оприлюднюватись збірки папських декреталій; церковна юриспруденція почала зосереджуватись на застосуванні канонічного права, починає зростати цікавість до збірників «Рішень» («Decisiones») папського трибуналу (суду) – Римської Роти.

Висновки до розділу 2.

Проаналізувавши структуру «Декрету», дослідницький метод Граціана і подальший розвиток канонічного права як університетської дисципліни в рамках декретистики і декреталістики можна зробити наступні висновки.

1. Граціан мав намір зібрати, упорядкувати та раціоналізувати накопичений за попереднє тисячоліття закон Церкви у формі, яка полегшила б його вивчення та посилання на нього. Минуле дало «Декрету» Граціана матеріал (див. Розділ 1), теперішнє – інтелектуальні інструменти і мотивацію, а також суспільство, потребу якого задовольнила робота болонського магістра. Матеріали Граціана не були винятковими. Геніальність «Декрету»

полягала в тому, як він їх відбирав, організовував і аналізував. Проблема розробки внутрішньо послідовної системи права вимагала не лише організації матеріалу, але й аналізу, який міг би вирішити серйозну проблему розбіжностей між джерелами. Ключ до підходу Граціана в назві, яку він дав своїй праці – «Гармонія суперечливих канонів» («Concordia Discordantium Canonum»). Ця проблема не обмежувалася сферою канонічного права. Основним завданням, яке поставили перед собою професори римського права в Болоньї, було узгодити кожен текст «Corpus Iuris Civilis» з усіма іншими. Вони досягли успіху лише частково. Але їхнє завдання було легшим, ніж завдання Граціана та його наступників у канонічному праві. Якими б не були суперечності, тексти римського права були продуктом однієї правової культури і були відредаговані та впорядковані, хоч і недосконало, в одній збірці. Тексти Граціана надходили з набагато різноманітніших джерел: Біблії, століть церковних соборів, листів, проповідей і трактатів отців, папських декреталій, навіть покайних посібників. На той час, коли Граціан писав «Декрет», проблема суперечливих текстів уже спричинила певний хаос у богослов'ї, прикладом чого може бути «пожежа», яка виникла, коли П'єр Абеляр вишикував суперечливі думки авторитетів з різних богословських питань у «Sic et Non», і запропонував читачам використати популярні віднедавна логічні інструменти діалектики, щоб зробити власні висновки. Граціан представляв джерела одне за одним, а коли виявлялися розбіжності чи протиріччя, додавав власні коментарі («dicta», «вислови»). Додавання «коментарів» відрізняло колекцію Граціана від інших канонічних збірок. Граціан не був першим, хто намагався примирити розбіжності між джерелами права. «Декрет» був комплексною спробою стандартизувати канонічне право понад те, що робилося раніше.

2. Граціанів «Декрет», згідно сучасним уявленням, складався як усталений текст не за один, або за два прийоми: робота змінювалася у міру розвитку поглядів автора на право. Дослідження останніх років дозволили краще зрозуміти етапи створення «підручника» середньовічного канонічного

права. На першому етапі Граціан створив навчальний інструмент для особистого використання при викладанні, він перетворився на навчальний текст, потім на текст для священників/адвокатів і, нарешті, на всеосяжний кодекс канонічного права. «Справи» («Causae»), які він організував у вільні «трактати» після того, як закінчив збирати їх у кластери, були його коментарями до різних тем. «Трактат про вірність і покору» («Tractatus de fidelitate et obsequio») є одним із таких трактатів, який ілюструє його методи викладання теорії та практики, у цьому випадку, щоб організувати суспільство навколо феодальних принципів з Церквою як наглядачем за цими принципами. «Декрет» Граціана – це більше, ніж правовий кодекс; це робота, яка шукала порядку в Церкві та порядку в суспільстві через чітке розуміння закону та того, як його слід застосовувати.

3. «Декрет» Граціана швидко став стандартним підручником середньовічного канонічного права в італійських та трансгірських університетах. Вибору з усіх численних тогочасних збірок права саме твору болонського магістра Граціана як основного навчального посібника з церковного права в XII і подальші століття сприяло кілька факторів. По-перше, на відміну з інших збірок кінця XI – початку XII ст., які переслідували ту ж мету, упорядник «Декрету» наводив усі відомі йому відповідні місця у збірках церковного права – що мали як приватний, локальний, так і загально-церковний характер: висловлювання церковних авторитетів, постанови церковних ієрархів і соборів, розпорядження світської влади. Для зняття протиріч між правничими нормами Граціан використав систему ієрархії постанов, побудовану з урахуванням часу, місця їх видання, приналежності тій чи іншій інстанції чи авторитету. По-друге, свідомо відмова від розгляду теологічних аспектів і зосередження тільки на правовій стороні питань і казусів була швидко сприйнята іншими каноністами і мала вирішальне значення для подальшого розвитку права та юриспруденції Церкви, оскільки сприяла відокремленню каноністики від теології та оформлення у самостійну дисципліну. По-третє, Болонський університет, де «Декрет» почав

використовуватись у викладанні канонічного права, мав найвищий авторитет у галузі вивчення як римського, так і канонічного права та вплинув на інші університети: болонські методики викладання права розповсюдились по всій Європі. Європейське поширення «Декрету» Граціана почалося між 1150 і 1160 р. і досягло апогею приблизно в 1180 р.: загалом близько 160 рукописів «Декрету» (першої і другої редакцій трактату) можна віднести до XII ст.

4. Зміни до Граціанового «Декрету» почали з'являтися вже протягом першого десятиліття його існування. Коментарі інших вчених копіювалися з рукопису в рукопис. Накопичений матеріал був організований у поточний коментар, більше схожий на серію виносів («глос»), ніж на безперервний текст. Він традиційно копіювався по берегах сторінки рукопису, тоді як текст самого «Декрету» займав центральний блок. Коли текст «глоси» для певного тексту ставав стандартизованим (це відбувалося не лише з «Декретом», а й зі збіркою римського права і «Біблією»), «глосу» називали «звичайною (ординарною) глоскою» («*Glossa Ordinaria*»). Коментарі багатьох вчених увійшли до такої «Глоси»; іноді імена коментаторів (їх також називають глосаторами) зберігалися, іноді ні. Коментарі часто підписувалися лише ініціалами, деякі з яких вчені досі не знають, як інтерпретувати. «Звичайна глоса» відзначається різноманітністю та нерівномірністю текстури. Деякі примітки надають контекст для факту чи аргументу, наведеного в тексті. Деякі визначають терміни або розрізняють їх. Багато надають перехресні посилання на відповідні уривки в решті «Декрету», «*Liber Extra*» або «Корпусі цивільного права». Автори «Глоси» не вагалися критикувати самого Граціана, виправляти його визначення чи навіть оскаржувати його аргументи. Деякі сперечаються з попередніми коментаторами.

5. Хоча папські декретальні листи перевершують «Декрет» як основні тексти для вивчення та практики канонічного права до початку XIII ст., «Конкордія» Граціана царювала без значних суперників з бл. 1140 до 1190 р. Юристи з Болоньї та університетів інших країн створили коментарі до «Декрету», каноністи зробили його центральним текстом свого вчення.

Найдавніші роботи по «Декрету» поділяються на два типи: «апарати» та «суми». Канонічні «суми» синтезують окремі теми, а водночас приділяють увагу деталям. До певної міри можна розрізнити ці два літературні типи, дослідивши спосіб передачі твору. «Апарат» найчастіше, але не завжди, писався на берегах рукописів юридичних книг, тоді як «суми» переважно писалися окремо від книги, яку вони коментували. Рукописи «Декрету» XII ст. містять нескінченну різноманітність маргінальних «глос. У багатьох відношеннях глоси до «Декрету» можна вважати найважливішим досягненням болонських юристів XII і початку XIII століть.

6. Середньовічне канонічне право поділялося по хронологічному принципу і виду джерел на дві великі сфери. Перша, – право, що міститься в «Декреті» Граціана (вчених-юристів, що його вивчали називали декретистами). Друга, – декретальне право, що ґрунтується на папських постановах-декреталіях, одного із найважливіших джерел правових змін у Західній Церкві (юристів, що його вивчали називали декреталістами). Канонічне право з дисципліни, заснованої на поясненнях «Декрету» Граціана, трансформується в правову систему, засновану на папських декреталіях. Поширення папських декреталій і систематичне застосування римського права до канонічної юриспруденції дві головні тенденції подальшого розвитку церковного права. «Бреварій» Бернардо Павійського послужив вступом і планом нової системи канонічного права. Бернардо підкреслив взаємозалежність римського та канонічного права в XII столітті.

7. Напередодні понтифікату папи Інокентія III (1198–1216) каноністи сформували чітку систему церковної юриспруденції. Великим міжнародним центром вивчення канонічного права був Болонський університет. З «П'ятої копіляції» Танкреда Ломбардійського папство взяло церковне право під свій контроль. У 1209–1210 рр. папа Інокентій III (1198–1216) засвідчив автентичність збірки декреталій Петра Беневента – перший випадок, коли папа схвалив приватну канонічну «колекцію». Трьома найактуальнішими сферами, в яких юристи використовували нову юриспруденцію для

трансформації чи визначення інституційних засад, були судова процедура, шлюбне право та структура церковного правління.

8. Століття між 1130 і 1234 роками відзначають дві великі канонічні праці, які будуть включені до «Корпусу канонічного права» – «Гармонія суперечливих канонів» або «Декрет» Граціана (бл. 1140) і «Liber extra» (1234), проголошена папою Григорієм IX. Оновлення та трансформація канонічного права визначатиме правову структуру не лише церкви, а й світського суспільства від класичного Середньовіччя аж до сучасності. Доктринальна та юридична робота Болонської школи надихнула папське та соборне законодавство: на канонічне право сильно вплинули юридична складність і технічна точність реціпованого римського права імператора Юстиніана (пом. 565 р.), яке викладалося в тих самих університетах.

9. Збірник «Liber Extra» папи Григорія IX (1227–1241) вже не просто зібрання законодавчих положень, а вперше уніфіковане канонічне право, норми якого претендували на однакову обов'язкову силу. Протягом наступного XIII ст. збірники декреталій стали «офіційними» компіляціями, замовленими папством і надісланими для вивчення в університети. Епоха створення і поширення «приватних» декретальних колекцій пройшла. Епоха становлення канонічного права минула. Почалася епоха домінування уніфікованого канонічного права в середньовічній Західній Європі.

РОЗДІЛ 3

РОЗВИТОК КАНОНІЧНОГО ПРАВА ВПРОДОВЖ XII – XIV СТОЛІТЬ

3.1. Внесок загальноцерковних Соборів в розвиток канонічного права.

Поєднання папського всевладдя (приматії) з практикою Вселенських та загальноцерковних Соборів є безумовним досягненням Західної Церкви і внеском в практичне вирішення проблеми співвідношення авторитарного та представницького типів володарювання. Церковна інституційна конструкція проіснувала від середньовіччя до сьогодення. На думку пап, починаючи з реформаторів XI століття, зокрема папи Лева IX (1049–1054), лише Римська церква може видавати декрети універсального характеру. Вирішальним елементом як для закріплення успіху «григоріанського» реформаторського руху, так і утвердження папського керівництва церквою було відновлення регулярних римських соборів, які зазвичай проводилися в Латеранському палаці під час Великого посту. У той же час розколи та кризи папсько-імперських протиріч (близько 1075–1122 років) змусили пап багато подорожувати за межі папських володінь (Патримонію Святого Петра), проводячи церковні Собори та повторюючи реформаторські укази, де б «римські понтифіки» наразі не знаходились. Суперечка щодо «інвеститури» привела папство в прямий контакт із трансальпійською Європою. Папи та їхні легати головували на великих Соборах Заходу, які повторювали основні послання реформаторів, засуджували місцеві зловживання та проголошували першість папи. Таким чином, Церква звикла до таких пленарних зібрань, які ставали все більш репрезентативними для всієї Латинської Церкви, а не лише для Церкви в Римі, чи папських світських володінь, чи навіть Італії загалом.

Третій Латеранський собор 1179 р. папи Олександра III єдиний з трьох так званих «загальних» соборів, що відбулися на Латерані в XII ст., який можна вважати відповідним назві «Вселенський» за стандартами того часу

[30, с. 51–52]. Протягом XIII ст. Собор 1179 р. Олександра III і Латеранський собор 1215 р. папи Інокентія III визначались як Перший і Другий Латеранські в законодавстві місцевих соборів Англії та Франції, лише в більш пізніх джерелах Латеранські собори 1123 і 1139 рр. стали позначати як Перший і Другий Латеранські, тоді як Собори 1179 і 1215 рр. були перекваліфіковані в Третій і Четвертий Латеранські [94, с. 175–177, 187–193, 210–226, 342–386; 84, с. 318–366; 30, с. 50–54]. Грецька церква не визнавала Вселенського статусу жодного Собору пізніше Другого Нікейського собору (786–787 рр.), який вважався сьомим і останнім загальним собором нерозділеної Церкви, а догматичні дебати між латинськими та грецькими теологами на Феррарсько-Флорентійському соборі в Римі 1439 р. базувалися на визначеннях семи Вселенських Соборів, визнаних обома сторонами: Нікея I (325), Константинопіль I (381), Ефес (431), Халкедон (451), Константинопіль II (553), Константинопіль III (680–681) і Нікея II (787) (перелік Вселенських соборів у Граціана: D.16 с.8) [5, т. 1, к. 41–50; 204; 111, т. 7.2, с. 976–977].

Папські собори починаючи з 1090-х рр. були найхарактернішою рисою церковної реформи того періоду [188, с. 62–78]. Фактично, так звані Перший та Другий Латеранські собори за формою проведення та законодавством не відрізнялися від багатьох інших соборів свого часу: Собори Урбана II у П'яченці (1095), Клермоні (листопад 1095), Німі (липень 1096), Барі (жовтень 1098) та Римі (квітень 1099 р.); Собор Калікста II в Тулузі (липень 1119 р.) і Собор Євгенія III у Реймсі (березень 1148 р.) [14, т. 20, с. 801–920, 931–942, 947–952, 961–970; т. 21, с. 225–234, 711–736] не суттєво відрізнялися за повноваженнями чи відвідуваністю. Традиція пов'язувати Перший та Другий Латеранські собори з більш юридично складним і впливовим Латеранським собором 1179 р. з'явилася пізніше. Три Латеранські собори продовжили та розширили реформаторську традицію папських синодів кінця XI та початку XII ст. щодо духовної дисципліни та свободи від влади мирян, водночас свідомо співставляючи себе з шанованою традицією ранніх Вселенських Соборів, іноді посиляючись на собори в Нікеї та Халкидоні (Lat. I, кан. 7; Lat.

II, кан. 5). Папа Калікст II посилається на «*canones apostolorum*», маючи на увазі 50 канонів у «*collectio canonum*», створеному в Римі Діонісієм Ексігуєм у VI ст. (помер після 525 р.). Папи Калікст II, Інокентій II і Олександр III також посилалися на «священні канони» (Lat. I, кан. 1, 4, 12, 16, 20, 21; Lat. II, кан. 26; Lat. III, кан. 3, 13, 14, 15). Три Латеранські собори XII століття належать до однієї соборної традиції та ілюструють зростання законодавчої влади папства.

Собори посилалися і на новітню традицію папського законодавства: на псевдо-папу Стефана, пап Григорія VII, Урбана II, Пасхалія II, Інокентія II та Євгенія III. В соборних декретах, у формулюваннях указів підкреслюється Апостольська влада; зростаючі зміни в законодавчій владі відчутні навіть на мовному рівні. Ретельно складені юридичні визначення папи Олександра III змінюють короткі постанови понтифікату Калікста II.

Усі три собори були великими церковними зібраннями. На Першому Латеранському Соборі були присутні близько 200 єпископів і абатів, на Другому – понад 100 єпископів [94, с. 78–80], Третій Латеранський Собор зібрав близько 300 єпископів і невідому кількість абатів та деяких мирян [14, т. 22, с. 213–217, 239–240, 458–468; 94, с. 387–390; 84, с. 318–366; 93, с. 24]. Собори давали можливість підняти особистісні, місцеві чи групові питання. Наприклад, на Першому Латеранському Соборі, архієпископ Бременський домагався отримання паліуму і відновлення митрополичої юрисдикції над Скандинавською церквою [94, с. 169–170]. Собори вирішували питання канонізації, розбирали на вимогу єпископів проблеми підпорядкування монастирів, обговорювали проблеми гетеродоксії та єресі [94, с. 170–173; 214]. Собори демонструють зростаючу прихильність до правової та інституційної єдності всередині Латинської Церкви, відображають зростаючу церковну централізацію під владою папства, вони свідчать про зростання доцентровості – тенденції звертатися до центру за підтримкою та владою – паралельно зі зростанням апеляційної юрисдикції папства.

Наші знання про соборну процедуру неповні [93, с. 21–37]. Ні для Першого, ні для Другого Латеранського соборів немає достовірних повних звітів, але цілком імовірно, що була дотримана процедура папського собору в Реймсі в 1119 р.: комісії, загальні конгрегації, пленарні засідання [94, с. 53–55]. З часів Третього Латеранського собору зберігся «*Ordo Romanus*», що регламентував проведення Собору: передбачалися літургійні аспекти процедури та три урочисті сесії, що завершалися опублікуванням соборних конституцій (декретів). Як засвідчив аналіз соборної документації, складні юридичні та богословські питання не обговорювалися всіма учасниками собору у повному складі, а зазвичай доручалися спеціальним комісіям експертів [14, т. 20, с. 296–297].

Достовірних відомостей про поширення декретів Латеранських соборів немає. Докази відносно участі в цьому процесі папської канцелярії суперечливі. Копії Латеранських конституцій збереглися у місцевих архівах і хроніках. Наприклад, до «*Historia regum*» Симеона Даремського було вставлено 12 канонів з постанов І Латеранського Собору. Герго з Райхерсберга знав законодавство ІІ Латеранського Собору. Чотири англійські хроніки включили в текст повне законодавство ІІІ Латеранського Собору. З іншого боку, існують численні розбіжності в порядку викладення текстів соборного законодавства та їхньої кількості [84, с. 318–366].

Перший Латеранський собор 1123 року мав на меті врегулювання імперсько-папської суперечки про інвеституру: на Соборі було офіційно ратифіковано Вормський конкордат (від вересня 1122 р.) [94, с. 168, 23–43, 51]. В багатьох тогочасних хроніках зафіксовані деталі скликання, буденні аспекти організації і діяльності Собору. Соборне законодавство довелося реконструювати з менш надійних джерел. Альберіго виділив дві можливі редакції: «альфа» (17 канонів) і «бета» (22 канони) [2, с. 190–194; 94, с. 175–177]. Собор повторював «григоріанські» реформаторські ідеї: засудження симонії, шлюбів і конкубінату священнослужителів і світського втручання в церковні справи в усіх можливих формах. «За прикладом святих отців»

заборонялося висвячувати чи підвищувати будь-кого в Церкві Божій за гроші; набута завдяки симонії посада вважалася незаконною і підлягала позбавленню (кан. 1). Законною підставою для висвячення єпископів, згідно соборної постанови, вважалось лише канонічне обрання (кан. 3). Рукоположення та висвячення, зроблені єресіархом Морісом Бурденом (антипапою Григорієм VIII) після його засудження Римською Церквою, і ті, які були зроблені висвяченими ним псевдоєпископами були виголошені недійсними (кан. 5). Ніхто не міг бути поставлений настоятелем, протоієреєм чи деканом церкви, якщо він ще не був священником; ніхто не міг набути архідияконства, якщо він ще не був дияконом (кан. 6). Священникам, дияконам чи іподияконам заборонялось жити з наложницями (конкубінами) чи дружинами, а також співжити з жінками, окрім тих, з якими Нікейський Собор (325 р.) дозволив співжиття виключно через життєві потреби, як-от з матір'ю, сестрою, тіткою по батьківській чи материнській лінії або іншими жінками, що не викликали жодних обґрунтованих підозр (кан. 7, 21) [94, с. 176].

Соборні постанови наголошували на неприпустимості світського втручання в церковні справи: миряни, якими б релігійними вони не були, у жодному разі не повинні були розпоряджатися церковним майном; спроби князів або інших мирян привласнити право розпорядження церковними бенефіціями і володіннями (пребендами) або передавати їх комусь власною волею дорівнювали злочину святотатства (кан. 8). Мирянам категорично заборонялось забирати пожертви з вівтарів римських церков, знімати вівтарі і хрести з усіх церков, використовувати приватний патронат для укріплення і посилення контролю над церквами (кан. 12). Тим, хто перешкоджав прочанам (намагався захопити паломників і їхнє майно) дістатися до апостольських святинь в Римі або вводив нові невинуваті збори з торговців загрожувало позбавлення причастя (кан. 14). Озброєне вторгнення до володінь Святої Римської Церкви каралося анафемою (кан. 17) [94, с. 178], те саме покарання чекало на тих, хто наважувався нападати і грабувати церкви чи монастирі,

ранити і калічити їхній персонал, нападати і грабувати тих, хто приходить до церков і монастирів щоб молитися (кан. 20). Отримання мирянами десятини без дозволу єпископа заборонялось (кан. 18). Згідно рішення Собору, відлучення від спільноти вірних чекало на кожного, хто свідомо виготовляв фальшиві гроші або намагався їх поширювати (кан.13).

Соборні декрети регламентували адміністративну і суддівську владу єпископів (кан. 2, 4, 16, 18, 19, 22). Відлучені від церкви своїм єпископом не могли бути прийняті до причастя іншими єпископами, абатами чи кліриками (кан. 2) [94, с. 175]. Соборна постанова нагадала, що, згідно святих канонів, будь-яке «піклування про душі» та управління церковними бенефіціями належить до судової та владної компетенції єпископа. Жоден архidiaкон, протоієрей, прево, декан не мав повноважень надавати бенефіції з «опікою про душі» («cum cura») або пребенди в будь-якій церкві, окрім як за рішенням або згодою єпископа (кан. 4) [94, с. 175]. Для монахів було окремо наголошено, що вони не можуть встановлювати священиків, окрім як «рукою» (владою) єпископа (кан. 16). Собор прийняв загальний декрет, що монахи, які зловживали чернечими звільненнями від загального права («диспенсами»), були повинні з усією покорою підкорятися своїм єпископам, складати їм законний послух і побожну покору в усьому. Вони повинні були відмовитися від відправлення публічних урочистих мес, публічних відвідин хворих, здійснення миропомазання і навіть покаяння, що жодним чином не входило до їхньої безпосередньої функції (кан. 16) [94, с. 177–178].

Таким чином, законодавство Першого Латеранського Собору, як і всіх решти соборів григоріанської епохи, стосувалося реформування церковних звичаїв, засудження зловживань і світського втручання в церковні справи [55, с. 1–20; 54, с. 226–271].

Собор підтвердив усі конституції римських понтифіків, що стосувалися миру й перемир'я Божого та безпеки громадських доріг (кан.15) [94, с. 177]. Проблеми встановлення миру в християнському світі входили до юрисдикції папського престолу. До церковної юрисдикції, як підтвердила соборна

постанова, належала ще одна категорія світських осіб – хрестоносці. Їм не тільки дарувалося відпущення гріхів, Римська церква брала під свою охорону їхні домівки, сім'ї та все їхнє майно. Разом з тим були визначені покарання для тих, хто ухилявся від виконання своєї обітничі (кан.10) [94, с. 176–177]. Нарешті, соборна постанова додала церковній юрисдикції ще одну категорію світських осіб, – порушників заборони на шлюбні союзи між родичами. Постанова нагадала, що такі шлюби заборонені як божественними, так і людськими законами, які ставляться до них як до сумнозвісних і ганебних, а можливих нащадків виключають із будь-якої спадщини (кан.9) [94, с. 176].

14 з 22 канонів Першого Латеранського Собору повністю або частково увійшли до «Декрету» Граціана і, таким чином, стали основою для вивчення канонічного права в болонському та інших університетах і застосування його норм в церковних судах Європи. Граціан не приписував жодного з канонів соборним постановам. За винятком випадків, коли він приписав чотири канони Урбану II (кан.18–20 і 22), його звичайний спосіб цитування – «папа Калікст» (кан. 1, 3–4, 6, 8, 9, 12, 14, 16). Таким чином, рішення приписуються папі, а не Собору. Граціан іноді зливав два канони в один, але не порушував суттєво словесну цілісність своїх джерел.

Другий Латеранський собор 1139 р. мав покласти край восьмирічному розколу між папами Анаклетом II та Інокентієм II [2, с. 195–194]. Суперечка між претендентами на папську посаду була насамперед суперечкою конкуруючих родин міської знаті Риму (Франгіпані проти П'єрлеоні). Папа Інокентій II (1130–1143) поступово заручився підтримкою Латинської церкви і продовжив проводити реформи за допомогою Соборів у Клермоні (1130), Реймсі (1131), і Пізі (1135) [14, т. 21, с. 437–440, 453–462, 487–492], і в особистих зустрічах з Людовіком VI Французьким, Генріхом I Англійським та Лотарем III Германським. У ньому взяли участь сто єпископів, серед яких був латинський патріарх Антіохії, і приблизно чотириста абатів і менших прелатів, собор видав 30 постанов [2, с. 197–203; 94, с. 187–193]. Значна частина законодавства Собору повторює основні тези реформи, але поточніє

окремі положення. Було поновлено заборони Першого Латеранського Собору щодо споріднених шлюбів (кан. 17). Перший Латеранський Собор заборонив приймати відлучених; Другий – посилив заборону, наклавши той самий вирок на тих, хто свідомо спілкується з відлученими (кан.3). Три постанови Собору стосуються різних форм незаконної торгівлі священними речами. Другий Латеранський Собор засудив симонію (кан. 1); отримання церковних посад та пребенд за плату, торгівлю священними речами (кан. 2); отримання грошей за хризму, святу олію, або поховання (кан. 24).

Багато соборних конституцій присвячено духовним питанням – дотриманню норм моралі та забезпеченню церковної дисципліни (кан. 6, 7, 16, 21, 4, 8–10, 26–28). Засуджувалися зловживання мирян відносно церковних установ: заборонялося вилучення майна померлих кліриків (кан. 5,10, 22, 25). Собор засудив безлади та насильство в багатьох частинах християнського світу і підтримав мирні ініціативи, зокрема підтвердив непорушність принципу «Божого перемир'я» – припинення військових дій у Різдвяні та Великодні тижні (від 4 тижня до Різдва або різдвяного посту чи Адвенту до октави Богоявлення і від тижня П'ятидесятниці до октави Великодня), а також кожної неділі протягом решти року, до сходу сонця в понеділок (кан.12), і проголосив загальну безпеку священників, писарів, ченців, паломників, купців і селян (кан. 11). Засудження турнірів (кан. 14), «вбивче мистецтво арбалетників і лучників» (кан. 29), підпальників і тих, хто спустошує село (кан. 18), були частиною зобов'язання щодо миру та безпеки. Ті, хто загинув на лицарських турнірах або під час здійснення підпалу позбавлялися права на християнське поховання; а покутою за підпал мало стати служіння в Єрусалимі чи Іспанії протягом року (кан. 18). Єпископи, які пом'якшували приписи закону про підпали, позбавлялись єпископської посади на рік (кан. 19), і, за погодженням з архієпископами та єпископами, королям і князям дозволялося діяти проти таких осіб (кан. 20). Собор засудив тих (єретиків), які заперечували таїнства, і наказав примушувати їх «*potestates exteras*» (кан. 23). Суворе засудження лихварства передбачало не

лише покарання «знеславленням», але й заперечення християнського поховання нерозкаяних (кан. 13) , а також мову, що використовувався для скасування свячень П'єрлеоне (антипапи Анаклета II) «та інших розкольників та єретиків» (кан. 30). В майбутньому саме як «розкольник і єретик» папа Бенедикт XIII був скинутий Констанцьким собором у 1417 р.

Конституції Другого Латеранського собору у порівнянні з канонами Першого Латеранського собору більш розлогі і деталізовані, вони роблять наголос на наслідках і покараннях за протиправні дії. Ті, хто не виконує закон повинні понести відповідне покарання: окремі дії призводять не лише до відлучення, але й до заборони християнського поховання. Під церковне засудження і покарання підпадали лихварство, підпали і спустошення, участь в турнірах і використання смертельної зброї (луків і арбалетів). Багато в чому це було продовженням руху «Перемир'я Бога» – спробою завжди захистити певні категорії вразливих некомбатантів від насильства: духовенство, мандрівників та мешканців села.

18 з 30 канонів Другого Латеранського Собору були включені в «Декрет» Граціана (повністю кан. 2, 4–6, 8, 19–21, 26–28; частково кан. 7, 10, 12, 15–16, 18, 22) [147, с. 528–551]. Другий Латеранський Собор зробив внесок у розвиток церковного законодавства про симонію, життя і поведінку духовенства, неспадковість бенефіціїв (кан. 21). Не всі соборні приписи рівною мірою виконувалися, наприклад, законодавство проти турнірів і смертельної зброї значною мірою ігнорувалося.

Граціан використовував канони Другого Латеранського Собору подібно до трактування канонів Першого. Він лише двічі посилається на Собор як на законодавче джерело (кан. 18–20 і кан. 28). Канони 18–20 (об'єднані в один) визначаються як загальний декрет, виданий Інокентієм II на Вселенському соборі. За винятком єдиного неправильного приписування Урбану II (кан. 21) решта цитат Граціана – «папа Інокентій» (кан. 2, 7–8, 15) або «Інокентій II» (кан. 4–6, 10, 12, 22, 26–27) або «папа Інокентій II» (кан. 16). Правоукладач віддавав перевагу авторитету особи, а не собору [141, с. 21–56; 93, с. 18–21].

Скликаний листами від 21 вересня 1178 р. Третій Латеранський собор зібрався 5 березня і завершився 19 березня 1179 р. Було оприлюднено 27 постанов [2, с. 205–225; 111, т. 5.2, с. 1086–1112]. Акти Собору були складені Вільгельмом Тирським, вони не збереглися. Офіційний текст соборних канонів не встановлений; але тогочасні хроніки містять достатні відомості як про соборний процес, так і про законодавство [2, с. 210]. Чотири англійські хроніки містять повні тексти канонів Собору, а Ральф де Дічето, декан собору Святого Павла в Лондоні, процитував два канони з постанов, виданих Собором: про засудження незаконних поховань тамплієрами і госпітальєрами (кан. 9) та накопичення бенефіцій (кан. 13).

Після чергового розколу та папсько-імперських суперечок зібрався Третій Латеранський Собор [94, с. 210–226, 134–158; 207, с. 183–248; 208, с. 112–131]. За понтифіката Олександра III (1159–1181) імператор Священної Римської Фрідріх I Барбаросса (1155–1190) за допомогою трьох послідовних антипап Віктора IV (1159–1164), Пасхалія III (1164–1168), Калікста III (1168–1178) підтримував церковний розкол. Фрідріх I спробував встановити імперський контроль над містами Північної Італії. Папа Олександр III успішно подолав небезпеку [94, с. 116–133]. Незважаючи на ризики розколу, він значно підвищив юридичну та судову роль папства, відповідаючи на апеляції та видаючи багато сотень апеляційних рішень у справах, поданих до Риму з усіх регіонів підвладних Латинській Церкві за межами германських земель. Третій Латеранський Собор був демонстрацією відновленої єдності Латинської Церкви та визнанням папського керівництва в ній; але це було також кульмінацією програми реформ, яку проводили на папських і легатських соборах протягом понад століття.

Перша соборна постанова стосувалася виборів папи: «достатньо чіткі» попередні декреталії були доповнені «за згодою Святого Собору» важливим уточненням, якщо кардинали не можуть досягти повної одностайності щодо призначення наступника суверенного Понтифіка, а третина з них відмовляється домовитися з двома іншими, Римським Понтифіком повинен

вважатися той, який був обраний і прийнятий двома третинами голосів [94, с. 210]. На інших церковних виборах повинні переважати думка більшості і головуючого (кан. 16) [94, с. 218]. Собор суворо регламентував умови доступу до церковних чинів і посад. Вимоги для призначення: єпископом – вік не менше 30 років, народження у законному шлюбі, схвальні моральні якості та визнана освіченість; деканом, архідияконом, парафіяльним священиком – 25 років і священиче висвячення; контроль покладался на єпископа і капітул (кан. 3) [94, с. 211–212]. Висвячений диякон або священник повинен отримати гідне і достатнє для прожиття утримання (кан. 5) [94, с. 212]. Заборонялося об'єднання кількох парафіяльних церков; нерезиденти могли бути позбавлені своїх бенефіцій, а той, хто їх заснував (патрон), – права надавати їх у майбутньому (кан. 13, 14) [94, с. 217]. Було визначено, що жодна церковна посада, бенефіцій чи церква не можуть бути призначені або обіцяні нікому, доки вони не стануть вакантними; церковні пребенди чи посади протягом шести місяців після звільнення (вакансії) повинні бути передані особам, здатним з гідністю ними керувати; якщо капітул перевищив цей термін, право призначення переходить до єпископа і навпаки (кан. 8) [94, с. 214]. Собор засудив прояви симонії і зазначив, що жодного податку не слід накладати на інтронізацію єпископів і абатів; встановлення церковних осіб; поховання померлих; благословення подружніх пар чи інші таїнства; єпископи, абати та інші прелати повинні утримуватися від встановлення нових податкових квот і збільшення старих (кан. 7) [94, с. 213–214]. Нікого не повинні приймати в ченці за гроші; монахи не повинні мати заощаджень, мають жити ізольовано в місцях чи церквах, яким вони служать (кан. 10) [94, с. 215–216]. Собор заборонив наступні поширені практики: 1) втрата церковного майна через передачу або заповідання стороннім особам; 2) в деяких регіонах чоловіки, які називаються деканами, встановлюються за гроші і за певну суму грошей здійснюють єпископську юрисдикцію (кан. 15) [94, с. 218].

Нарешті окрема конституція була присвячена зловживанням під час єпископських діоцезальних візитацій та збору прокурацій [43, с.22–24]. Собор постановив, що свита архієпископа під час інспекційної поїздки по своєму діоцезу не повинна перевищувати 40–50 осіб, кардинала – 20–25, єпископа – 20–30, архідіякона – 5–7, а деканам доведеться задовольнитися двома. Перелік заборон чітко показує проблемні місця в відвідуванні прелатами своїх підлеглих: 1) нехай вони не тягнуть за собою мисливських собак або птахів; 2) нехай їхні потяги покажуть, що вони прагнуть «не своїх власних інтересів, а інтересів Ісуса Христа»; 3) нехай вони не просять пишного бенкету, а отримують із вдячністю те, що їм чесно подадуть відповідно до обставин; 4) нехай вони не обтяжують своїх підлеглих податками, а архідиякони і декани взагалі не стягують жодного податку зі священників і кліриків; 5) нехай кількість коней буде помірною (кан. 4) [94, с. 212]. Соборна постанова засудила практику накопичення бенефіціїв, особливо пов'язаних з «опікою над душами» («*sum cura*»). Перелік світських зловживань: деякі миряни набралися такої зухвалості, що, зневажаючи владу єпископів, призначають у церквах кліриків або звільняють їх за власним бажанням; вони часто розподіляють нерухоме та інше церковне майно, як вважають за потрібне; вони не вагаючись обтяжують церкви та їхніх людей податками; деякі з них примушують священнослужителів, навіть єпископів, поставати перед їхнім судом; вони утримують церковну десятину і намагаються передавати її іншим мирянам. Як світські та і церковні особи, що сприяли цим злочинним діям підлягали певним покаранням, визначеним соборною постановою (кан. 14) [94, с. 217].

Собор засудив поведінку духовно-рицарських та чернечих орденів (тамплієрів, госпітальєрів та інших), які перевищували зміст привілеїв, наданих їм Апостольським Престолом, підриваючи сталий порядок і авторитет «ординарія» (єпископа): 1) вони приймали в свої братства і допускали на збори відлучених від церкви і осіб, яким було заборонено прийняття таїнств і християнське поховання; 2) вони проводили служби в

заборонених місцях; 3) вони призначали або звільняли служителів своїх церков без згоди єпископів; 4) вони отримували церкви та десятину від мирян без єпископського дозволу. Собор постановив, що єпископ повинен здійснювати юрисдикцію над монахами так само, як і над всіма іншими в своєму діоцезі (кан. 9) [94, с. 214–215].

Собор визначав чіткі правила подачі апеляцій (кан. 6) [94, с. 213]. Священнослужителям заборонялось виступати перед світськими судами, якщо тільки вони не повинні захищати власні справи, справи своєї церкви, або людей, гідних жалю і недієздатних. Жоден клірик не повинен був брати на себе виконання суддівських функцій від імені князя: він мав бути відсторонений від церковного служіння через нехтування своїми обов'язками, і тоді міг продовжувати догождати сильним світу (кан. 12) [94, с. 216–217]. Різко засуджувались конкубінат, гріх Содому та часте відвідування священнослужителями жіночих монастирів без поважної причини (кан. 11) [94, с. 216]. Князям і магістратам заборонялось будь-яке оподаткування церков, якщо тільки не існувала суспільна необхідність щодо «загального блага», про яку були покликані судити єпископ і духовенство (кан. 19) [94, с. 219–220]. Собор засудив злочин лихварства і постановив, що відомі лихварі не можуть бути допущені до таїнства вівтаря; якщо вони помруть у цьому гріху, то не отримають християнського поховання; було заборонено приймати їхні приношення (кан. 25) [94, с. 221–222]. Третій Латеранський Собор поновив важливі декрети 1139 року (кан. 14, 11, 12) [94, с. 191, 190] щодо засудження рицарських змагань і турнірів і відмови в християнському похованні загиблих (кан. 20) [94, с. 220], термінів, проголошення та непорушного дотримання перемир'я та Божого миру (кан. 21, 22) [94, с. 220–221].

Собор визначив, що у кожній кафедральній церкві вчителю, відповідальному за безкоштовне навчання священнослужителів цієї церкви та бідних школярів повинен бути призначений достатній прибуток: таким чином, на думку законодавців, вчитель буде позбавлений життєвих потреб, а

учням буде відкрито шлях до вивчення наук. Встановлювалася безоплатність освіти та присвоєння ступенів; ніхто не міг відмовити в праві викладати будь-кому, хто компетентний це робити (кан. 18) [94, с. 219]. Таким чином, Собор заклав на загальному рівні основи освітнього законодавства як для університетів у стадії становлення, так і для найскромніших класів при церквах.

Конституції перших двох Латеранських соборів увійшли в «Гармонію суперечливих канонів» («*Concordia discordantium canonum*») Граціана і, таким чином, стали частиною канонічного права, що вивчалася в правничих школах (університетах) і застосовувалося в церковних судах усього християнського світу [30, с. 50–54; 32, с. 6; 34; 214]. Проведення Третього Латеранського собору і його законодавчі ініціативи сприяли подальшому розвитку церковного права. За останні сорок років було створено «нове право» («*ius novum*»), засноване на Граціановому «Декреті», і сформувалася юридична культура, спільна для всієї Церкви. Ще в 1150-х рр. нові юридичні визначення з папських декреталій були вставлені в копії «Декрету». Канони Третього Латеранського Собору були негайно включені до «колекцій» декреталій і широко розповсюджені. Альберіго перераховує 22 збірники, які містять весь текст соборних постанов [2, с. 207–209]; він прийшов до висновку, що конституції цього Собору поширювалися по всій Латинській Церкві і справляли великий вплив на її суди та вирішення справ [2, с. 208]. Усі 27 канонів Третього Латеранського Собору увійшли до «*Liber extra*», офіційної збірки папських декреталій, складеної Раймондо Пеньяфортом для Григорія IX у 1234 р. і оприлюдненої папою для використання «*in iudiciis et in scholis*».

Багато декретів Третього Латеранського Собору отримали відголосок в рішеннях діоцезальних і провінціальних соборів по всьому Заходу (в Руані в 1190 р. і в Монпельє в 1195 р. [14, т. 22, с. 939–950], у Вестмінстері в 1200 р. [14, т. 22, с. 713–722]); в діяльності реформаторів, як Одо де Сюллі в Парижі (помер в 1209 р.) і Стівена Ленгтона в Кентербері (1213–1214); у роботі

папських легатів Робера де Курсона в Парижі (1213 р.) [14, т. 22, с. 818–854], в Руані (лютий 1214 р.) [14, т. 22, с. 897–924] та Бордо (червень 1214 р.) і Петра з Беневента в Монпельє (січень 1215 р.) [14, т. 22, с. 935–954].

Законодавство Третього Латеранського Собору прямо цитується в шістьох декретах Четвертого Латеранського Собору 1215 р.: кан. 4 (Lat. IV, кан. 33) [2, с. 213–214; 6, с. 216]; кан. 8 (Lat. IV, кан. 29) [2, с. 215; 6, с. 214], кан. 9 (Lat. IV, кан. 61) [2, с. 217; 6, с. 231], кан. 13 (Lat. IV, кан. 29) [2, с. 218; 6, с. 214]; кан. 18 (Lat. IV, с. 11) [2, с. 220; 6, с. 205]; кан. 19 (Lat. IV, кан. 46) [2, с. 221; 6, с. 221–222] і відлуння впливу його приписів можна виявити ще в шістнадцяти соборних декретах [15, с. 318–366.].

Період після Третього Латеранського собору був часом серйозних труднощів для тогочасного християнського світу. Латинське королівство було майже розгромлене в 1187 р. (битва при Хаттіні). Третій хрестовий похід відвернув катастрофу, але не відновив християнський контроль над святими місцями в Єрусалимі. Четвертий хрестовий похід перевів увагу і зусилля християн на Зару (сучасний Задар, Хорватія) і Константинопіль. В Тулузі та Північній Італії утвердилася катарська єресь. Критика церковних інституцій поширювалася. Папа Інокентій III (1198–1216) визнав, що необхідна комплексна програма реформ, щоб відповісти на виклики, сформульовані як неортодоксальними, так і ортодоксальними критиками [94, с. 227–244; 111, т. 5.2, с. 1233–1316; 94, с. 227–244; 181, с. 245–253, 271–303].

Ідея скликання Собору виникла практично з моменту, коли Інокентій зійшов на папський престол [3, с. 169–186; 181, с. 3–24]. Оскільки головною метою Собору були заявлені реформи, Інокентій III наказав у кожній церковній провінції провести загальне розслідування зловживань, які вимагали апостольського виправлення, і подати до Собору письмові звіти. Папа розширив членство Собору, включивши настоятелів і генеральні капітули Сіто і Премонтре, великих магістрів тамплієрів і госпітальєрів (Орденів Храму і Госпіталю), а також представників соборних і колегіальних церков, королів, принців і вільних міст. Таким чином, Четвертий

Латеранський собор був найбільшим і найрепрезентативнішим серед середньовічних соборів на той час. Для окремих осіб або груп священнослужителів була можливість висловити власні погляди як до засідання Собору, так і під час перерв між його трьома офіційними сесіями [94, с. 258–270]. Не зважаючи на майже одностайну впевненість фахівців в авторстві соборних конституцій Інокентія III, він, по-перше, зробив це в контексті широких консультацій і оприлюднив їх на Соборі, який представляв всю Церкву [114, с. 344]. По-друге, паралелі для багатьох соборних декретів можна знайти в законодавстві місцевих церковних синодів: в Лондоні (Вестмінстері) в 1200 р., в Парижі і Авіньйоні в 1209 р., в Парижі в 1212 р., в Монпельє і Руані в 1214 р. тощо [101, т. 2, с. 135–141; 114, с. 344, п. 134].

Скликаний буллою «*Vineam Domini Sabaoth*» від 10 квітня 1213 р. [94, с. 327–329; 181, с. 72–73], Четвертий Латеранський Собор відкрився в Римі 11 листопада і тривав до 30 листопада 1215 р. [6, с. 193–242; 111, т. 5.2, с. 1316–1398; 94, с. 327–386]. У ньому взяли участь близько чотирьохсот єпископів і вісімсот абатів, пріорів і представників колегіальних церков [111; т. 5.2, с. 1722–1733; 94, с. 391–395; 114, с. 341, п. 123]. Окрім Римської, було представлено не менше вісімдесяти церковних провінцій, включаючи латинських прелатів із Візантії та Святої Землі. Було 17 прелатів з Константинопольського патріархату, чотири з Єрусалимського, один з Антіохійського та один мароніт [94, с. 391–392, 252–257; 114, с. 343, п. 129].

Джерела законодавства Собору включали 24 запозичення з «Декрету» Граціана, 11 – з «Першої компіляції», 3 – з «Другої компіляції», 14 – з «Третьої компіляції», 22 – з декретів Латеранських Соборів (4 – з Першого, 6 – з Другого і щонайменше 12 – з Третього), а також 28 – з власних декреталій папи Інокентія III [102, с. 96; 114, с. 341, п. 124; 181, с. 35–49].

На останній урочистій сесії Собору (30 листопада 1215 р.) [94, с. 270–274] папською та соборною владою було оприлюднено сімдесят одну конституцію, що охоплюють широкий спектр богословських, правових та

дисциплінарних питань [3, с. 1–118; 2, с. 206–243; 14, с. 953–1086; 111, т. 5.2, с. 1316–1398; 94, с. 342–386, 287–306]. Порядок, у якому розташовані конституції, не дуже систематичний. це класичний поділ на п'ять книг, який каноністи використовували до 1215 року («iudex, iudicia, clerus, connubia, crimen»), його ввів у канонічні збірки Бернардо Павійський.

Перші конституції стосувались центральних положень християнської доктрини (к. 1) [6, с. 194–195; 94, с. 342–343, 275–283; 97, с. 57–78; 117, с. 133–168]. Вперше було сформульовано вчення про Церкву як євхаристичну єдність вірних і використано поняття «переіснування» («transsubstantiation») стосовно Тіла і Крові Христових. Засуджувався трактат Йоахіма Флорського про Трійцю, спрямований проти тринітарного вчення Петра Ломбардського, що було визнано офіційною церковною доктринальним. Засуджувалося як єретичне вчення Амальрика Бенського (к. 2) [6, с. 195–197; 94, с. 343–345, 283–286; 117, с. 217–250]. Відлученню від Церкви та анафемі підлягали всі, хто виступав проти віровчення, викладеного у попередніх канонах. Привілеї для борців з єресями були дорівняні хрестоносним. Єпископи, які не виконали свого обов'язку протистояти єресі та єретикам, підлягали усуненню (к. 3) [6, с. 197–199; 94, с. 345–347]. «Грекам», які поверталися до послуху Апостольському Престолу, було дозволено зберігати свої звичаї та обряди. Натомість їм заборонялись поширені практики «очищення» вівтарів та перехрещування хрещених «латинянами» (к. 4) [6, с. 199–200; 94, с. 347–348]. Собор підтримує намагання папи запровадити принцип «ut sit unum ovile et unus pastor» («одне стадо й один пастух») [96, с. 79–88; 97, с. 111–123].

Наступні конституції розглядали питання церковного порядку і дисципліни. Було проголошено ієрархічний порядок патріархів: Рим, Константинопіль, Александрія, Антіохія та Єрусалим. Патріархи були повинні присягнути папі і отримати від нього палліум (к. 5) [6, с. 200–201; 94, с. 348; 97, с. 275–288]. Наслідуючи постановам Третього Латеранського собору, Інокентій намагався не просто засудити зловживання, а й створити механізми та структури, які б продовжили реформи після Собору. Вводилися

регулярні відвідування («прокурації» та «візітації») для розслідування поведінки священнослужителів, а також щорічні провінційні та діоцезальні синоди (к. 6) [6, с. 201; 94, с. 348–349]. Прописувалися повноваження єпископів по дотриманню порядку серед кліру, до їхньої юрисдикції було передано розгляд справ про злочини каноніків (раніше такі справи вирішував капітул) (к. 7) [6, с. 201–202; 94, с. 349–350]. Встановлювалися процесуальні норми розслідування у разі звинувачення прелатів у кримінальних злочинах, що тягнули за собою позбавлення сану, та канонічних порушеннях, що набули широкого розголосу і спричинили спокусу у пастви (к. 8) [6, с. 202–203; 94, с. 350–351]. Санкціонувалось призначення вікаріїв для надання душпастирської опіки для вірян, проповідування різними мовами (к. 9) [6, с. 203–204; 94, с. 351–352]. Конституції 10 і 11 [6, с. 204–205; 94, с. 352–353] стосувалися проповідників і вчителів богослов'я. Цистерціанська практика генеральних капітулів поширювалась на всі релігійні ордени; щорічні збори по провінціях або регіонах були замінені зборами раз на три роки. Генеральні капітули мали виконувати функції подібні до функцій провінційних та діоцезальних синодів, з повноваженнями «відвідувати та виправляти» (к. 12) [6, с. 205–206; 94, с. 353–354]. Заборонялось створення нових чернечих орденів (к. 13) [6, с. 206–207; 94, с. 354; 197, с. 153–180]. Подальші соборні постанови врегульовували клерикальне життя (к. 14) [6, с. 207; 94, с. 354–355], забороняли пияцтво та обжерливість, полювати чи ловити птицю, мати собак чи птахів для ловлі (к. 15) [6, с. 207–208; 94, с. 355], практикувати справи світського характеру, грати в азартні ігри чи в кості і бути присутніми на таких іграх, носити розкішний одяг з зайвими прикрасами (к. 16) [6, с. 208; 94, с. 355–356], а прелатам уникати непотрібних бенкетів і регулярно та належним чином відвідувати служби (к. 17) [6, с. 208–209; 94, с. 356; 117, с. 389–404; 59, с. 396–403].

Конституція «*Sententiam sanguinis*» (к. 18) [6, с. 209; 94, с. 356] відновила давню заборону на участь висвяченого духовенства у «ви роках крові»: «жоден священник не може виносити смертний вирок, виконувати такий

вирок чи бути присутнім при його виконанні». Священнослужителям заборонялось: 1) писати чи диктувати листи, призначені для виконання смертних вироків; 2) виступати суддею у справі лицарів, аршерів (лучників) чи інших людей, відданих пролиттю крові; 3) виконувати ту частину вироку, яка включає спалювання та відрубання («жоден іподякон, диякон чи священник не повинні»); 4) благословляти випробування гарячою та холодною водою чи залізом. Була підтверджена неприпустимість судових поєдинків. Заборона приймати участь в судових випробуваннях була надзвичайно важливим рішенням, оскільки започаткувала важливі зміни і в світському судочинстві також, – випробування як метод доказування в судовому процесі поступово зникають [59, с. 495–510].

Сегмент соборного законодавства відносно релігійного культу частково повторює наративи тогочасних реформаторів, щодо належного утримання церков («церкви не сховища для домашнього майна священнослужителів») (к.19) [6, с. 209; 94, с. 357], збереження миру та Євхаристії (к. 20) [6, с. 209–210; 94, с. 357], регулярного відвідування священниками хворих та помираючих (к. 22) [6, с. 210–211; 94, с. 358]. Конституція «*Omnis utriusque sexus*» наказувала усім християнам сповідатися в гріхах перед священником і приймати Євхаристію принаймні раз на рік, на Великдень. Таємниці сповіді не можна розкривати (к. 21) [6, с. 210; 94, с. 357–358; 59, с. 404–420].

Розділ про призначення та вибори на бенефіції (к. 23–34) також можна розглядати як посилення та роз'яснення чинного церковного законодавства [6, с. 211–217; 96, с. 111–146]. Кафедральні та звичайні церкви не повинні залишатися вакантними більше трьох місяців (часу, що надавався на організацію і проведення виборів), після цього терміну право призначення переходить до наступного церковного ієрарха (к. 23) [6, с. 211; 94, с. 358–359; 96, с. 89–110; 138, с. 73–98]. Визначені три форми проведення виборів, голосування за довіренністю заборонено (к. 24) [6, с. 211–212; 94, с. 359]. Обрання за допомогою світської влади «*ipso jure*» є недійсним; ті, хто її використовує, мають бути відсторонені на три роки від бенефіції (к. 25) [6,

с. 212; 94, с. 359–360]. Ті, хто підтверджує призначення негідних кандидатів на церковні посади, караються втратою прав і доходів (к. 26) [6, с. 212–213; 94, с. 360]. Священники мають бути належним чином підготовлені («краще мати кілька добрих служителів, ніж багато нікчемних, бо якщо сліпий веде сліпого, обидва впадуть у яму») (к. 27) [6, с. 213; 94, с. 360–361]. Були оновлені приписи Третього Латеранського Собору: 1) заборона накопичення бенефіцій із «опікуванням душами» («cura animarum»), призначення мають здійснюватися протягом шести місяців, у разі відсутності право призначення переходить до наступного настоятеля (к. 29) [6, с. 214; 94, с. 361–362]; 2) припис прелатам призначати відповідних осіб, під страхом втрати права на призначення (к. 30) [6, с. 214–215; 94, с. 362]; 3) синів каноніків, особливо бастардів, не встановлювати в тих же церквах, що й їхні батьки (к. 31) [6, с. 215; 94, с. 362]; 4) патронам парафіяльних церков призначати священникам і їх намісникам (вікаріям) достатні доходи (к. 32) [6, с. 215–216; 94, с. 362–363]; 5) прокурації не можна отримувати без відвідування (к. 33) [6, с. 216; 94, с. 363–364]; 6) прелати не повинні обтяжувати своїх підданих надмірними вимогами (к. 34) [6, с. 216–217; 94, с. 364; 59, с. 368–395].

Включення до соборних постанов великої кількості конституцій, що стосуються різних аспектів функціонування системи канонічних судів, є свідченням правової революції, яка відбулася з часів «Декрету» Граціана. Виникла загальноєвропейська система канонічної юрисдикції, і багато питань практики та процедури потребували авторитетного визначення. Конституції 35–48 розглядають технічні аспекти юридичної процедури [6, с. 217–225; 97, с. 17–55; 59, с. 327–342]. Підсудні до завершення розгляду справи не повинні без поважних причин подавати скаргу у вищу інстанцію (к. 35) [6, с. 217; 94, с. 364]. Судді можуть виносити та скасовувати проміжні вироки по ходу розгляду справи (к. 36) [6, с. 217; 94, с. 364–365]. Заборонялися виклики до судді, який знаходився на відстані більше ніж два дні їзди від діоцезу обвинуваченого (к. 37) [6, с. 217–218; 94, с. 365]. В церковних судах повинен зберігатися повний письмовий запис розглядів усіх

справ (к. 38) [6, с. 218–219; 94, с. 365–366]. Пограбованому потрібно допомогти отримати відшкодування навіть в разі зміни власника (к. 39) [6, с. 219; 94, с. 366]. Якщо позивачу щось передано у тимчасове володіння внаслідок неявки в суд («контумації») протилежної сторони, а відповідач за допомогою насильства або обману зберегає це у фактичному володінні протягом року, позивач повинен через рік бути визнаним справжнім власником. Миряни не можуть бути призначені арбітрами в справах з духовних питань (к. 40) [6, с. 219; 94, с. 366]. Судові приписи дійсні лише якщо вони зроблені сумлінно (к. 41) [6, с. 219; 94, с. 366–367; 96, с. 235–280]. Духовенство не може в майбутньому розширювати свою юрисдикцію на шкоду світському правосуддю під приводом захисту церковної свободи (нехай сторони «задовольняються законами та звичаями, які досі схвалені, щоб те, що належить кесарю, було віддано кесареві, а те, що є Божим, могло бути віддано Богу справедливим поділом») (к. 42) [6, с. 220; 94, с. 367]. Четвертий Латеранський Собор постановив: 1) священнослужителі не повинні з примусу приносити присягу на вірність мирянам (князям) за світські володіння (к. 43) [6, с. 220; 94, с. 367]; 2) піддавати церковному осуду захвати володінь/власності і узурпацію духовної юрисдикції мирянами («навіть якщо вони побожні») (к. 44) [6, с. 220; 94, с. 367–368]; 3) патрон, який убив чи покалічив клірика «per se» або «per alios», буде позбавлений прав патронату (к. 45) [6, с. 221; 94, с. 368]; 4) клірики не повинні примушуватись платити податки магістратами міст під страхом відлучення (к. 46) [6, с. 221–222; 94, с. 368–369]. Собор повторив і розширив попередні постанови щодо відлучення від церкви [59, с. 550–570]: його слід накладати лише після попередження в присутності відповідних свідків і з явної та розумної причини (к. 47, 48) [6, с. 222–224; 94, с. 369–371]; екскомунікації не накладаються і не скасовуються за плату (к. 49) [6, с. 225; 94, с. 371].

В конституції «Non debet reprehensibile» папа Інокентій III офіційно скасував попередні шлюбні обмеження і зменшив заборонені ступені кровного споріднення та спорідненості до чотирьох (к. 50) [6, с. 225–226; 94,

с. 371–372; 96, с. 169–186]. Собор засудив таємні шлюби, оголосив незаконнонародженими дітей від таких союзів, і наказав проголошувати намічені шлюби задалегідь, щоб будь-які законні заперечення можна було заявити напередодні церемонії (к. 51) [6, с. 226; 94, с. 372]. Було визначено, що свідчення з чуток неприпустимі у шлюбних справах (к. 52) [6, с. 226–227; 94, с. 373; 97, с. 137–142; 59, с. 453–474].

Предметом суперечок був обов'язок християн сплачувати десятину. Собор засудив тих, чию власність обробляли інші (нехристияни), щоб уникнути десятини (к. 53) [6, с. 227; 94, с. 373–374]; наголосив, що сплата десятини має пріоритет перед усіма іншими податками та зборами (к. 54) [6, с. 228; 94, с. 374]; наказав цистерціанцям та іншим привілейованим орденам сплачувати десятину з усіх земель, придбаних ними в майбутньому, незалежно від того, чи будуть вони оброблятися ними самими чи кимось іншим (к. 55) [6, с. 228; 94, с. 374–375]; заборонив як білому, так і чорному духовенству укладати будь-які угоди, які могли б призвести до позбавлення парафіяльного священика його законної десятини (к. 56) [6, с. 228–229; 94, с. 375; 59, с. 345–367].

Напруга між чернецтвом (релігійними орденами) і єпископською владою була такою ж старою, як і саме чернецтво. У серії з п'яти конституцій (к. 57–61) Інокентій III намагався стати посередником між двома сторонами, визнаючи дійсними вимоги кожної [6, с. 229–231]. Конституція «*Ut privilegia*» надала точні вказівки щодо тлумачення привілею відправляти богослужіння під час інтердикту («раз на рік»), яким користувалися деякі ордени (к. 57) [6, с. 229–230; 94, с. 375–376]; привілей було поширено на єпископів (к. 58) [6, с. 230; 94, с. 376]. Собор встановив, що монах не може брати під заставу або позичати гроші без дозволу настоятеля і більшої частини капітулу (к. 59) [6, с. 230; 94, с. 376]. Абатам заборонялось користуватися правами, які належали єпископам, наприклад, розглядати шлюбні справи, накладати публічні покаєння і покути, видавати індульгенції (к. 60) [6, с. 230–231; 94, с. 376–377]. Окремо були повторені попередні

заборони чернецтву одержувати десятину від мирян (к. 61) [6, с. 231; 94, с. 377; 96, с. 147–159].

Відносно симонії IV Латеранський Собор повторив традиційні вимоги: не стягувати збори за висвячення єпископів, благословення абатів або посвяту кліриків (к. 63) [6, с. 232–233; 94, с. 379]; не вимагати плати за вступ до релігійного життя з монахів та черниць (к. 64) [6, с. 233; 94, с. 379]; єпископи не можуть вимагати подарунків для встановлення священнослужителів або дозволу входу до релігійного життя (к. 65) [6, с. 233–234; 94, с. 379–380]; таїнства мають здійснюватися вільно; поховання безкоштовне; але клірики можуть приймати звичайні пожертви (к. 66) [6, с. 234; 94, с. 380]. Конституція «Cum ex eo» мала запобігти торгівлі «священними речами» через обмеження використання мощей святих і надання надмірної кількості індульгенцій (к. 62) [6, с. 231–232; 94, с. 377–378]. Старі мощі святих заборонялось пропонувати на продаж; нові мощі не можна було шанувати без схвалення папи; запитувачі милостині повинні мати письмовий дозвіл від Апостольського Престолу або єпископа [97, с. 143–162; 59, с. 437–450]. Єпископські індульгенції не можуть перевищувати одного року з нагоди освячення церкви та сорока днів у річницю освячення.

Собор законодавчо закріпив обмеження на стосунки між християнами та нехристиянами. Євреї не можуть стягувати здирницькі відсотки (к. 67) [6, с. 234–235; 94, с. 380–381]. Євреї та мусульмани повинні носити особливий одяг і не висміювати християнські церемонії (к. 68) [6, с. 235; 94, с. 381]. Євреї не можуть обіймати державні посади (к. 69) [6, с. 235–236; 94, с. 381–382]. Євреї, навернені до християнства, не можуть повернутися до колишніх обрядів (к. 70) [6, с. 236; 94, с. 382; 181, с. 187–204; 97, с. 243–254; 118, с. 97–111].

Останнім заходом Собору (к. 71) був заклик до хрестового походу, який мав відбутися наступного року (з 1 червня 1216 р.) [6, с. 236–241; 2, с. 243–247; 94, с. 382–386; 97, с. 255–273; 59, с. 537–549]. Собор запропонував: 1) хрестоносні індульгенції тим, хто сприяв цьому, 2) церковний захист тим, хто

особисто брав участь, 3) трирічний податок в розмірі однієї двадцятої церковних доходів всіх священнослужителів (папа та кардинали сплачували десятину) [95, с. 13–58].

Усі конституції Четвертого Латеранського Собору перейшли до «Четвертої компіляції» (за винятком канонів 42 та 71) і в «Liber extra» (за винятком канонів 42, 49 та частини 71). Конституції (за винятком 11, 22, 31, 43, 55, 67–71) цитувалися в примітках до 228 канонів «Кодексу канонічного права» 1917 р. [3, с. 494].

Під час підсумкової сесії Собору (30 листопада) були розглянуті ключові тогочасні політичні проблеми (спадкоємність імперії, повстання проти короля Йоана (Джона) в Англії та заселення графства Тулуза після хрестового походу проти альбігойців) і сформована офіційна позиція Церкви: Оттон IV був остаточно скинутий на користь Фрідріха Гогенштауфена, обрання якого королем Германії та імператором Священної Римської імперії було офіційно підтверджено; було оновлено відлучення баронів, які повстали проти короля Йоана (Джона) Англійського; граф Раймонд VI Тулузький був скинутий за змову в єресі, а замість нього був призначений Симон де Монфор [94, с. 258–272, 406].

3.2. Розвиток декретального та соборного законодавства в XIII–XIV століттях

Тринадцяте століття або «довге XIII століття» (1200–1334) називають «часом пап-юристів» і «золотим віком» канонічного права (Г. Лебра).

Перший Ліонський Собор (26 червня–17 липня 1245 р.) [247, с. 11–130,]. 27 грудня 1244 р. у кафедральному соборі св. Іоанна Хрестителя у Ліоні папа Інокентій IV (1243–1254) оголосив про скликання вселенського Собору; датою початку Собору було визначено 24 червня 1245 року [247, с. 51–57]. У проповіді, виголошеної після меси, понтифік приділив особливу увагу можливому примиренню імператора з Церквою, публічно запросивши

Фрідріха II на Собор для відповіді перед обвинувачами. В січні-лютому 1245 р. учасникам Собору були розіслані запрошення, в них було зазначено місце (Ліон), час проведення Собору та його основні завдання: надати допомогу латинським державам хрестоносців на Святій землі і Латинській імперії; організувати захист християнського світу від монголо-татар (у 1241–1242 р. вони суттєво потіснили християнські і мусульманські держави на Близькому Сході); вирішити конфлікт із імператором Фрідріхом II. Відомості про кількість учасників Першого Ліонського Собору і про їх національний склад різняться. У джерелах міститься інформація про присутність на Соборі патріархів Єрусалима, Антіохії та Аквілеї, близько 150 архієпископів і єпископів, абатів Клюні, Клерво, Сіто, Сен-Бертена, представників домініканців та францисканців, 13 кардиналів та інших посадових осіб Римської курії. На Собор також прибули імператор Балдуїн IV, графи Раймунд VII Тулузький та Раймунд Беренгарій Прованський, послы французького короля Людовіка IX та англійського короля Генріха III, делегації з Венеції, Генуї, представники імператора Фрідріха II [247, с. 58–59]. Більшість делегатів становили єпископи і абати з Франції, Іспанії, Італії, Англії, Угорщини, Німеччини. Архієпископи Майнца і Кельна виступили із закликом засудити Фрідріха II і провести вибори нового короля Німеччини. У Великий четвер (28 квітня 1245 р.) Інокентій IV підтвердив вирок 1239 р. про відлучення імператора від Церкви, оскільки Фрідріх II не надав гарантій виконання ним папських вимог. Тобто Перший Ліонський Собор став відображенням боротьби між двома панівними силами християнства: папством і імперією [247, с. 245–251; 17–41].

Відкриття Собору відбулося 28 червня у кафедральному соборі св. Іоанна Хрестителя у Ліоні. Були проведені 4 сесії: підготовча та 3 офіційні [247, с. 58–77]. На підготовчій сесії патріарх Єрусалима і єпископ Бейрута підняли питання допомоги християнам на Святій землі, проте папа наполягав на перенесенні обговорення цього питання на іншу соборну сесію. На 1-й сесії (28 червня) папа Інокентій IV звернувся до учасників Ліонського

Собору з проповіддю на Псалом 93 («При множенні скорбот моїх у моєму серці, втіхи Твої насолоджують душу мою»), перерахувавши 5 своїх «скорбот» («dolores») і порівнявши їх із 5 ранами Христа: 1) занепад звичаїв духовенства; 2) небезпеки, що загрожували християнам і Церкві на Святій землі; 3) «грецька схизма»; 4) небезпека татарського вторгнення; 5) переслідування із боку імператора Фрідріха II. Більша частина проповіді була присвячена конфлікту з імператором, якого понтифік звинуватив у єресі, святотатстві, спілкуванні з сарацинами і клятвозлочині. Представник імператора навів аргументи на його захист. Фрідріх II, дізнавшись про висунуті проти нього звинувачення, відмовився приїхати на Собор і постати там як підсудний [247, с. 62–67]. Друга сесія (5 липня) була присвячена звинуваченням Фрідріха II у розпусному способі життя та «єретичних» намірах повернути духовенство у стан «апостольської бідності», переслідуваннях Церкви, захопленні прелатів у полон і насильстві над ними тощо. Підводячи підсумки, папа Інокентій IV згадав про скидання імператора як про єдино можливе покарання за злочини [247, с. 68–71].

На третій сесії (17 липня) було оприлюднено постанови Ліонського Собору: про святкування Різдва Пресвятої Богородиці, про захист від татар, про новий хрестовий похід на Святу землю, про допомогу Латинської імперії та іншим державам хрестоносців, зачитані «Ліонські інвентарі» ("Transumpta) – папська постанова, яка представляла собою список привілеїв, наданих Церкві світськими правителями, імператорами, королями та міською владою Риму [247, с. 74–77]. Собор схвалив декрети; серйозні заперечення викликали дві постанови, що містили вимоги зібрати частину церковних доходів для допомоги Константинополю. Після цього папа оголосив текст вироку і провів церемонію скинення імператора. Понтифік урочисто проголосив Фрідріха II знедоленим Богом за його гріхи, нездатним через це «царювати і правити», позбавленим імператорської гідності і влади над імперією та всіма королівствами. Папа звільнив усіх підданих імператора від клятви вірності і під загрозою відлучення заборонив їм коритися Фрідріху Штауфену як

імператору та королю. Папа закликав імперських князів-виборників обрати нового імператора та оголосив про свій намір подбати про особливий «патримоній св. Петра» – Сицилійське королівство [2, с. 254–259; 247, с. 257–265, 101–112]. Після того, як папа оголосив соборні рішення, було здійснено заключне богослужіння [111, т. 5.2, с. 1633–1679, т. 6.1, с. 153–209].

У канонічних декретах Першого Ліонського Собору у центрі уваги були юридичні питання: проблеми захисту церковного майна та інтересів кліриків; спрощення, здешевлення та прискорення церковного судочинства; забезпечення сторін кваліфікованою допомогою для захисту їх інтересів у ході судового розгляду; приборкання несумлінних суддів; проведення принципу справедливості у винесенні судових рішень; розглядалася природа церковного відлучення і принципи його застосування [247, с. 78–112]. Соборні декрети сприяли розвитку важливих для середньовічної каноністики положень про захоплення володіння, про справедливу причину та хибне звинувачення. До 22 декретів Собору входять постанови про церковні вибори («Statuimus ut si quis electionem»; «In electionibus»), про папських легатів («Officii nostri»), про захист прав сторін у суді, про ексцепції («Exceptionis peremptoriae», «Frequens et assidua»; «Pia consideratione»), про рескрипти («Cum in multis»; «Presenti decreto»; «Dispendia litium»; «Iuris esse»; «Exceptionis peremptoriae»), про суддів («Legitima suspicionis»), про папських делегованих суддів («conservatores») («Statuimus ut conservatores»), про несумлінних суддів («Cum aeterni principis»; «Legitima suspicionis»). У декретах розглянуті проблеми захисту духовенства, а також церковного майна від мирян і недобросовісних кліриків («Statuimus ut conservatores»; «Officii nostri»; «Eum qui super dignitate»; «Pro humani redemptione»), розглядаються питання розподілу бенефіціїв та володіння ними («Dispendia litium»; «Officii nostri» [247, с. 83–84]; «Eum qui super dignitate»), а також пов'язані з бенефіціями заходи покарання кліриків та судового впливу на них («Statuimus ut si quis electionem», «Eum qui super dignitate», «Pro humani redemptione» [247, с. 84–86]). 2 постанови присвячені апеляційному

судочинству («Statuimus ut si quis electionem», «Cordi nobis»): в них регламентувались умови та порядок оформлення і подачі апеляцій (обов'язкове письмове оформлення апеляції), терміни прибуття сторін до апеляційного судді; особливу увагу приділено апеляціям у справах про церковні вибори [2, с. 268–282].

До декретів Собору увійшли 4 Новели Інокентія IV про церковні покарання («Cum medicinalis», «Solet a nonnullis», «Statuimus, ut nullus», «Quia periculosum»). Вони регламентували винесення та оформлення вироку про церковне відлучення: визначали права відлученого в суді та поза судом; встановлювали як обов'язкове письмове оформлення вироку (при відлученні єпископів передбачається їх поіменне перерахування) та триразове умовляння перед накладенням відлучення, розглядається зняття церковного відлучення з приведенням до клятви, підтверджуються канони про накладення малого відлучення за спілкування. Покарання відлученням від Церкви запроваджується за затягування розгляду справи суддями («Legitima suspitionis»), а позбавлення посади передбачається для тих, хто наймав і приховував найманих убивць («Pro humani redemptione»).

У декретах Першого Ліонського Собору згадується багато заходів судового впливу, запозичених з римського права: анулювання рескриптів і результатів проведеного за ними процесу («Dispendia litium»); розгляд справи за відсутності однієї зі сторін та заборона оскарження вироку («Statuimus, ut si quis electionem»); анулювання ексцепцій (зустрічних заперечень) («Frequens et assidua»; «Pia consideratione») та апеляцій («Cordi nobis»); введення у володіння спірним майном («Eum qui super dignitate»); позбавлення права викликати до суду відповідача («Actor qui»); повернення справи до колишнього судді («Cordi nobis»); виплата судових витрат іншій стороні («Cum aeterni principis») та штрафу суду, а також право сторін не підкорятися незаконному виклику в суд (ця міра була спрямована проти несумлінних суддів) («Presenti decreto» [247, с. 82–83]; «Iuris esse»).

Постанова «Cura nos pastoralis» засуджувала корисливих і нехтуютьчих своїми обов'язками керівників церковним майном та містила приписи щодо реформування господарського життя приходів, діоцезів, капітулів і монастирів, передбачала інвентаризацію церковного майна при вступі прелата на посаду та посилення подальшого контролю за ним [14, т. 23, с. 622; 2, с. 269-271; 247, с. 89–93].

Буллою «Afflicti corde» папа Інокентій IV оголосив про початок нового хрестового походу на Святу землю (без вказівки місця та часу збору хрестоносців) та визначив джерела фінансування експедиції [247, с. 95–97]. Документ повторював положення булли папи Інокентія III «Ad liberandam», виданої в 1215 р. Постанова «Ardius mens» про військову допомогу Латинській імперії та державам хрестоносців на Святій землі [2, с. 271–272; 247, с. 254–256, 93–95] викликала відкриті заперечення учасників Собору через тяжкі виплати (від 1/3 до 1/2 доходів кліриків) і через те, що збирання грошей мали здійснювати спеціальні папські збирачі-колектори («collectores»), стосовно яких традиційними були скарги на надмірні вимоги. Постанова «Christianae religionis» стосувалася військово-оборонних заходів: передбачалося зміцнити східні кордони Європи з метою убезпечити Західну Європу від нападів татар. Передбачалося створення системи оповіщення про дії татар, причому цю систему мав очолювати папа [2, с. 273; 247, с. 256–257, 98–101].

Таким чином, остання редакція соборних постанов поділяє їх на дві групи. Перша містить 22 юридичних декрети, які завершують «Liber Extra» Григорія IX і були використані пізніше у «Liber Sextus» Боніфація VIII (за винятком декрету 2) [2, с. 259–269]. З цих декретів одні були прийняті до, інші під час, нарешті, решта після собору. Вісім із 22 постанов фактично були оприлюднені перед Собором (4, 7, 10, 14, 15, 16, 19, 20). Вони були зачитані в попередньому проекті під час заключної сесії, одночасно з чотирнадцятьма іншими декретами, наочно складеними під час Собору. Інша група об'єднує п'ять конституцій, які дають результат обговорень

собору щодо питань, викладених у скликанні та інавгураційній промові: реформа (дві конституції), Латинська імперія, татари, хрестовий похід. Потім відбулася остаточна редакція кожної групи розділів, упорядкованих і забезпечених відповідними назвами, під якими вони з'являються в «*Liber Extra*»: «*De selectione*», «*De iudiciis*», «*De exceptionibus*», «*Dessentia et re iudicata*» тощо. Після остаточного виправлення папа надіслав їх для використання «як у судах, так і в школах», і зокрема в університетах Парижа та Болоньї. Промульгаційна булла «*Cum puer*» датована 25 серпня 1245 року.

Папа Інокентій IV включив декрети Ліонського Собору, за винятком 5 головних постанов [2, с. 269–277], до складу «Новел» («*Novae constitutiones*» – доповнень до канонічного права «*Liber Extra*»). Через це історія тексту соборних постанов виявилася заплутаною, точне число декретів Першого Ліонського Собору було встановлено лише у XX ст., їх редакції погано досліджено. У текст основних редакцій у багатьох рукописах вставлялися ще так звані «екстраваганти» – декреталії, які не увійшли до складу офіційних зібрань і включалися до збірок за приватною ініціативою каноністів (відомо більше 50 «екстравагант» до «Нових конституцій» – «Новел» Інокентія IV). Збереглося приблизно 400 рукописів з «Новелами» Інокентія IV; у більшості з них «Новели» є додатками або вставками в «*Liber Extra*» і рідше як самостійне зібрання. 5 головних декретів Першого Ліонського Собору – про фінансову допомогу Латинської імперії та іншим державам хрестоносців («*Arduis mens*», «*Perennis obtentu*»), про новий хрестовий похід на Святу землю («*Afflicti corde*»), про боротьбу проти татар («*Christianae religionis*»), про поліпшення фінансового становища обтяжених боргами капітулів і монастирів («*Cura nos*») – перебували в статусі «екстравагант», вони разом з 12 «новелами» були включені до ватиканських регест Інокентія IV за другий рік його понтифікату (червень 1244 – липень 1245 р.) як «куріальні листи», грамоти, що склалися за ініціативою Римської курії, а не клопотань і реєструвалися не за оригіналами, а ще на стадії чернеток. 8 новел-постанов

(1, 2, 5, 9, 12, 14, 16, 3) були включені до складу правил канцелярії – статутів («ordines») Римської курії, що оформилися в понтифікат Інокентія IV [9, с. 55–57]. Крім 8 декретів Ліонського Собору, що стосувалися роботи куріальних судів (статути 2–9), до тексту статутів було включено ще 9 постанов про діловодство і судочинство в папській курії (статути 10–18), які, як вважав видавець цих статутів М Тангл, були складені в Ліоні в перші роки понтифікату Інокентія IV [9, с. XLV]. Текст 19 новел з числа постанов Ліонського Собору збереглися в «Chronica maiora» (бл. 1259 р.), творі ченця бенедиктинського абатства Сент-Олбанс Матвія Паризького (бл. 1200–1259). Матвій Паризький не був присутній на Ліонському Соборі, проте був обізнаний про його хід. Автор досить точний у питаннях хронології, проте в деяких випадках фальсифікує документи і вносить свідомі спотворення в розповідь.

Другий Ліонський Собор (7 травня–17 липня 1274 р.) [6, с. 243–269; 247, с. 275–286, 131–234]. 31 березня 1272 р. папа Григорій X (1271–1276) розіслав листи впливовим світським правителям та великим церковним діячам Західної Європи і закликав зібратися 1 травня 1274 р. на Собор у місті, назва якого спочатку зберігалася в таємниці. 24 жовтня 1272 р. папа Григорій X повідомив про скликання Собору візантійському імператору Михайлу VIII Палеологу (1261–1282) і патріарху Константинополя Йосипу I (1266–1275, 1282–1283), запропонувавши їм прибути на Собор або направити туди представників-апокрісіаріїв. У посланнях папа окреслив порядок денний майбутнього Собору: 1) об'єднання Східної і Західної Церков; 2) відвоювання Святої землі; 3) церковна реформа, необхідність якої була викликана зловжи́внями і падінням нравів серед кліру і мирян. Хоча про необхідність церковної реформи традиційно йшлося в папських документах про скликання Соборів, очевидно, реформування Церкви дійсно входило до намірів Григорія X. Він звернувся до предстоятелів кількох великих діоцезів з проханням дізнатися думку кліриків та мирян про те, які суспільні вади необхідно усунути. 13 квітня 1273 р. понтифік повідомив делегатам, що

Собор відбудеться в імперському місті Ліон. Підготовка до проведення Собору зайняла приблизно 2 роки, що було зумовлено характером Собору: на відміну від Першого Ліонського Собору, на якому папа Інокентій IV (1243–1254) лише повідомляв про свої рішення делегатам, на цьому передбачалося вести діалог з присутніми. В роботі Собору взяли участь приблизно 500 єпископів, 60 абатів і більше тисячі інших прелатів.

7 травня 1274 р. у кафедральному соборі відбулося урочисте відкриття та пройшла перша сесія Другого Ліонського Собору [14, т. 24, с. 37–134; 111, т. 6.1, с. 153–209]. Здійснивши месу, папа разом з кардиналами заспівав гімн «*Veni, Creator Spiritus*» і проголосив проповідь на той же євангельський вірш, що і папа Інокентій IV на відкритті IV Латеранського Собору «Дуже хотів Я їсти з вами цю пасху перед Моїм страждання», після чого перерахував питання, винесені на розгляд Собору [247, с. 172–175].

На початку 2-ї сесії (18 травня) кардинал Бонавентура прочитав проповідь «Устань, Єрусалиме, і стань на висоті, і звернися на схід, і подивися на дітей твоїх», потім Григорій X виступив із закликом розпочати новий хрестовий похід на Святу землю і торкнувся питань, пов'язаних з його фінансуванням. Християнський світ був поділений на 26 податних округів або колекторій. У кожному з них папа призначав комісію колекторів у складі архієпископа, єпископа та абата, які мали опікуватись збором хрестоносної десятини. Десятина повинна була виплачуватися двома частинами кожні півроку. Оплата мала бути рівною для всіх і жодних винятків надавати не планувалось [2, с. 285–290]. Папа зажадав припинити всі війни між християнами на час підготовки хрестового походу (на 6 років), обіцяв відлучити від Церкви піратів та тих, хто продає сарацинам метали, зброю та кораблі. Тим, хто погодився прийняти хрест і брати участь у поході, дарувалась індульгенція.

Під час 3-ї сесії (4 чи 7 червня), що була відкрита проповіддю кардинала П'єра де Тарантеза «Зведи очі твої і подивися навколо: всі вони збираються,

йдуть до тебе», було прийнято 12 канонів (3–9, 15, 19, 24, 29 та 30) [247, с. 175–176].

Проголошення Ліонської унії відбулося під час 4 сесії (6 липня). Після того, як були зачитані послання імператора Михайла VIII, його сина та константинопольського духовенства, Георгій Акрополит від імені імператора зрікся «від усякої схизми», визнав католицьке вчення про походження Святого Духа від Отця і Сина і першість Римської Церкви [14, т. 24, с. 67–74; 247, с. 276–280, 162–171].

Під час 5-ї сесії (16 липня) було прийнято 14 канонів (2, 10–12, 16, 17, 20–22, 25–28 та 31). На 6-й сесії (17 липня) делегати затвердили 2 заключні постанови: канон 1 «*Fideli ac devota*» [247, с. 286; 6, с. 250; 2, с. 290], який стверджував вчення, згідно з яким Святий Дух споконвічно походить від Отця і Сина як від єдиного початку («*tamquam ex un principio... procedit*»), і канон 23 «*Religionum diversidadem*», який узаконював існування лише 4 жебручих орденів: францисканців, домініканців, кармелітів і августинців-єремітів [247, с. 284–285; 6, с. 263–264; 2, с. 302–303].

Існували принаймні дві редакції постанов Другого Ліонського Собору: «чернетка», що створювалася безпосередньо під час сесій, і перероблена версія, яку папа Григорій X оприлюднив 1 листопада 1274 і супроводив буллою «*Cum purer*» [6, с. 244–250]. Пізніше цю версію було включено до «*Liber Sextus*» папи Боніфация VIII. На Другому Ліонському Соборі було прийнято 31 постанову [247, с. 188–209]: про походження Святого Духа (1) [6, с. 250], про обрання на церковні посади (2–14) [6, с. 250–259], про заборону висвячення кліриків з іншого діоцеза (15) [6, с. 259], про двоєженців (16) [6, с. 259], про обов'язки суддів (17) [6, с. 259–260], про судовогорення (19) [6, с. 260–261], про звільнення від покарання, здобуте силою (20) [6, с. 261], про церковну пребенду (21) [6, с. 261–262], про неможливість відчуження церковної власності (22) [6, с. 262–263], про ордени (23) [6, с. 263–264], про податки та мита (24) [6, с. 264], про церковний імунітет (25) [6, с. 264–265], про лихварство (26) [6, с. 265–266],

про злочини та заподіяні ними збитки (28) [6, с. 266–267], про відлучення (29–31) [6, с. 267–268]. Собор затвердив конституцію Григорія X «*Ubi maior periculum*» від 7 липня 1274 р., згідно з якою обирати папу Римського міг тільки конклав, який збирався через 10 днів після смерті попереднього папи в закритому приміщенні, де кардинали повинні бути ізольовані від зовнішнього світу. Кардиналам, які входили до конклаву, заборонялося залишати місце засідань, доки не буде проголошено ім'я нового папи; у разі уповільнення виборів учасників конклаву слід було обмежити в їжі [2, с. 285–307; 247, 280–284, 179–184; 111, т. 6, с. 181–209].

Політичні завдання Собору (об'єднання церков, хрестовий похід) з різних причин не були здійснені, а соборні законодавчі конституції через посередництво збірки декреталій Боніфація VIII «Книга шоста» увійшли до «Корпусу канонічного права».

За папи Боніфація VIII (1294–1303) велика кількість офіційних і неофіційних колекцій, складених після 1234 року, які не завжди узгоджувалися одна з одною, призвела до невизначеності щодо чинного закону, подібної до тієї, що передувала 1234 року. З цієї причини восени 1296 року Боніфацій VIII створив комісію для підготовки нового юридичного збірника: єпископ Ембрюна Гійом Мандагу; єпископ Безьє, а пізніше кардинал Беранже Фредоль, і віце-канцлер, а після 1298 р. кардинал Рікардо Петроній де Сені. Через 18 місяців робота була завершена. 3 березня 1298 року Боніфацій VIII надіслав нову збірку законів до університетів Болоньї, Падуї, Неаполя, Орлеана, Тулузи, Парижа, Оксфорда та Саламанки разом із конституцією «*Sacrosanctae Romanae ecclesiae*». Вона також була зачитана в курії.

Боніфацій VIII назвав свою колекцію декреталій «Шоста книга» («*Liber sextus*») [4, т. 2, к. 929–1124]. Вона мала бути додана до п'яти книг «Декреталій Григорія IX» як досконалий підсумок папської законотворчості відповідно до середньовічної нумерології (згідно якої шість – досконале число). Йоганн Андреа зауважив, що «ідеальне» число не вирішило жодної

юридичної проблеми, до того ж ні Боніфаций VIII, ні його наступники не утрималися від продовження законотворчої діяльності.

Титули та розділи «Шостої книги» розташовані в тому ж порядку, що й у збірці «Декреталій Григорія IX». Але «Шоста книга» містить 76 заголовків і 359 розділів та набагато менше матеріалу, ніж «Liber extra» (185 заголовків та 1960 розділів). У найдавніших рукописах «Шостої книги декреталій» заголовки та їх розділи не мають будь-якої подальшої структури. Більш пізні екземпляри впорядковують їх відповідно до традиційної п'ятикнижної схеми («iudex, iudicium, clerus, conubium/sponsalia, crimen»). Цей поділ залишився в сучасних виданнях «Шостої книги декреталій», незважаючи на те, що він не був передбачений самим Боніфациєм VIII.

З проголошенням нового закону конституції, які не були включені до «Шостої книги декреталій», втратили свою обов'язкову силу. З іншого боку, для текстів, включених до збірки, авторитетним стало формулювання в «Шостій книзі». Декреталії Боніфация VIII були джерелом для 251 тексту нової книги законів. Решта 108 є декреталіями та конституціями його попередників (після 1234 року), включаючи 74 тексти з трьох автентичних збірок пап Інокентія IV, Григорія X та Миколи III. Деякі розділи сформульовані узагальнено, гіпотетично й абстрактно. Проте поряд з ними є декреталії Боніфация, які все ще містять імена адресатів, демонструючи, що вони ґрунтувалися на рішеннях у конкретних справах. Його сучасники усвідомлювали, що рішення, на яких базуються ці розділи, іноді йшли не від самого Боніфация, а радше від його попередників, і сучасна наука виявила ще більше прикладів на користь цього спостереження.

Разом з тим підготовча комісія настільки трансформувала тексти розділів «Шостої книги», що вони відрізняються від оригіналів не лише своїми формулюваннями, а іноді й юридичним змістом. Редагуючи декретальний матеріал, комісія прагнула витягнути якомога абстрактніші правові принципи та уникнути майбутніх юридичних суперечок. Крім того

комісія додала 88 правових норм («*regulae iuris*»), запозичених переважно з римського права.

Оскільки спочатку в Римі було недостатньо рукописів, папська канцелярія між 22 квітня 1298 і 5 січня 1299 р. видала окремі розділи «Шостої книги декреталій» як окремі хартії, які розпочинались словами «*Tenorem cuiusdam constitutionis*». Пізніше канцелярія неодноразово використовувала ці вступні слова для офіційних копій папських конституцій.

Запропоновану університетам нову збірку папських декреталій швидко витлумачили каноністи. В лютому 1301 року кардинал Жан Лемуан (пом. 1313) надіслав свої «глоси» на «Шосту книгу» до Паризького університету, два інші впливові коментарі були складені Гвідо де Байсіо, аудітора (судді) «*litterarum contradictarum*» у курії (після викладання права в Болоньї з 1304 по 1313 рік), і одним з його учнів, Йоганном Андреа, який викладав у Болонському університеті до своєї смерті в 1348 році. Кардинал Жан Лемуан відкоментував ще одну збірку декреталій Боніфація VIII – «*Extravagantes Bonifatii VIII*» (сучасна назва), яка не набула офіційного визнання. Ця збірка містить одинадцять конституцій Боніфація VIII разом із п'ятьма конституціями його наступника папи Бенедикта XI (1303–1304), а також чотири конституції папи Клементя V (1305–1314).

Таким чином, законотворча діяльність була важливим складником понтифікату Боніфація VIII, хоча й мала неоднозначні наслідки: два його наступники скасували та вилучили розділ із «Шостої книги декреталій» (VI. 5.3.1) і змінили інші його конституції, наприклад, «*Unam sanctam*», «*Rem non novam*» і «*Super cathedram*».

Діяльність папи-каноніста Клементя V [199, т. 2, с. 45–50], як і законодавство зібраного ним В'єнського Собору [2, с. 333–401; 6, с. 270–299; 111, т. 6, с. 643–726; 145, с. 181–196] припадають на початок перехідної епохи від Середніх віків до ранньомодерної доби, від ідеалу християнської єдності до плекання етно-національних інтересів. Легісти підсумовують зростаючі вимоги світської влади в концепції «король – імператор в своєму

королівстві», згідно з якою король є верховним сувереном над законами, звичаями, привілеями та свободами. Декларації такого роду, навіть якщо вони відображають політичні цілі, яких ще необхідно досягти, а не реальну ситуацію, вказують на постійно зростаючу прірву між традиційними зразками, на які спирався імунітет Церкви, і національною державою на чолі з королем, який ревно ставиться до своїх прерогатив. На сцені історії з'являються національні амбіції і суперництва, деякі дослідники вважають, що і в релігійній сфері також. Показово, що соборна комісія реформ класифікувала скарги церковних провінцій за «націями», а папа радився з єпископами щодо розгляду проектів хрестового походу так само за «націями». Згадка про необхідність церковної реформи у В'єні навряд чи була новим явищем для середньовічних соборів. Навпаки, це відповідало церковним нормам попередніх двох століть, які перетворили необхідність реформи на невід'ємний предмет соборних обговорень [30, с. 50–54; 41, с. 42–46; 38, с. 47–56]. Але нові виклики та нові конфлікти вимагали нових підходів.

Дослідження причин скликання, підготовки і організації роботи, сутності постанов (конституцій, декретів) та їхньої значущості для розвитку канонічного права 15-го загальноцерковного Собору Західної Церкви – а саме В'єнського Собору 1311–12 рр. (єдиного в XIV ст.), потребує перегляду історіографічної традиції щодо невизначеностей, прогалин, протиріч соборного законодавства та можливостей світського впливу на рішення Собору.

Папська булла «*Regnans in caelis*» (Пуатьє, 12 серпня 1308 р.) закликала прелатів на Собор, який мав розпочатися у В'єні 1 жовтня 1310 р. [10, № 3626; 145, с. 23–29]. Папа Клемент V визначив три основні теми порядку денного: реформа Церкви, відновлення хрестового походу та доля ордену тамплієрів (храмовників) [10, № 3402–3512]. Прелатів попросили підготувати письмові звіти про фактичне становище Церкви у їхніх діоцезах з переліком проблем, «які потребували втручання Святого Престолу для їх виправлення і

реформування». Булла була надіслана 253 прелатам: 4 патріархам, 75 архієпископам, 151 єпископу, 13 абатам, 10 керівникам чернечих орденів [10, № 3628–3632; 161, с. 24, 663–670]. Деякі прелати делегували право представництва «прокторам», що усувало проблеми, викликані перипетіями середньовічної географії та похилим віком прелатів, і мало на меті забезпечити максимальну участь на Соборі. Використання прокторів відповідало розвитку тогочасних представницьких моделей у світських парламентах і асамблеях. Папа закликав до участі в Соборі християнських правителів. Філіп IV Французький, Генріх VII Люксембурзький, Людовик Наварський, Карл II Неаполітанський, Едуард II Англійський, Хайме II Арагонський, Фердинанд IV Кастильський, Хайме II Майоркський, Дені Португальський, Йоган I Богемський, Кароберт Угорський, Генріх II Кіпрський, Фрідріх III Трінакрійський та Жан II В'єнський очолювали список запрошених мирян. Однак християнські князі залишилися осторонь церковного зібрання. Тільки дофін В'єна був присутній на відкритті Собора. Світські володарі були представлені делегаціями з Арагона, Англії, Сицилії, Португалії, Кастилії, Кіпру та Франції. Немає переконливих доказів участі Генріха VII або його представників (на той час обраний імператором Генріх VII воював в Італії).

Від 144 до 170 прелатів були присутні на офіційному відкритті (16 жовтня 1311 р.) [145, с. 53–56]. Це відносно невелика кількість у порівнянні із середньою участю церковників в соборах XIII століття. Основною причиною цього був вибірковий виклик папою єпископів, як правило, лише по два від церковної провінції. Наприклад, архієпископа Реймса супроводжували єпископи Суасона і Шалон-сюр-Марна; архієпископа Руана – єпископи Байє і Кутанса; архієпископа Тура – єпископи Ле-Мана й Анжера.

Клемент V призначив кардиналів Ніколя де Фровіля, Наполеона Орсіні та Жака Дюеза читати доповіді прелатів і визначати найбільш нагальні питання, які потребували покращення в церковному житті [145, с. 60]. Сам Клемент брав активну участь у обговореннях комісії трьох кардиналів з

середини січня 1312 року. Прохання («gravamina»), представлені Собору, класифікувалися і зберігалися відповідно до країни походження [145, с. 183–185, 60–62]. Деякі єпископи склали особисті «меморандуми», як єпископ Манда і граф Жеводана Гійом Дюран Молодший (1296–1330) [68, с. 52–70]. Г. Дюран закликав реформувати Церкву «у главі і членах». Він визначив ключові проблеми церкви, що потребували реформ: надмірна влада та корумпованість папського двору, зловживання єпископату, безладне застосування церковних санкцій, відсутність уваги до формування духовенства, його погана підготовка і неправомірне поведінка, відсутність резиденцій єпископів у їхніх діоцезах, накопичення бенефіцій, повільність процесів у церковному судочинстві, необхідність реформи літургії, занадто багато звільнень для чернечих орденів, ігнорування провінційних рад, напад на церковні привілеї та активи з боку цивільної влади і погане дотримання заповідей як духовенством, так і народом. Дюран намагався передати ядро церковної влади Собору. Папа, стверджував він, не повинен скасовувати соборні рішення, а санкція Собору була необхідна кожного разу, коли папа ухвалював закони для всієї Церкви. Щоб забезпечити такий розподіл повноважень, Дюран радив збирати прелатів кожні десять років, таким чином роблячи Собори органічною частиною церковного управління. Вражає сучасний характер деяких пропозицій Г. Дюрана, які взагалі не були прийняті до уваги Собором: принцип колегіальності та субсидіарності, регулярне скликання соборів, можливість висвячення одруженого духовенства [145, с. 181–183, 38–50].

На відкритті собору Клемент V поклав свою проповідь на псалом: «Я буду хвалити Господа всім своїм серцем у зборах праведних...». Папа оголосив про призначення двох комітетів для розгляду інквізиційних протоколів щодо тамплієрів [2, с. 316–318; 145, с. 187–189, 62–68] і підготовки проекту хрестового походу [145, с. 68–76]. Докладніше Клемент V зупинився на становищі Церкви, яке вимагало негайних реформ. Папа не оголосив дату наступного засідання, мовчання щодо подальшого розкладу

роботи Собору фактично вказує на перехід від колишніх моделей загальних зборів, «*viva voce*», до більш вузьких, професійних комісій [145, с. 50–57]. Усупереч традиції XIII століття періодичних асамблей кожні вісім-двадцять днів, у В'єні система спеціально створених комісій скоротила кількість загальних сесій до трьох: 16 жовтня 1311 р., 3 квітня 1312 р. і 4 травня 1312 р. Комісії спиралися на письмові звіти, які здебільшого ретельно редагувалися перед поданням до Собору. Нова система зробила роботу Собору більш ефективною і, водночас, забезпечила більш надійний контроль папи за різними комісіями, а через них – за рішеннями Собору [145, с. 185–187, 57–58].

Три соборні конституції розглядали запобіжники та противаги нападам мирян (світської влади) на свободи Церкви. Перша передбачала перелік покарань (в тому числі екскомунікації, інтердикти) для світських сеньорів та їхніх спільників за порушення церковного імунітету і привілегії фора [2, с. 364–365, п. 33; 161, с. 475–478]; ув'язнення єпископів і священнослужителів щоб змусити їх відмовитися від свого бенефіція або не дати їм оприлюднити рішення Апостольського Престолу [2, с. 365–366, п. 34; 161, с. 476–477]. Друга вводила «*reines graves*» проти дворян і світських сеньорів які силою, примусом намагалися добитись відмови клірика від бенефіцію [2, с. 367, п. 36; 161, с. 478–479]. Третя оговорювала збереження повноважень єпископами, вигнаними з престолів представниками світської влади [2, с. 339–340, п. 7; 161, с. 479–482], їхнє право на відлучення кривдників і збереження ординарної юрисдикції. Прелат, якого образив світський сеньор, мав звернутися за допомогою до трьох сусідніх єпископів; останнім надавалось право наказати винного, навіть якщо він перебував за межами діоцезу їхнього співбрата, за умови, що відстань не перевищує чотириденного маршу [161, с. 687, п. 21].

Два декрети стосувались церковних трибуналів (судів) і мали на меті реорганізацію інквізиційної процедури [6, с. 284–286; 41, с. 45; 27, с. 16], виправлення надмірностей інквізиції. В XIII столітті папські інквізитори,

обрані з жебручих орденів, практично замінили діоцезальних суддів у переслідуванні єретиків. Відбулися серйозні зловживання, особливо щодо тюремного режиму. За соборною конституцією тривале ув'язнення, застосування тортур, винесення вироків підпорядковувались узгодженим діям інквізитора і єпископа діоцеза. В'язниці єретиків повинні мати двох охоронців, один відповідальний перед єпископом, інший перед інквізитором. Двері кожної камери будуть мати два ключі, по одному для кожного тюремника. Вони зможуть розмовляти з ув'язненим лише в присутності свого колеги. Охоронцям було категорично заборонено перехоплювати партії їжі, які батьки надсилали в'язням. Інквізиторам та єпископам наказувалося ретельно діяти проти винних, але без переслідування невинних. Друга частина декрету встановлювала мінімальний вік інквізиторів на рівні сорока років, забороняла вимагання грошей, а також зловживання носінням зброї службовцями інквізиції [2, с. 356–359, п. 26–27; 161, с. 484–490]. Друга конституція мала на меті процедуру звичайних судів для вирішення всього, що стосується виборів, бенефіціїв, канонікатів, десятини, шлюбних справ тощо. Вона передбачала спрощення процедури та відповідне скорочення судового апарату [2, с. 339, п. 6 ; 161, с. 490–491].

Дисциплінарні конституції, насамперед, мали на меті виправити зловживання звільненнями («диспенсами») з загального права, отриманими жебручими орденами від Апостольського престолу. Той факт, що багато членів релігійних орденів були звільнені від контролю місцевого єпископату, оскільки вони безпосередньо залежали від Святого Престолу, створював ситуацію значного імунітету і породжував зловживання прерогативами кожною з сторін. Критичні меморіали проти «виключень» для чернецтва були надіслані на Собор єпископом Анжера Гійомом ле Мером та архієпископом Буржа Егідіо Романо; серед захисних відповідей—«меморіали» абата Шалі Жака де Теріна та анонімного пріора Шаріте-сюр-Луар [161, с. 698–700; 145, с. 121–124]. За кількістю та точністю деталей дисциплінарні соборні конституції переважають усі інші.

Суворі покарання передбачені для монахів, які дозволяли християнське поховання відлучених від церкви злочинців, які не виказали повного покаяння, дарували таїнства мирянам (помазання, Євхаристію), учиняли шлюби, покаяння без дозволу парафіяльного священника [2, с. 363, п. 31; 161, с. 536–539]. Заборонено монахам через святий послух і під загрозою вічної кари погано говорити про прелатів у їхніх проповідях, не допускати мирян до відвідування парафіяльних церков, проповідувати фальшиві індульгенції, втручатися в заповіді у спосіб, несприятливий для інтересів церков, поновлювати закриті справи, переслідувати осіб, які звертаються проти них до церковних трибуналів.

Друга конституція поточнювала канонічні умови і строки колації бенефіціїв [2, с. 338, п. 4; 161, с. 539–540]. Третя конституція загрожувала серйозними покараннями за різні махінації з десятинами, в яких будуть винними монахи [2, с. 345, п. 11; 161, 540–541]. Четверта конституція забороняла жебручим орденам купувати нові будинки, продавати чи передавати існуючі монастирі без чіткого дозволу Святого Престолу (повторення декрету папи Боніфація VIII «*Quum ex eo*») [2, с. 366–367, п. 35; 161, 541–545]. Друга частина конституції забороняла членам жебручих орденів (під страхом відлучення від церкви) говорити з кафедри проти десятини [161, с. 686, п. 9]. П'ята конституція стосувалася скасування привілеїв міноритів, які продовжували відправляти служби під час інтердикту [2, с. 367, п. 37; 2?, с. 545–547]. Шоста конституція поновлювала конституцію «*Super cathedram*» Боніфація VIII (18 лютого 1300 р.), яка регулювала відносини чернецтва з парафіяльним духовенством [2, с. 341–345; 161, с. 547–552]: 1) чернечі проповіді в їхніх церквах і на громадських площах є безкоштовними; 2) ченці можуть проповідувати в парафіяльних церквах лише по запрошенню або з дозволу священника; 3) для сповідей дозвіл ординарія є обов'язковим. Сьома конституція закликала єпископів і прелатів поважати права та привілеї «звільнених» орденів, не перешкоджати абатам і настоятелям відвідувати генеральні чи провінційні капітули їхніх

орденів [2, с. 361–363, п. 3; 161, с. 552–556]. Ще одна конституція нагадувала права архієпископа у його провінції та єпископа у його діоцезі і, разом з тим, закликала їх утримуватися від будь-якого втручання в права та привілеї даровані жєбручим орденам [2, с. 364, п. 32; 161, с. 561–562].

Конституція «Cum sit naturae consonum» регламентувала єпископські прокурації діоцезу, обмежувала невиправдані вимоги єпископів щодо їжі, житла та милостині під час пасторських візитів [2, с. 352–353, п. 19 ; 161, с. 558–559]. Конституція «Ad nostrum» підпорядковувала наступним правилам прийом єпископів у цистерціанських монастирях: 1) якщо це неканонічний візит, прелат мав поводитися як гість, якого зустрічають з пошаною та милосердям; 2) якщо це офіційний візит, прелат може вимагати, щоб йому подали м'ясо, але за умови, що він прийматиме їжу за межами монашого столу; а залишки єпископського столу роздадуть убогим [2, с. 353–354, п. 20; 2?, с. 558–561].

Традиційно певна кількість соборних постанов стосувалась дисципліни священнослужителів. Одна з конституцій встановлювала низку приписів для членів бенедиктинського ордену: щодо одягу, дисципліни, прийняття священних санів, заборони полювання, проживання поза монастирем та організації малих пріоратів. Друга забороняла священнослужителям бути м'ясниками, шинкарями чи займатися іншими неналежними професіями, а також регулювала їхній стиль одягу, щоб вони не виглядали надто світськими чи вишуканими [145, с. 162].

Згідно приписів конституції В'єнського Собора жоден орган громадського порядку не може ухвалити закон, що дозволяє лихварство або забороняє вимагати гроші, які вже виплачені лихварям. Будь-яке порушення цього припису каратиметься відлученням від церкви. Більше того, ті, хто займається фінансовими справами, можуть змушуватись показувати свої книги тим, хто розслідує лихварські контракти. Нарешті, якщо хтось уперто стверджує, що лихварство не є гріхом, то може постати перед інквізицією як підозрюваний в єресі [2, с. 360–361, п. 29; 161, с. 618–620].

Окрема конституція регулювала відносини між християнами та мусульманами в країнах, де вони жили разом [2, с. 356, п. 25; 161, с. 642].

В заключній проповіді, що розпочиналась словами пророка: «Я поставив сторожу на стінах твоїх, Єрусалиме» (Іс. 62:6), папа Клемент V узагальнив основні цілі В'єнського Собору та його численні постанови [2, с. 390–408]. З виразної волі понтифіка, багато декретів, які ще перебували в зародковому стані, не були прочитані та затверджені соборною залогою. Їх перше публічне читання відбулося майже через два роки, під час проведення консисторії в замку Монте 21 березня 1314 року, за чотири тижні до смерті папи і лише після того, як тексти отримали остаточну форму. Клемент V і його радники вирішили пропустити два в'єнські декрети, про скасування ордену тамплієрів [6, с. 271–279; 145, с. 187–189] і про новий хрестовий похід [192, с. 537–549], і включити важливу післясоборну конституцію «Saere», про судові комісії. Увесь матеріал був додатково переглянутий за волею наступного понтифіка Іоанна XXII, і після цього включений до 106 канонів «Constitutiones Clementinae» [5, т. 2, к. 563–600], які офіційно набули чинності лише в 1317 році. Іоанн XXII не тільки замінив промультгаційний лист Клементя своїм власним, адресованим університетам Болоньї та Парижа і датованим 1 листопада 1317 року, він також вніс редакційні зміни до тексту. Чимало рукописів «Constitutiones Clementinae» включають три майже одночасно видані конституції Іоанна XXII – «Suscepti regiminis» (25 жовтня 1317 р.), «Sedes apostolica» та «Execrabilis», з цієї причини їх називають додатком до «Клементин». Найвідомішим з коментарів до збірки декреталій Клементя V був коментар Джованні д'Андреа (1322 рік) [64, с. 145–169].

Папам були відкриті різні шляхи для видання нових законів. Папа Іоанн XXII наказав вивісити конституції на воротах собору в Авіньйоні і залишив їх висіти під охороною на кілька днів, щоб бажаючі могли зробити копії. Нові декреталії також були зачитані високим чиновником курії перед собором. Оскільки тепер у курії перебувало набагато більше постійних прокураторів з усіх регіонів, ніж тих, хто постійно проживав у XIII столітті,

знання про нові правові норми поширювалося набагато швидше, ніж це було раніше. Дедалі інтенсивніше оподаткування Церкви з боку папства після Другого Ліонського собору призвело до того, що папські колектори регулярно відвідували кожен провінцію та діоцез для збору коштів, заборгованих курії. Було логічно, що вони принесли з собою для розповсюдження переписи нових законів. Канцелярія також писала конкретним особам, яким вони доручали поширювати знання про конституції на їхніх батьківщинах. У папській канцелярії двадцять конституцій «*Extravagantes*» Іоанна XXII, за винятком «*Quia quorundam mentes*» (Extrav. Jo. 14.5), для якої не існує жодного запису, були зареєстровані як «*litterae communes*». Дві третини з них були визначені як «*litterae secretae*». Відмітки у відповідних індексах свідчать про те, що папський реєстр інтенсивно звертався до офіційних і неофіційних юридичних «колекцій» декреталій. Нові тексти також поширювалися завдяки коментарям юристів і включалися в полемічні трактати, що часто траплялося за понтифікату Іоанна XXII через його позицію в суперечці про «блаженне видіння», полеміку з жебручими орденами та розбіжності з псевдо-імператором Людвігом Баварським.

Збірка «*Extravagantes*» Іоанна XXII з 20 конституцій у середньовічних рукописах називалася тією ж назвою, що й більша збірка з 51 конституцій, відома як «Конституції» Іоанна XXII. Остання збірка, ймовірно, почала поширюватися лише після смерті Іоанна XXII і не мала юридичних коментарів. Незважаючи на свою назву, вона також містить чотири тексти, які походять від Боніфація VIII (Extrav. со. 2.3.1) та двох його наступників, Бенедикта XI (Extrav. со. 1.3.2 і 5.3.1) і Клементя V (Extrav. со. 5.7.2). Крім того, «Конституції» містять «Додаток до Клементин» і, за двома винятками («*Ad nostri apostolatus*» і «*Dierum crescente*» в іншій версії), двадцять конституцій з «*Extravagantes*» Іоанна XXII.

Смерть Іоанна XXII у 1334 році поклала кінець періоду, коли папи офіційно надсилали свої нові декреталії в університети. Були розроблені нові підходи, щоб каноністи не втрачали уявлення про чинне церковне право в

умовах постійної появи нових конституцій. Від цього часу можна простежити початок «Книги апостольської канцелярії» («*Liber cancellariae apostolicae*»). На жаль, канонічна наука майже не займалася цією сукупністю законів.

«Книга апостольської канцелярії» складалася в основному з формул присяги, формул листів, папських конституцій і правил канцелярії. Цілком імовірно, спочатку її було складено для внутрішнього використання в курії, але те, що в ній містилося, завжди користувалося широким попитом і впливом. Найстаріший збережений екземпляр – «Ватиканський кодекс» з 1350-х років, починається з низки конституцій, у яких Іоанн XXII зарезервував за папою призначення прелатур у папських володіннях (Патрімоній Святого Петра) і Північній Італії. Папа Бенедикт XII видалив ці конституції з папських реєстрів, натомість додав свої, які вважав важливими, в кінцевому підсумку «Книга апостольської канцелярії» налічувала більше половини конституцій Бенедикта XII [156, с. 131–135]. Правила канцелярії встановлювали, у найширшому розумінні, процедуру, за допомогою якої курія намагалася задовольнити прохання про всі типи духовних привілеїв, звільнень, бенефіціїв і диспенсаций.

Поява друкованих видань [91, с. 299–319] дала новий напрям розвитку колекцій «екстравагант». Дев'ять збірок папських конституцій, які не були поділені на титули, з'явилися в Римі між 1470 і 1495 роками. Спочатку вони містили лише матеріали понтифікату Іоанна XXII, а потім поповнилися конституціями пізніших пап. Багато з цих пізніших текстів потрапили в «*Extravagantes Communes*». Рукописи «*Liber sextus*» і «*Clementines*» часто містили додаток із «екстравагантами», які часто розташовувалися відповідно до порядку заголовків в офіційних «колекціях». Те ж саме відбувалося в ранніх друкованих виданнях. Короткий каталог інкунабул (ISTC) містить 18 видань «Шостої книги декреталій» з додатком «екстравагант», з яких 10 було надруковано у Венеції між 1479 і 1500 роками та ще 6 у Ліоні між 1494 і 1500 роками. З 19 видань «Клементін» із додатком «екстравагант» 11 були

надруковані у Венеції між 1476 і 1491 роками, а три – у Ліоні [156, с. 137–138].

Паризький видавець Жан Шаппуї першим використав фразу «Корпус канонічного права» як назву у своєму виданні «Декрету» Граціана, «*Liber extra*», «Книги шостої», «Клементін», «Екстравагант» Іоанна XXII та семи інших конституцій, які вперше отримали назву «*Extravagantes communes*» в 1500–1501 році [156, с. 138]. Ще один видавець Себастьян Брант писав, що весь «Корпус канонічного права» тепер доступний в одному місці. У перевиданні «Корпусу канонічного права» Ж. Шаппуї 1503 року кількість конституцій в «*Extravagantes communes*» зросла до 74. Вибір конституцій, а також їхні джерела викликають питання у сучасних учених: для 19 чи 21 (залежно від того, як хто підраховує) конституцій неможливо ідентифікувати раніші друковані видання.

Для авторизованого видання «Корпусу канонічного права» 1582 року, тобто «Римського Видання» («*Editio Romana*»), підготовленого «*Correctores Romani*», папа Григорій XIII (1572–1585) зберіг не лише групування книг Ж. Шаппуї, але й назву, яку останній дав своїй збірці [4; 156, с. 138].

Збірки папських конституцій загалом припинилися приблизно в середині XIV століття, оскільки наукова юриспруденція приблизно того часу почала зосереджуватися на застосуванні канонічного права. Замість «важкої, систематичної переробки правових джерел у формі структурованих юридичних книжок» або збірників декреталій для університетського навчання почали домінувати хронологічні «колекції» папських декреталій.

Висновки до розділу 3.

Усі три Латеранські собори належать до однієї традиції та ілюструють все більше ефективне здійснення папством законодавчої влади. Усі три собори були великими церковними зібраннями (кожен фактично був більшим

за попередній). Кожен з перших трьох Латеранських соборів означав кінець розколу в Церкві та/або вирішення папсько-імперських суперечок.

Собори, реформа та відродження канонічного права, папської та єпископської влади були тісно взаємопов'язані, оскільки суттєвою основою реформаторського руху було повторне утвердження та перевизначення дисциплінарної влади церковної ієрархії, що було кульмінацією програми реформ; а папські та легатські Собори на протязі понад століття демонстрували і юридично закріплювали першість (приматію) пап. Третій Латеранський Собор був демонстрацією відновленої єдності Латинської Церкви та визнанням папського керівництва в ній.

Собори відображають зростаючу церковну централізацію під владою папства, але ще важливіше вони свідчать про зростання доцентровості – тенденції звертатися до центру за підтримкою та владою – паралельно зі зростанням апеляційної юрисдикції папства. Вони також демонструють зростаючу прихильність до правової та інституційної єдності всередині Латинської Церкви. Разом з тим проблеми відносин та принципів співіснування християнського світу з мусульманством, «євреями» та «греками», доцільності та виправданості «нововведень» в канонічну традицію, реформування організаційної структури Церкви, приведення канонічного права у відповідність з новими історичними реаліями є надактуальними і вимагають переосмислення досвіду минулого з їх вирішення.

Четвертий Латеранський Собор ознаменував кульмінацію кар'єри, адміністративної та законотворчої діяльності папи Інокентія III (1198–1216), одного з найвизначніших та найуспішніших пап Середньовіччя, і представляв його рішучість забезпечити ефективні механізми реформування Церкви. У той же час він ознаменував кульмінацію законодавчої та правової еволюції, що тривала від Першого Латеранського Собору, поєднуючи запозичення з «*ius antiquum*» з сучасним соборним і декретальним правом. Головним досягненням Четвертого Латеранського Собору була 71

конституція – єдиний найбільш істотний збірник законодавства, запропонований середньовічними папами і каноністами для реформи Церкви і суспільства того часу. Проблема співвідношення традицій і новацій прямою мовою соборної постанови: «не можна вважати осудом, якщо людські статuti іноді змінюються зі зміною часу, особливо коли цього вимагають нагальна необхідність або спільні інтереси, оскільки сам Бог змінив у Новому Заповіті деякі речі, які Він постановив у Старому» (к. 50). Четвертий Латеранський Собор, найважливіший з п'яти Латеранських Соборів, також є більш цікавим для історика канонічного права, ніж будь-який з інших загальноцерковних Соборів Середньовіччя. Протягом XII століття була сформована загальноєвропейська система церковної юрисдикції і виникла потреба у внормуванні технічних аспектів юридичної процедури. Собор започаткував кардинальні зміни як в церковному, так і в світському судочинстві: після соборної заборони поступово зникають випробування (вогнем і водою) та ордалії як метод доказування в судовому процесі. Серед найбільш вагомих нововведень в церковне законодавство можна також відзначити заборону участі кліриків в винесенні і виконанні смертних вироків, початок розробки скороченої процедури розгляду справ («ордо инквізиціоніс»), поширення практики проведення генеральних капітулів на всі релігійні ордени, зміни в шлюбному законодавстві. Жоден соборний текст середньовіччя не мав такого впливу на каноністів, як Латеранські конституції 1215 р. Вказівкою на це є кількість і якість коментарів, які стосуються цих конституцій – як безпосередньо (коментарі до соборної версії конституцій), так і непрямым чином (коли тексти були включені до «Четвертої компіляції» або до «Liber extra» папи Григорія IX).

Констатовано, що Перший Ліонський Собор став відображенням нового етапу боротьби між двома панівними силами середньовічного християнства: папством і імперією. Відзначена жорстка позиція Інокентія IV: папа звільнив усіх підданих імператора від клятви вірності і під загрозою відлучення заборонив їм коритися Фрідріху Штауфену як імператору та королю;

понтифік закликав імперських князів-виборників обрати нового імператора. Вказано, що п'ять конституцій містять результати обговорень Собором викладених у листах про скликання та інавгураційній промові питань: церковна реформа (дві конституції), Латинська імперія та держави хрестоносців на Святій землі (потреба у військовій допомозі), татари (військово-оборонні заходи, створення системи оповіщення), хрестовий похід (оголошено про початок та визначено джерела фінансування). Підкреслено, що 22 соборні конституції присвячені юридичним питанням – проблемам захисту церковного майна та інтересів кліриків; спрощення, здешевлення та прискорення церковного судочинства; забезпечення сторін кваліфікованою допомогою для захисту їх інтересів у ході судового розгляду; приборкання несумлінних суддів; проведення принципу справедливості у винесенні судових рішень; приводи і порядок застосування церковного відлучення.

Відзначено, що Другий Ліонський Собор старанно готувався (майже два роки), передбачав діалог церковної влади з вірянами і мав на меті: 1) об'єднання Східної і Західної Церков (6 липня 1274 р. проголошено Ліонську унію); 2) відвоювання Святої землі (папський проект передбачав припинення воєн між християнами на 6 років; для фінансування хрестового походу, збору хрестоносної десятини було створено спеціальні податні округи – «колекторії»); 3) церковну реформу. Проаналізовано 31 конституцію (постанову) Другого Ліонського Собору: про походження Святого Духа (1), про обрання на церковні посади (2–14), про заборону висвячення кліриків з іншого діоцеза (15), про двоєженців (16), про обов'язки суддів (17), про судовогоговорення (19), про звільнення від покарання, здобуте силою (20), про церковні пребенди (21), про неможливість відчуження церковної власності (22), про чернечі ордени (23), про податки та мита (24), про церковний імунітет (25), про лихварство (26), про злочини та заподіяні ними збитки (28), про відлучення (29–31). Нарешті Собор визначив порядок обрання нового папи на конклаві. Наголошено, що політичні завдання Собору (об'єднання церков, хрестовий похід) з різних причин не були здійснені, а соборні

законодавчі конституції через посередництво збірки декреталій папи Боніфація VIII («Книга шоста») увійшли до «Корпусу канонічного права».

В'єнський Собор продовжував сталу соборну традицію попередніх століть, але водночас він давав відповіді на невідкладні виклики часу. Були розглянуті численні скарги кліриків і підготовлені соборні конституції (тобто створена відповідна правова база) з таких гостроактуальних питань як проблема чисельних порушень церковного імунітету, втручання в церковні справи, посягання на церковну власність (насамперед, земельну) та юрисдикцію (десятина, заповіді, контракти) з боку світської влади, та проблема єретичних (вільний дух, бегарди та бегінки) і неортодоксальних груп (мусульмани), які жили у християнському світі. Жоден попередній Собор не зібрав і так чітко не висвітлив труднощі, які стосувалися не лише стосунків Церкви зі світом, але також і передусім внутрішні труднощі, конфлікти, зловживання, ознаки занепаду, які потребували реформ. Соборні конституції намагалися виправити дуже конкретні та широко поширені зловживання, було обрано хороший шлях компромісу та поміркованості.

Основні «модернізаційні» особливості В'єнського Собору: 1) вибірковий виклик папою єпископів, як правило, лише по два з кожної церковної провінції (тобто менша у порівнянні із середньою для соборів XIII ст. кількість учасників); 2) скорочена загальна кількість сесій до трьох (між першою і другою п'ять з половиною місяців, тоді як в XIII столітті кожні 8–20 днів); 3) система комісій для виробки рішень; письмові звіти; 4) звіти готували окремо від різних «націй» під керівництвом кардиналів і за участю папи; 5) подання («граваміна») були упорядковані в рубрики, які в свою чергу поділялися на 6 пунктів кожна, і засекречені; вони зберігалися за географічним поділом.

Таким чином, робота Собору стала більш ефективною. Водночас, зріс контроль папи за різними комісіями, а через них – за рішеннями Собору. В'єнський Собор сприяв юридичному обґрунтуванню папської примації і подальшому зростанню прерогатив римських понтифіків в Церкві.

Конституції Собору увійшли до сьомої книги «Корпусу канонічного права» – «Клементін».

З багатьох компіляцій нового папського закону, «*Liber extra*» (1234) папи Григорія IX, «*Liber sextus*» папи Боніфація VIII (1298), «*Clementinae*» (1317) папи Клементя V, «*Extravagantes*» і «*Extravagantes communes*» папи Іоанна XXII (1325) були особливо важливими для кодифікації канонічного права. Разом із «Декретом» Граціана ці п'ять колекцій папських декреталій складуть те, що пізніше стане відомим як «Корпус канонічного права» («*Corpus iuris canonici*»). Об'єднані в «Корпус канонічного права» дуже різні за характером і складом правові компіляції, незважаючи на їх різний характер і суперечливу юридичну силу, утворили єдиний корпус як для середньовічної юридичної науки, так і для церковної судової практики Середніх віків, ранньо-модерної доби і новітнього часу.

Збірки папських конституцій загалом припинилися приблизно в середині XIV століття, оскільки наукова юриспруденція приблизно того часу почала зосереджуватися на застосуванні канонічного права. Замість «важкої, систематичної переробки правових джерел у формі структурованих юридичних книжок» або збірників декреталій для університетського навчання домінували хронологічні колекції.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоновано нове вирішення наукового завдання, яке полягає у комплексному аналізі закономірностей становлення й розвитку системи канонічного права в Західній Європі в період класичного Середньовіччя (XII–XIV стст.) та з'ясуванні здобутків і перспектив його вивчення в сучасній історико-правовій науці. Відповідно до поставленої мети й завдань сформульовано основні результати та пропозиції:

1. Констатовано, що концепція історії розвитку західноєвропейського канонічного права була сформульована у XIX ст. У XX столітті стався суттєвий стрибок у накопиченні знань про правничі зібрання XII–XIII стст. (датування, авторство, рукописну традицію); зазнала змін дослідницька парадигма: історію канонічного права почали аналізувати як складник історії культури та загальної історії, як глобальний культурно-правовий феномен. У XXI ст. поширюється міжнародна співпраця дослідників. Проаналізовано інституційний складник викладання та вивчення середньовічного канонічного права. Встановлено внесок «національних шкіл» з дослідження церковного права у вивчення канонічного права класичного Середньовіччя. Зазначено вплив зовнішніх чинників на розробку історії канонічного права.

2. Джерелами канонічного права в період Античності та раннього Середньовіччя стали біблійні тексти, канони церковних соборів, папські декреталії, пенітенціали, патристичні тексти, римське право, капітулярії Каролінгів, теологічні та неканонічні праці.

3. З'ясовано безпосередні джерела праці Граціана: канонічні збірники «Панормія» та «Колекція трипартита» Іво Шартрського, «Колекція канонів» єпископа Ансельма Луккського (1036–1086), «Полікарп» (бл. 1111–1113) кардинала-диякона Григорія з титулом св. Хрізогона, «Збірка в трьох книгах» (1113–1120), «Книга про милосердя і справедливість» Алгера з Льєжа, «Етимології» Ісидора Севільського, «Сентенції магістра А.», ймовірно, Елмера Кентерберійського. Проаналізовано історіографію життя й творчості

Граціана; структуру «Декрету» та дослідницький метод Граціана, подальший розвиток канонічного права як університетської дисципліни в рамках декретистики й декреталістики, постграціанські декретальні колекції, які увійшли до «Корпусу канонічного права».

4. Граціан часто звертався до Святого Письма для керівництва щодо канонічних проблем, оскільки, на його думку, всі людські закони, включно із канонічним правом, підпорядковані природному праву, яке міститься в Біблії. Граціан ніколи не вважав старозавітні приписи для Ізраїлю вічними законами, які повинні бути перенесені в його часи; він ніколи не брав приклади біблійних осіб як моделі для наслідування буквально в будь-якій ситуації. Граціан зазначав, що багато біблійних приписів більше не виконуються. Свідома відмова від розгляду теологічних аспектів і зосередження тільки на правовій стороні питань і казусів була швидко сприйнята іншими каноністами й мала вирішальне значення для подальшого розвитку права та юриспруденції Церкви, оскільки сприяла відокремленню каноністики від теології та оформленню в самостійну дисципліну.

5. Граціан здійснив намір зібрати, упорядкувати й раціоналізувати накопичений за попереднє тисячоліття закон Церкви у формі, яка полегшила б його вивчення та посилення на нього. «Декрет» Граціана – системно структурований збірник латинських джерел канонічного права від часів ранньої Церкви до XII століття, він містить 3 848 канонів, які згруповані в тематичні кластери.

6. Визначено основні етапи розвитку середньовічного канонічного права класичного періоду. Перший етап (бл. 1125 – бл. 1145): створення Граціаном «Гармонії суперечливих канонів» або «Декрету», розробки внутрішньої послідовної системи канонічного права, відділення каноністики від теології та оформлення у самостійну дисципліну. Другий етап становлення системи середньовічного канонічного права (1140–1234) визначає трансформація канонічного права з дисципліни, заснованої на поясненнях «Декрету» Граціана, в правову систему, засновану на папських декреталіях, які мали

претензію на загальну чинність і роз'яснювали питання церковного права. Дві основні тенденції подальшого розвитку церковного права: поширення папських декреталій і систематичне застосування римського права до канонічної юриспруденції. Третій етап (1234–1334) – епоха домінування уніфікованого канонічного права в середньовічній Західній Європі завдяки розвитку соборного й папського законодавства.

7. Основними етапами формування «Корпусу канонічного права» є: 1) написання Граціаном «Гармонії суперечливих канонів» або «Декрету» (бл. 1240 р.); 2) оприлюднення 1234 року «Декреталій» або «*Liber extra*» папи Григорія IX (1227–1241), автором «колекції» був домініканець Раймондо да Пеньяфорт; 3) законотворча діяльність трьох римських понтифіків кінця XIII – початку XIV століть: «Книга шоста» або «*Liber sextus decretalium*» папи Боніфация VIII (1294–1303), «Клементини» або «Конституції» папи Кlementa V (1305–1314) та збірники «*Extravagantes*» і «*Extravagantes Communes*» папи Йоана XXII (1316–1334).

8. Епоха становлення канонічного права пов'язана з розробкою доктрини канонічного права викладачами європейських університетів. Епоха домінування уніфікованого канонічного права в середньовічній Західній Європі – це наслідок впровадження папського (декретального) та соборного законодавства. Впродовж XIII ст. збірники декреталій стали «офіційними» компіляціями, замовленими папством і надісланими для вивчення в університети.

9. Епоха правничого ренесансу в Західній Європі в XII столітті зазначалася рецепцією римського права, виокремленням цивільного та канонічного права від теології, появою факультетів права й докторських ступенів з обох прав в європейських університетах. «Декрет» Граціана та «Корпус канонічного права» загалом, безперечно, стали основою європейської правової культури. Зміст і методологія кодифікацій канонічного права сформували ядро західної правової традиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Baluze É. Vitae paparum Avenionensium: hoc est Historia pontificum romanorum qui in Gallia sederunt ab anno Christi MCCCIV usque ad annum MCCCXCIV / éd. G. Mollat. Paris, 1914–1928. 4 vol.
2. Conciliorum Oecumenicorum Decreta / a cura di G. Alberigo, G. L. Dossetti, P.-P. Joannou, C. Leonardi, P. Prodi. Bologna: Istituto per le scienze religiose, 1973. 1135 p.
3. Constitutiones concilii quarti Lateranensis una cum commentariis glossatorum / a cura di A. García y García. Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana, 1981. XI, 518 p.
4. Corpus juris canonici emendatum et notis illustratum. Gregorii XIII. pont. max. iussu editum. Romae : In aedibus Populi Romani, 1582. 3 parts in 4 vol.
5. Corpus Iuris Canonici / hrsg. Emil Albert Friedberg, Aemil Ludovic Richter. Leipzig: Tauchnitz, 1879–1881. 2 Bd. civ, 1472 columns (736 s.); lxxxii, 1340 columns (670 s.)
6. Decisioni dei Concili Ecumenici / a cura di G. Alberigo. Torino: UTET, 2013. 1058 p.
7. Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum selectae / hrsg.K. Rodenberg. Berolini: apud Weidmannos, 1883–1894. 3 Bde. XVIII, 786. XIX, 626. XXVIII, 807 s.
8. Jean XXII (1316-1334). Lettres communes analysées d'après les registres dits d'Avignon et du Vatican / éd. G. Mollat. Paris: Albert Fontemoing (vol.1–6), E. de Boccard (vol. 7–16) 1904–1947. 16 vol.
9. Die päpstliche Kanzleiordnungen von 1200 bis 1500 [hrsg. M. Tangl]. Innsbruck: Wagner, 1894. LXXXI, 460 s.
10. Regestum Clementis papae V: ex vaticanis archetypis sanctissimi domini nostri Leonis XIII pontificis maximi iussu et munificentia. Romae: Ex Typographia Vaticana, 1885–1892. 10 vol.

11. Les Registres de Grégoire IX. Recueil des bulles de ce pape publiés ou analysés d'après les manuscrits originaux du Vatican / éd. L. Auvray. Paris: A. Fontemoing, 1896–1910. Paris: E. de Boccard, 1955. 4 vol.
12. Les Registres d'Innocent IV publiés ou analysés d'après les manuscrits originaux du Vatican et de la Bibliothèque nationale / éd. É. Berger. Paris: Thorin & fils A. Fontemoing, 1884–1921. 4 vol. 625 p., 262 p., 562 p., 575 p.
13. Rerum Italicarum scriptores : raccolta degli storici italiani dal Cinquecento al Millecinquecento / ordinata da L.A. Muratori. Città di Castello: S. Lapi; Bologna: N. Zanichelli, 1900–1975. 34 t. (1–398 fasc.).
14. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio / ed. G. Mansi et al. Venice, 1750–1798. in 56 vols. T. 20 (1070–1109). Venice, 1775. 625 p.; T. 21 (1109–1165). Venice, 1776. 619 p.; T. 22 (1166–1225). Venice, 1779. 6 p.
15. Spicilegium sive collectio veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis, maxime Benedictinorum, latuerunt / opera Domni Luc Dacherii. Parisii, 1655–1677. 13 vol.
16. Thesaurus novus Anecdotorum / opera Dom Luc d'Achery, Dom Ursin Durand. Paris: Florentin Delaulne, 1717. 5 vol.
17. Veterum scriptorum et monumentorum moralium, historicorum, dogmaticorum ad res ecclesiasticas monasticas et politicas illustrandas collectio (1700) / opera Dom Luc d'Achery, Dom Ursin Durand. Paris: François Montalant, 1724-1733. 9 vol.
18. Забзалюк Д. Історико-правові аспекти реформування канонічного права в XII-XIII ст. *Правова наука і державотворення в Україні в умовах сучасних викликів, породжених російською воєнною агресією: теорія, практика, перспективи розвитку : збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м.Кропивницький-м.Кривий Ріг, 19 травня 2023 р.). Кропивницький: ДонДУВС, 2023. С.57–60.
19. Забзалюк Д. Є. Політико-правова доктрина Хрестоносного руху доби Середньовіччя. Дис. докт. юр. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львівський

- державний університет внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України, Національний університет «Львівська політехніка» Міністерства освіти і науки України. Львів, 2021. 436 с.
20. Забзалюк Д.Є. Хрестоносний рух Середньовіччя: політико-правовий вимір : монографія / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів: СПОЛОМ, 2020. 428 с.
 21. Забзалюк Д.Є. Хрестоносний рух і політико-правова доктрина доби Середньовіччя: головні детермінанти становлення та розвитку. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. Львів, 2017. Вип. 4. С. 13–20.
 22. Забзалюк Д.Є. Політико-правові детермінанти епохи Середньовіччя в Західній Європі: доктринальне осмислення. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. Львів, 2015. Вип. 4. С. 3–11.
 23. Забзалюк Д. Є. Ключініські реформи X – XI ст. та їх вплив на формування політико-правової доктрини католицької церкви. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 4 (89). С. 229–235.
 24. Лощихін О.М., Санжарова Г.Ф., Бинюк Н.М. Середньовічний шлюб в гендерному вимірі: жінка і сім'я згідно з приписами канонічного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2023. Вип. 1 (10). С. 28–36.
 25. Максимюк О.Д., Грекул-Ковалик Т.А. Інститут юридичної відповідальності в епоху Середньовіччя. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2022. № 7. С. 43–46.
 26. Мацелик М.О., Берестень А.В., Бинюк Н.М. Канонічне (церковне) право на Сході середньовічної Європи: вплив імперії. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2022. № 9. С. 51–54.
 27. Мацелик М.О., Бинюк Н.М., Санжарова Г.Ф. Середньовічне церковне судочинство: цивільний та кримінальний процеси. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 9–20.

- 28.Мацелик М.О., Санжарова Г.Ф. 16-й Міжнародний конгрес середньовічного канонічного права в Сент-Луїсі (липень 2022 року). *VI Всеукраїнські науково-правові читання пам'яті доктора юридичних наук, професора, Заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник: збірник матеріалів* / за заг. ред. А. Є. Шевченка. Ірпінь: Університет ДПУ, 2023. С. 59–62.
- 29.Мацелик М.О., Санжаров В.А., Санжарова Г.Ф. Папське судочинство в класичне Середньовіччя: Апостольська Пенітенціарія. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2022. № 5. С. 49–52.
- 30.Павлюх О.А., Санжаров В.А., Бинюк Н.М. Значення соборного законодавства для реформи Церкви та розвитку канонічного права в XII столітті: Латеранські Собори 1123, 1139, 1179 років. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 50–54.
- 31.Санжаров В.А. Інституційне оформлення папського правосуддя з повноправною юрисдикцією у XIV столітті: Римська Рота. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса, 2022. № 93. С. 37–43.
- 32.Санжаров В.А. Витоки і джерела канонічного права в Західній Європі до Декрету Граціана. *Правова позиція*. 2022. №. 1 (34). С. 5–9.
- 33.Санжаров В.А. Організаційна складова вищої ланки церковного правосуддя в Середні віки та ранньо-модерну добу. «*V Всеукраїнські науково-правові читання*» пам'яті доктора юридичних наук, професора, Заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник, 28 жовтня 2021 року / за заг. ред. А. Є. Шевченка. Вінниця: ТОВ ТВОРИ, 2022. С.125–130.
- 34.Санжаров В.А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 6 (41). С. 18–21.

35. Санжаров В.А. Граціан і його твір «Згода розбіжних канонів»: юридичний Ренесанс в Західній Європі у XII столітті і канонічне право. *Держава та регіони. Серія: право*. 2018. № 4 (62). С. 133–137.
36. Санжаров В.А. Декретальне право в Західній Європі у XII-XIII століттях. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2017. № 6. С. 421–423.
37. Санжаров В.А., Бинюк Н.М. Десятина в середньовічному канонічному праві. *Історія торгівлі, податків та мита : матеріали XVI Міжнародної наукової конференції*. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2022. С. 48–49.
38. Санжаров В.А., Мацелик М.О., Санжарова Г.Ф. Внесок В'єнського Собору 1311-12 років у розвиток середньовічного канонічного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 2 (9). С. 47–56.
39. Санжаров В.А., Мацелик М.О., Санжарова Г.Ф. Злочини і «кримінальні» провадження проти прелатів в церковному судочинстві XII-XIV століть. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2022. № 7. С. 51–55.
40. Санжаров В.А., Павлюх О.А. Болонська правова школа у XII столітті. Внесок декретистів в створення системи західноєвропейського церковного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 21–31.
41. Санжаров В.А., Павлюх О.А., Санжарова Г.Ф. Четвертий Латеранський Собор 1215 року: традиції і новації в канонічному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. Запоріжжя, 2022. № 6. С. 42–46.
42. Санжаров В.А., Санжарова Г.Ф. Фіскальна політика Авіньйонських пап: історичні паралелі. *Міжнародне право XXI століття: сучасність та майбутнє: Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції*. Ірпінь: Державний податковий університет, 2022. С. 219–223.

43. Санжаров В.А., Санжарова Г.Ф. Папська фіскальність в XIV–XV ст.: прокурації. *XII Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита»*. Тези доповідей. Київ, 2018. С. 22–24.
44. Санжаров В.А., Санжарова Г.Ф. Папська фіскальність в XIV–XV ст.: доля аннат. *XI Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита»*. Тези доповідей. Київ, 2017. С. 33–35.
45. Санжаров В.А., Санжарова Г.Ф. Фіскальна політика Авіньйонських пап: стягнення «загальних служб» у Франції в XIV – на початку XV сторіччя. *X Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита»*. Тези доповідей. Київ, 2016. С. 19–21.
46. Санжаров В.А., Санжарова Г.Ф. Авіньйонські папи і податкова складова церковних фінансів в XIV сторіччі. *IX Міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита»*. Тези доповідей. Київ, 2015. С. 25–27.
47. Alexandrowicz P. O udziale polskich naukowców w międzynarodowych kongresach średniowiecznego prawa kanonicznego na marginesie sprawozdania z kongresu w Saint Louis. *Czasopismo Prawno-Historyczne*. 2022. 74 (2). S. 293–308.
48. Antonii Augustini Archiepiscopi Tarraconensis Opera omnia quae multa adhibita diligentia colligi potuerunt. Lucae: Typis Josephi Rocchii, 1765–1774. 8 vol.
49. Austin G. Canon Law in the Long Tenth Century, 900-1050. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 46–61.
50. Basdevant-Gaudemet B., Domingo R. Paul Fournier (1853–1935). *Great Christian Jurists in French History*/ ed. O. Descamps, R. Domingo. Cambridge University Press, 2019. P. 309–323.
51. Belda Iniesta J., Coretti M. Reflexiones doctrinales en torno a las Clementinas *Dispendiosam y Saepe contingit*: El proceso sumario a la luz del utriusque iuris. *GLOSSAE. European Journal of Legal History*. 2016. Vol. 13. P. 30–70.

52. Bertram M. The Late Middle Ages: Four Remarks Regarding the Present State of Research. P. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. 108–121.
53. Boyle L. The Compilatio quinta and the Registers of Honorius III. *Bulletin of Medieval Canon Law*. 1978. Vol. 8. P. 9–19.
54. Brett M., Somerville R. The transmission of the councils from 1130–1139. *Pope Innocent II (1130–1143): The World vs the City* / eds. J. Doran, D. J. Smith. London-New York: Routledge, 2016. P. 226–271.
55. Brett M., Hamilton L.I. New evidence for the canons of the First Lateran Council. *Bulletin of Medieval Canon Law*. 2013. Vol. 30. P. 1–20.
56. Brundage J.A. Medieval canon law. London: Routledge, 2013. XII, 260 p.
57. Brundage J.A. The Teaching and Study of Canon Law in the Law Schools. *The History of Canon Law in the Classical Period, 1140-1234* / eds. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2008. P. 98–120.
58. Burczak K. Sacrilegium in Gratian's "Decretum". Lublin: Wyd. KUL, 2012. 307 s.
59. The Cambridge History of Medieval Canon Law / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. 618 p.
60. Carvajal Aravena P.H. La Historia del Derecho y la Historiografía jurídica alemana del siglo XX. *Revista de estudios histórico-jurídicos*. 2010. Issue 32. P. 453–468.
61. Chambost A.-S. Paul Viollet: (1840–1914). *Great Christian Jurists in French History* / ed. O. Descamps, R. Domingo. Cambridge University Press, 2019. P. 293–308.
62. Chodorow S. Christian Political Theory and Church Politics in the Mid-Twelfth Century. The Ecclesiology of Gratian's Decretum. Berkeley: University of California Press, 1972. XI, 300 p.

63. Clarke P.D. Excommunication and Interdict. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 550–570.
64. Clarke P.D. Giovanni d'Andrea (1270–1348). *Law and the Christian Tradition in Italy: The Legacy of the Great Jurists* / ed. O. Condorelli, R. Domingo. London: Routledge, 2021. P. 145–159.
65. Die Collectio Francofurtana: Eine französische Decretalensammlung / ed. W. Holtzmann, hrsg. P. Landau, G. Drossbach. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 2007. 441 p.
66. A companion to twelfth-century schools / ed. C. Giraud. Leiden-Boston: Brill, 2020. 332 p.
67. Condorelli O. Un'opera ancora da studiare: l'Editio Romana del Corpus iuris canonici. *Bulletin of Medieval Canon Law*. 2022. Vol. 39. P. 125–164.
68. Condorelli O. Guillaume Durand (c. 1230–1296). *Great Christian Jurists in French History* / ed. O. Descamps, R. Domingo. Cambridge University Press, 2019. P. 52–70.
69. Condorelli O. La situación actual de la ciencia canónica. *Ius Canonicum*. 2009. XLIX. N. 97. P. 13–35.
70. Creating and Sharing Legal Knowledge in the Twelfth Century. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 673 and Its Context / S. Dusil, A. Thier. Leiden-Boston: Brill, 2022. 277 p.
71. Cushing C.G. Sinibaldo Fieschi (Pope Innocent IV) 1180/90–1254. *Law and the Christian Tradition in Italy: The Legacy of the Great Jurists* / ed. O. Condorelli, R. Domingo. London: Routledge, 2021. P. 70–81.
72. Cushing K.G. Gabriel Le Bras (1891–1970). *Great Christian Jurists in French History* / ed. O. Descamps, R. Domingo. Cambridge University Press, 2019. 486 p. P. 421–432.
73. Dolezalek G.R. Roman Law: Symbiotic Companion and Servant of Canon Law. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 230–261.

- 74.Drossbach G. Decretals and Lawmaking. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 208–229.
- 75.Duggan A.J. Popes, bishops, and the progress of canon law, c.1120–1234 / ed. Travis R. Baker. Turnhout: Brepols, 2020. 506 p.
- 76.Duggan A.J. ‘New’ and ‘Old’ Law in the Twelfth Century: A Contribution to the Current Debate. *Bulletin of Medieval Canon Law*. 2019. Vol. 36. P. 299–314.
- 77.Duggan A.J. Armsbearing by the Clergy and the Fourth Lateran Council. *The Fourth Lateran Council and the development of canon law and the 'ius commune'* / ed. A. Larson, A. Massironi. Turnhout: Brepols, 2018. 305 p. P. 63–77.
- 78.Duggan A.J. Clerical Exemption in Canon Law from Gratian to the Decretals. *Medieval worlds*. Wien, 2017. vol. 6. P. 78–100.
- 79.Duggan A.J. Current Research on the Decretals between Gratian's Decretum and the Liber Extra. *Ephemerides iuris canonici*. Romae, 2017. vol. 57. P. 245–275.
- 80.Duggan A.J. Our letters have not usually made law (legem facere) on such matters' (Alexander III, 1169): A New Look at the Formation of the Canon Law of Marriage in the Twelfth Century. *Proceedings of the Fourteenth International Congress of Medieval canon law* / ed. J.W. Goering, S. Dusil, A. Thier. Città del Vaticano, 2016. P. 627–650.
- 81.Duggan A.J. Master of the Decretals: A Reassessment of Alexander III's Contribution to Canon Law. *Pope Alexander III (1159-81). The art of survival* / ed. P.D. Clarke, A.J. Duggan. Farnham, 2012. P. 365–418.
- 82.Duggan A.J. Making Law or Not? The Function of Papal Decretals in the Twelfth Century. *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Medieval Canon Law: Esztergom, 3 - 8 August* [ed. P. Erdő, S.A. Szuromi]. Città del Vaticano 2010. 844 p. P. 41–70.

- 83.Duggan A.J. Manu sollicitudinis: Celestine III and Canon Law. *Pope Celestine III, 1191-1198. Diplomat and pastor* / ed. J. Doran, D.J. Smith. Aldershot, 2008. P. 189–236.
- 84.Duggan A.J. Conciliar Law 1123–1215: The Legislation of the Four Lateran Councils. *The history of medieval canon law in the classical period, 1140–1234* / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2008. P. 318–366.
- 85.Duggan C. Decretal Collections From Gratian's "Decretum" to the "Compilationes Antiquae": The Making of the New Case Law. *The History of Canon Law in the Classical Period, 1140-1234* / eds. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2008. p. 246–292.
- 86.Dusil S. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 673: a Copy of Gratian's Decretum at the Beginning of Decretistic Teaching. Fresh Perspectives, New Insights, and Open Questions. *Creating and Sharing Legal Knowledge in the Twelfth Century. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 673 and Its Context*. Leiden-Boston: Brill, 2022. P. 245–251.
- 87.Eichbauer M.H. Medieval Canon Law. London: Routledge, 2023. 230 p.
- 88.Eichbauer M.H. The Uniqueness of Prima Causa in Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 673. *Creating and Sharing Legal Knowledge in the Twelfth Century. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 673 and Its Context*. Leiden-Boston: Brill, 2022. P. 78–94.
- 89.Eichbauer M.H. Gratian's Decretum and the Changing Historiographical Landscape. *History Compass*. 2013. Vol. 11 (12). P. 1111–1125.
- 90.Eichbauer M.H. From Gratian's Concordia discordantium canonum to Gratian's Decretum: The Evolution from Teaching Text to Comprehensive Code of Canon Law. Washington, D.C.: The Catholic University of America, 2010. 377 p. [PhD Diss.].

91. l'Engle S. Medieval Canon Law Manuscripts and Early Printed Books. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 299–326.
92. Firey A. Early Medieval Canon Law. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 32–45.
93. Foreville R. Procédure et débats dans les conciles médiévaux du Latran (1123–1215). *Rivista di Storia della Chiesa in Italia*. 1965. 19. P. 21–37.
94. Foreville R. Latran I, II, III et Latran IV. Paris: Ed. de l'Orante, 1965. 445 p.
95. The Fourth Lateran Council and the Crusade Movement: the Impact of the Council of 1215 on Latin Christendom and the East / ed. J.L. Bird, D.J. Smith. Turnhout: Brepols, 2018. 319 p.
96. The Fourth Lateran Council and the Development of Canon Law and the 'Ius Commune' / ed. A. Larson, A. Massironi. Turnhout: Brepols, 2018. 305 p.
97. The Fourth Lateran Council: Institutional Reform and Spiritual Renewal / ed. G. Melville, J. Helmroth. Affalterbach, 2017. 346 p.
98. Fowler-Magerl L. Ordo iudiciorum vel ordo iudiciarius. Begriff und Literaturgattung. Frankfurt am Main: V. Klostermann, 1984. XII, 342 S.
99. Fowler-Magerl L. "Ordines iudicarii" and "Libelli de ordine iudiciorum". From the Middle of the Twelfth to the End of the Fifteenth Century. Turnhout: Brepols, 1994. 130 p.
100. Fransen G. La date du Décret de Gratien. *Revue d'histoire ecclésiastique*. 1956. Vol. 51. P. 521–531.
101. García y García A. Iglesia, sociedad y derecho. Salamanca : Publicaciones Universidad Pontificia, 1987. Vol. 2.
102. García y García A. La Biblia en el concilio 4 lateranense de 1215. *Annuario Historiae Conciliorum*. 1986. Vol. 18. P. 91–102.
103. García y García A. Glosas de Juan Teutónico, Vicente Hispano y Dámaso Húngaro a los Arbores Consanguinitatis et Affinitatis. *Zeitschrift der Savigny-*

- Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung.* 1982. Bd. 68. S. 153–185.
104. Gaudemet J. Formation du droit canonique et gouvernement de l'Église de l'Antiquité à l'âge classique. Strasbourg: Presses universitaires de Strasbourg, 2008. 488 p.
105. Gaudemet J. La Bible dans les collections canoniques. *Gaudemet J. Formation du droit canonique et gouvernement de l'Église de l'Antiquité à l'âge classique.* Strasbourg: Presses universitaires de Strasbourg, 2008. P. 93–137.
106. Gaudemet J. Das römische Recht in Gratians Dekret. *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht.* 1961. Bd. 12. S. 177–191.
107. Genka T. Hierarchie der Texte, Hierarchie der Autoritäten: zur Hierarchie der Rechtsquellen bei Gratian. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung.* 2009. Bd. 95. S. 101–127.
108. Goering J. The Scholastic Turn (1100–1500): Penitential Theology and Law in the Schools. *A New History Penance* / ed. A. Fire. Leiden: Brill, 2008. P. 219–238.
109. Great Christian Jurists in French History / ed. O. Descamps, R. Domingo. Cambridge University Press, 2019. 486 p.
110. Haering S. Gratian und das Kirchenrecht in der mittelalterlichen Theologie. *Münchener Theologische Zeitschrift.* 2006. Bd. 57. S. 21–34.
111. Hefele K.J. von Histoire des Conciles, d'après les documents originaux / trad. de l'allemand par Dom H. Leclercq. Paris: Librairie Letouzey et Ané, 1907–1952. 11 vols. in 21.
112. Hinschius P. Das Kirchenrecht der Protestanten und Katholiken in Deutschland. – Berlin: Verlag von I. Guttentag, 1869–1897. 6 Bde.
113. The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2016. XIV, 506 p.

114. The History of Medieval Canon Law in the Classical Period, 1140–1234: From Gratian to the Decretals of Pope Gregory IX / ed. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: Catholic University of America Press, 2008. 442 p.
115. Holtzmann W. Über eine Ausgabe der päpstlichen Dekretalen des 12. Jahrhunderts. *Nachrichtender Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-historische Klasse*. 1945. S. 15–36.
116. Holtzmann W. Beiträge zu den Dekretalensammlungen des zwölften Jahrhunderts. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung*. 1927. Bd. 16. S. 37–115.
117. Innocent III and his Time. From Absolute Papal Monarchy to the Fourth Lateran Council / ed. P. Blanco Díez, L.M. García y Lozano, R. Tijeras Bonillo. Guadalupe, 2017. 604 p.
118. Jews and Muslims under the Fourth Lateran Council: Papers Commemorating the Octocentenary of the Fourth Lateran Council (1215) / ed. M.T. Champagne, I.M. Resnick. Turnhout: Brepols, 2018. 222 p.
119. Kéry L. Criminal Law. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 495–510.
120. Killermann, S. Die Rota Romana. Wesen und Wirken des päpstlichen Gerichtshofes im Wandel der Zeit. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2009. 671 s.
121. Korporowicz Ł.J. Roman Law Behind the Decrees 39–41 of the Fourth Lateran Council (1215). *The Fourth Lateran Council and the Development of Canon Law and the 'ius commune'* / ed. A. Larson, A. Massironi. Turnhout: Brepols, 2019. P. 235–250.
122. Korporowicz Ł.J. Bona fides praescriptio. Kanon 41 (Quoniam omne) IV Soboru Laterańskiego (1215) a prawo rzymskie. *Prawo Kanoniczne*. 2018. 61(1). S. 169–183. DOI: <https://doi.org/10.21697/pk.2018.61.1.08>.
123. Korporowicz Ł.J. Kanon 40 (contingit interdum) IV Soboru Laterańskiego (1215) a prawo rzymskie. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Iuridica*. 2017. Vol. 80. S. 47-54.

124. Korporowicz Ł.J. Rzymskie inspiracje kanonu 39 (Saepe contingit) IV Soboru Laterańskiego (1215). *Łódzkie Studia Teologiczne*. 2016. 25 (2). S. 91–102.
125. Kuttner S. Gratian and the Schools of Law, 1140–1234 / ed. P. Landau. London: Routledge, 2018. XII, 364 p.
126. Kuttner S. Research on Gratian: Acta and Agenda (1988). *Kuttner S. Studies in the History of Medieval Canon Law*. Aldershot: Ashgate, 1990. P. 3–26.
127. Kuttner S. Raymond of Peñafort as Editor: The “decretales” and “constitutiones” of Gregory IX (1982). *Kuttner S. Studies in the History of Medieval Canon Law*. Aldershot: Ashgate, 1990. P. 65–80.
128. Kuttner S. New studies on the Roman law in Gratian's Decretum (1953). *Kuttner S. Gratian and the Schools of Law, 1140–1234*. London: Routledge, 2018. P. 45–78.
129. Kuttner S. Repertorium der Kanonistik. 1140–1234. Prodrum corpus glossatorum. I. – Città del Vaticano: Biblioteca apostolica vaticana, 1937.
130. Landau P. The Spirit of Canon Law. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 573–583.
131. Landau P. Gratian and the Decetum Gratiani. *The History of Canon Law in the Classical Period, 1140-1234* / eds. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2008. P. 22–54.
132. Landau P. Quellen und Bedeutung des gratianischen Dekrets. *Studia et documenta historiae et iuris*. 1986. Vol. 52. P. 218–235.
133. Larraínzar González C. Las "Introducciones" del siglo XII al Decreto de Graciano. *Revista Española de Derecho Canónico*. 2007. Vol. 64. N° 162. P. 259–279.
134. Larraínzar González C. La investigación actual sobre el Decreto de Graciano. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung*. 2004. Bd. 90. S. 27–59.

135. Larrainzar González C. El borrador de la Concordia de Graciano: Sankt Gallen, Stiftsbibliothek MS 673 (=Sg). *Ius Ecclesiae*. 1999. Vol. 11. P. 593–666.
136. Larson A.A. Nota: What the Scribes of Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 673 Found Noteworthy in Gratian's Decretum. *Creating and Sharing Legal Knowledge in the Twelfth Century. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 673 and Its Context*. Leiden-Boston: Brill, 2022. P. 143–166.
137. Larson A.A. Gratian (Late Eleventh Century to ca. 1145). *Law and the Christian Tradition in Italy: The Legacy of the Great Jurists* /ed. O. Condorelli, R. Domingo. London: Routledge, 2021. P. 43–52.
138. Larson A.A. Archiepiscopal and Papal Involvement in Episcopal Elections: The Origins and Reception of Lateran IV cc. 23–24 from the Third Lateran Council to the Liber Sextus. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Kanonistische Abteilung*. 2016. Bd. 102. no. 1. S. 73–98.
139. Larson A.A. Master of penance : Gratian and the development of penitential thought and law in the twelfth century. Washington, D.C.: Catholic University of America Press, 2014. XVIII, 553 p.
140. Larson A. Gratian's Tractatus de penitentia: A Textual Study and Intellectual History. Washington, D.C.: Catholic University of America, 2010. PhD Diss. 551 p.
141. Larson A.A. Early Stages of Gratian's Decretum and the Second Lateran Council: A Reconsideration. *The Bulletin of Medieval Canon Law*. 2007. Vol. 27. P.21–56.
142. Larson A.A. The Evolution of Gratian's Tractatus de penitentia. *Bulletin of Medieval Canon Law*. 2004–2006. Vol. 26 P. 59–123.
143. Law and the Christian Tradition in Italy: The Legacy of the Great Jurists /ed. O. Condorelli, R. Domingo. London: Routledge, 2021. 483 p.
144. Le Bras G. Le istituzioni ecclesiastiche della Cristianità Medievale. Torino : Editrice S.A.I.E., 1973. 404 p.
145. Lecler J. Vienne. Paris: Edit. de l'Orante, 1964. 216 p.

146. Lenherr T. Fehlende “Paleae” als Zeichen eines überlieferungsgeschichtlich jüngeren Datums von Dekret-Handschriften. *Archiv für katholisches Kirchenrecht*. 1982. Bd. 151. S. 495–507.
147. Lenherr T. Die Summarien zu den Texten des 2. Laterankonzils von 1139 in Gratians Dekret. *Archiv für katholisches Kirchenrecht*. 1981. Bd. 150. S. 528–551.
148. Lenz P. Die Glossierung und die Glossen in den frühesten Handschriften des Decretum Gratiani. *Bulletin of Medieval Canon Law*. 2018. Vol. 35. P. 41–184.
149. León E. de La biografia di Graziano. *La cultura giuridico-canonica medioevale: premesse per un dialogo ecumenico* / publ. E. de León, N. Álvarez de las Asturias. Milano: Giuffrè, 2003. P. 89–107.
150. Maassen F. Geschichte der Quellen und der Literatur des canonischen Rechts im Abendlande bis zum Ausgange des Mittelalters. Gratz: Leuschner & Lubensky, 1870. LXX, 981 s.
151. Makowski E. Religious Life. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 396–403.
152. McDougall S. Marriage: Law and Practice. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 453–474.
153. Meens R. Penance in Medieval Europe, 600–1200. Cambridge University Press, 2014. 292 p.
154. Mesini C. Postille sulla biografia del ‘Magister Gratianus’ padre del diritto canonico. *Apollinaris*. 1981. Vol. 54. P. 509–534.
155. Metz R. Regard critique sur la personne de Gratien, auteur du Décret (1130–1140), d’après les résultats des dernières recherches. *Revue des sciences religieuses*. 1984. Vol. 58. P. 64–76.
156. Meyer A. The Late Middle Ages: Sources. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 122–141.

157. Meyer A. The Law of Benefices. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 368–395.
158. Miramon C. de Ecclesiastical Property, Tithes, Spiritualia. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 345–367.
159. Mörsdorf K. Kirchenrecht: Lehrbuch des Kirchenrechts auf Grund des Codex Iuris Canonici. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 1949–1950. 2 Bde.
160. Müller W.P. The Reinvention of Canon Law in the High Middle Ages. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 79–95.
161. Müller E. Das Konzil von Vienne, 1311–1312. Seine Quellen und seine Geschichte. Münster: Aschendorff, 1934. XVIII, 766 s.
162. Müller W.P. Huguccio: The Life, Works, and Thought of a Twelfth-Century Jurist. Washington, 2015. 232 p.
163. Müller W.P. The Summa decretorum of Huguccio. *The History of Canon Law in the Classical Period, 1140-1234* / eds. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2008. P. 142–160.
164. Murano G. Gratiano e il Decretum nel secolo XII. *Rivista Internazionale di Diritto Comune*. 2015. Vol. 26. P. 61–139.
165. A New History of Penance / ed. A. Firey. Leiden-Boston: Brill, 2008. VII, 463 p.
166. Noonan J. Jr. The Catholic Law School – A.D.1150. *The Catholic University Law Review*. 1998. Vol. 47 (4). P. 1189–1205.
167. Noonan J.T. Gratian Slept Here: The Changing Identity of the Father of the Systematic Study of Canon Law. *Traditio*. 1979. Vol. 35. P. 145–172.
168. Padoa-Schioppa A. A History of Law in Europe: From the Early Middle Ages to the Twentieth Century / C. Fitzgerald. Cambridge University Press, 2017. XIV, 808 p.
169. Paxton F. Le cause 13 de Gratien et la composition du décret. *Revue de droit canonique*. 2001. Vol. 51. P. 233–249.

170. Pennington K. Teaching Canon Law in the Early Twelfth Century: The Evidence of Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 673. *Creating and Sharing Legal Knowledge in the Twelfth Century. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 673 and Its Context*. Leiden-Boston: Brill, 2022. P. 167–182.
171. Pennington K. Enrico da Susa (Cardinal Hostiensis) (ca. 1200–1271). *Law and the Christian Tradition in Italy: The Legacy of the Great Jurists* /ed. O. Condorelli, R. Domingo. London: Routledge, 2021. P. 82–97.
172. Pennington K. The Beginnings of Law Schools in the Twelfth Century. *A companion to twelfth-century schools* / ed. C. Giraud. Leiden; Boston: Brill, 2020. P. 226–249.
173. Pennington K. Stephen of Tournai (Étienne de Tournai) (1128–1203). *Great Christian Jurists in French History*/ ed. O. Descamps, R. Domingo. Cambridge University Press, 2019. P. 35–51.
174. Pennington K. La biografia di Graziano, il Padre del diritto canonico. *Rivista Internazionale di Diritto Comune*. 2014. Vol. 25. P. 25–60.
175. Pennington K., Müller W.P. The Decretists: The Italian School. *The History of Canon Law in the Classical Period, 1140-1234* / eds. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2008. P. 121–173.
176. Pennington K. The Decretalists 1190 to 1234. *The History of Canon Law in the Classical Period, 1140-1234* / eds. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2008. P. 211–245.
177. Pennington K. Decretal Collections 1190–1234. *The History of Canon Law in the Classical Period, 1140-1234* / eds. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2008. P. 293–317.
178. Pennington K. Gratian, Causa 19, and the Birth of Canonical Jurisprudence. *La cultura giuridico-canonica medioevale: premesse per un dialogo ecumenico* / publ. E. De León, N. Álvarez de las Asturias. Milano, 2003. P. 211–232.
179. Phillips G. Kirchenrecht. Regensburg: Georg Joseph Manz, 1845–1872. 7 Bde.

180. Pope Innocent II (1130–1143): The World vs the City / eds. J. Doran, D. J. Smith. London-New York: Routledge, 2016. 420 p.
181. Pope Innocent III and His World / ed. J.C. Moore. Aldershot: Routledge, 1999. 416 p.
182. Pulte M. Magister Gratian (ende 11.Jh.–zwischen 1150 und 1160). Legenden und Forschungsstand über den Vater der Kirchenrechtswissenschaft. 60 *Porträts aus dem Kirchenrecht. Leben und Werk bedeutender Kanonisten* / hrsg. Philipp Thull. St. Ottilien : EOS-Verlag, 2017. S. 112–125.
183. Rambaud J. Le legs de l'ancien droit: Gratien. *L'âge classique 1140–1378: Sources et théorie du droit* / eds.G. Le Bras, C. Lefebvre, J. Rambaud. Paris: Sirey, 1965. P. 47–129.
184. Rambaud-Buhot J. Les paleae dans le Décret de Gratien. *Proceedings of the Second International Congress of Medieval Canon Law. Boston, 1963.* éd. S. Kuttner, J. J. Ryan. Città del Vaticano, 1965. P. 23–44.
185. Rambaud-Buhot J. Le Décret de Gratien et le droit romain: influence d'Yves de Chartres. *Revue historique de droit français et étranger.* 1957. 4e s. Vol. 35. P. 290–300.
186. Reali F. Magister Gratianus e le origini del diritto civile europeo. *Graziano da Chiusi e la sua opera alle origini del diritto comune europeo* / a cura di F. Reali. Chiusi: Lui, 2009. P. 17–130.
187. Reno III E.A. The Authoritative Text: Raymond of Penyafort's editing of the Decretals of Gregory IX (1234). Columbia University, 2011. IX, 557 p. [PhD Diss].
188. Rolker C.The Age of Reforms: Canon Law in the Century before Gratian. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 62–78.
189. Rolker C. Ivo of Chartres (Yves de Chartres) (c. 1040–1115). *Great Christian Jurists in French History*/ ed. O. Descamps, R. Domingo. Cambridge University Press, 2019. P. 19–34.

190. Rolker C. Canon Law and the Letters of Ivo of Chartres. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2010. XIII, 386 p.
191. Roumy F. Family Law. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 475–494.
192. Russell F.H., Greenwood R. Just War and Crusades. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 537–549.
193. Salonen K. Papal justice in the late Middle Ages: the Sacra Romana Rota. New York: Routledge, 2016. 199 p.
194. Sanzharov V.A. Historiografia niemiecka xix-xx wieku według średniowiecznego prawa kanonicznego. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. Lublin, 2023. № 3(55). S. 181–185.
195. Savigny F.C. von. Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter. Heidelberg: bei J.C.B. Mohr, 1815–1831. 8 Bde.
196. Scherer R.R. von Handbuch des Kirchenrechtes. Anwendung der modernen Methode kritisch-historischer Forschung auf das kanonische Rechtssystem. Graz: U. Moser's Buchhandlung, 1886–1898. 2 Bde. 688,704 s.
197. Schmidt H.-J. A New Concept of Monastic Organization: The General Chapters and the Fourth Lateran Council (1215). *Journal of medieval monastic studies*. 2018. Vol. 7. P. 153–180.
198. Schmugge L. Stephan Kuttner (1907–1996): The ‘Pope’ of Canon Law Studies : Between Germany, the Vatican and the USA. *Bulletin of Medieval Canon Law*. 2013. Vol. 30. P. 141–166.
199. Schulte J.F. von. Die Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Rechts von Gratian bis auf die Gegenwart. Stuttgart: F. Enke, 1875–1880. 3 Bde.
200. Sedano J. Stephan Kuttner (1907–1996): A Modern Approach to Medieval Canon Law. *Rewriting the Middle Ages in the Twentieth Century. III: Political Theory and Practice* / ed. J. Pavón Benito. Turnhout: Brepols, 2015. P. 151–178.

201. Séjourné P. Le dernier Père de l'Église. Saint Isidore de Séville (560-636), son rôle dans l'histoire du droit canonique. Paris: Gabriel Beauchesne, 1929. 535 p.
202. Sohm R. Das altkatholische Kirchenrecht und das Dekret Gratians. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. 1967. viii, 685 s.
203. Somerville R. Chaos to order: Clermont, 1095 to Lateran IV, 1215. *Innocent III and his time. From absolute papal monarchy to the Fourth Lateran Council*. Universidad Católica San Antonio de Murcia, 2017. P. 377–388.
204. Somerville R. Papacy, Councils and Canon Law in the 11th–12th Centuries. London: Routledge, 1990. 337 p.
205. Sommar M.E. Gratian's Causa VII and the multiple recension theories. *Bulletin of Medieval Canon Law*. 2000. Vol. 24 P. 78–96.
206. Studies in the collections of twelfth-century decretals: from the papers of the late Walther Holtzmann / ed. C.R. Cheney, M.G. Cheney. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1979. XXXII, 350 p.
207. Summerlin D. The Canons of the Third Lateran Council of 1179: Their Origins and Reception. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. xxiii, 306 p.
208. Summerlin D. The reception and authority of conciliar canons in the later-twelfth century: Alexander III's 1179 Lateran canons in context. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*. 2014. Bd. 100. S. 112–131.
209. Szuromi S.A. Pre-Gratian Medieval Canonical Collections: Texts, Manuscripts, Concepts. Berlin: Frank & Timme, 2014. 155 p.
210. Tanner N. Church Councils. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 192–207.
211. Theiner A. Disquisitiones criticae in praecipuas canonum et decretalium collectiones. Rome: Collegio Urbano. 1836. XXI, 621 p.
212. Thier A. Exploring the Evolution of Legal Knowledge in the Middle Ages: The Manuscript Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 673 as Challenge and Chance.

- Creating and Sharing Legal Knowledge in the Twelfth Century. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 673 and Its Context.* Leiden-Boston: Brill, 2022. P. 3–13.
213. Uruszczak W. Adam Vetulani (1901–1976) – historyk prawa kanonicznego. *Opera historico-iuridica selecta: prawo kanoniczne, nauka prawa, prawo wyznaniowe.* Kraków, 2017. S. 221–232.
 214. The Use of Canon Law in Ecclesiastical Administration, 1000–1234 / ed. M.H. Eichbauer, D. Summerlin. Leiden-Boston: Brill, 2019. XIII, 273 p.
 215. Vetulani A. Sur Gratien et les Décrétales / éd. W.Uruszczak. Aldershot, Hampshire: Variorum, 1990. 611 p.
 216. Vetulani A. Gratien et le droit romain. *Revue historique de droit français et étranger.* 1945–1947. 4e s. Vol. 24–25. P. 11–48.
 217. Viejo-Ximénez J.M. El Derecho romano “nuevo” en el Decreto de Graciano. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung.* 2002. Bd. 88. S. 1–19.
 218. Viejo-Ximénez J.M. La recepción del Derecho romano en el Derecho canonico. *Ius ecclesiae.* 2002. Vol. 14. P. 375–414.
 219. Viejo Ximénez J.M. La investigación sobre las fuentes formales del Decreto de Graciano. *Initium: Revista catalana d'història del dret.* 2002. N°7. P. 217–240.
 220. Viejo Ximénez J.M. Les étapes de l'incorporation des textes romains au décret de Gratien. *Revue de droit canonique.* 2001. Vol. 51. N° 2. P. 251–260.
 221. Viejo-Ximénez J. M. Concordia y Decretum del maestro Graciano: memoriam Rudolf Weigand. *Ius canonicum.* 1999. Vol. 39. P. 333–357.
 222. Wayno J.M. Rethinking the Fourth Lateran Council of 1215. *Speculum.* 2018. Vol. 93. no. 3. P. 611–637.
 223. Wei J.C. Theology and the Theological Sources of Canon Law. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 173–191.
 224. Wei J.C. Gratian the theologian. Washington: Catholic University of America Press, 2016. XVII, 355 p.

225. Weigand R. The Development of the 'Glossa Ordinaria' to Gratian's 'Decretum'. *The History of Canon Law in the Classical Period, 1140-1234* / eds. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2008. P. 55–97.
226. Weigand R. The Transmontane Decretists. *The History of Canon Law in the Classical Period, 1140-1234* / eds. W. Hartmann, K. Pennington. Washington: The Catholic University of America Press, 2008. P. 174–210.
227. Weigand R. Causa 25 des Dekrets und die Arbeitsweise Gratians. *Grundlagen des Rechts: Festschrift für Peter Landau zum 65. Geburtstag* /hrsg. R. Helmholz, P. Mikat, J. Müller, M. Stolleis. Paderborn: F. Schöningh, 2000. S. 277–290.
228. Weigand R. Versuch einer neuen, differenzierten Liste der Paleae und Dubletten im Dekret Gratians. *Bulletin of Medieval Canon Law*. 1999. Vol. 23. P. 114–128.
229. Weigand R. Zusätzliche 'Paleae' in fünf Dekrethandschriften. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*. 1992. Bd. 78. S. 62–120.
230. Weigand R. Paucapalea und die frühe Kanonistik. *Archiv für katholisches Kirchenrecht*. 1981. Bd. 150. S. 137–157.
231. Weigand R. Magister Rolandus und Papst Alexander III. *Archiv für katholisches Kirchenrecht*. 1980. Bd. 149. S. 3–44.
232. Werckmeister J. Les études sur le Décret de Gratien: Essai de bilan et perspectives. *Revue de droit canonique*. 1998. Vol. 48 (2). P. 363–379.
233. Wernz F. *Ius Decretalium: ad usum praelectionum in scholis textus canonici sive iuris decretalium*. Prati: Ex Officina Libraria Giachetti, 1898–1914. 7 t.
234. Winroth A. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 673 in Context: Twelfth-Century Transformations and Abbreviations of Gratian's Decretum. *Creating and Sharing Legal Knowledge in the Twelfth Century. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 673 and Its Context*. Leiden-Boston: Brill, 2022. P. 221–241.

235. Winroth A. Canon Law in a Time of Renewal, 1130–1234. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 96–107.
236. Winroth A. Law Schools and Legal Education. *The Cambridge History of Medieval Canon Law* / ed. A. Winroth, J.C. Wei. Cambridge University Press, 2022. P. 262–284.
237. Winroth A. Gratian and His Book: How a Medieval Teacher Changed European Law and Religion. *Oxford Journal of Law and Religion*, 2021, Vol. 10, Issue 1, P. 1–15.
238. Winroth A. L'universale Graziano da Chiusi: Un uomo per il suo e per tutti i tempi. *Gratianus magister Decretorum: Il Decretum tra storia, attualità e prospettive di universalità* / ed. Manlio Sodi, Francesco Reali. Vatican City: Bibliotheca apostolica Vaticana, 2020. P. 181–188.
239. Winroth A. Where Gratian Slept: The Life and Death of the Father of Canon Law. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*. 2013. Bd. 99. S.105–128.
240. Winroth A. The Legal Revolution of the Twelfth Century. *European Transformations: The Long Twelfth Century* / eds. T. Noble, J. van Engen. Notre Dame, 2012. P. 338–353.
241. Winroth A. Recent work on the making of Gratian's Decretum. *Bulletin of Medieval Canon Law*. 2008. Vol. 26. P. 1–29.
242. Winroth A. Roman Law in Gratian and the Panormia. *Bishops, Texts, and the Use of Canon Law around 1100: Essays in Honour of Martin Brett* / ed. B. Brasington. Aldershot, 2008. P. 183–190.
243. Winroth A. The Making of Gratian's Decretum. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. XVI, 245 p.
244. Winroth A. The two recensions of Gratian's Decretum. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*. 1997. Bd. 83. S. 22–31.

245. Witte J. Canon Law in Lutheran Germany: A Surprising Case of Legal Transplantation. *Lex et Romanitas: Essays for Alan Watson* / ed. M. Hoeflich. Berkeley, CA: University of California Press, 2000. P. 181–224.
246. Wojtyła K. Traktat o pokucie w Dekrecie Gracjana w świetle rękopisu gdańskiego Mar.F.75. *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*. 1957. Vol. 4 (1). P. 31–71.
247. Wolter H., Holstein H. Lyon I et Lyon II. Paris: de l'Orante, 1966. 320 p.
248. Zechiel-Eckes K. Ein Blick in Pseudoisidors Werkstatt. Studien zum Entstehungsprozeß der falschen Dekretalen. Mit einem exemplarischen editorischen Anhang. *Francia*, 2001, Bd. 28.1, S. 37–90.
249. Zechiel-Eckes K. Auf Pseudoisidors Spur. Oder: Versuch, einen dichten Schleier zu lüften. *Fortschritt durch Fälschungen? Ursprung, Gestalt und Wirkungen der pseudoisidorischen Fälschungen* / hrsg. W. Hartmann, G. Schmitz. Hannover, 2002. S. 1–28.
250. Zubert B.W. Przeszkoda wieku do małżeństwa w dekretach papieskich i nauce prawa w drugiej połowie XII wieku. *Prawo Kanoniczne*. 1970. 13 (3–4). S. 71–126.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Директор Навчально-наукового
інституту права
Державного податкового університету,
доктор юридичних наук, професор
Топчій В.В.
_____ 2024 року

АКТ

**впровадження результатів дисертаційного дослідження
в освітній процес**

Комісія у складі: завідувача кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету, д.ю.н., професора Шевченка А.Є.; професора кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету, д.ю.н., професора Кудіна С.В.; доцента кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету, к.політ.н., доцента Косілової О.І. склала цей акт про те, що основні результати дисертаційної роботи Санжарова Валерія Анатолійовича, які викладені у його наукових роботах:

1. Санжаров В.А. Німецька історіографія XIX-XX століть з середньовічного канонічного права. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. Lublin, 2023. № 3(55). С. 181–185.
2. Санжаров В.А. Інституційне оформлення папського правосуддя з повноправною юрисдикцією у XIV столітті: Римська Рота. *Актуальні проблеми держави і права*. 2022. № 93. С. 37–43.
3. Санжаров В.А. Витоки і джерела канонічного права в Західній Європі до Декрету Граціана. *Правова позиція*. 2022. №. 1 (34). С. 5–9.
4. Санжаров В.А., Мацелик М.О., Санжарова Г.Ф. Внесок В'єнського Собору 1311-12 років у розвиток середньовічного канонічного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 2 (9). С. 47–56.
5. Санжаров В.А., Павлюх О.А., Санжарова Г.Ф. Четвертий Латеранський Собор 1215 року: традиції і новації в канонічному праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 42–46.
6. Санжаров В.А., Павлюх О.А. Болонська правова школа у XII столітті. Внесок декретистів в створення системи західноєвропейського церковного права. *Ірпінський юридичний часопис. Серія: право*. 2022. Вип. 1 (8). С. 21–31.
7. Павлюх О.А., Санжаров В.А., Бинюк Н.М. Значення соборного законодавства для реформи Церкви та розвитку канонічного права в XII столітті: Латеранські Собори 1123, 1139, 1179 років. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 50–54.
8. Санжаров В.А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 6 (41). С. 18–21.

9. Санжаров В.А. Граціан і його твір «Згода розбіжних канонів»: юридичний Ренесанс в Західній Європі у XII столітті і канонічне право. *Держава та регіони. Серія: право*. 2018. № 4 (62). С. 133–137.

10. Санжаров В.А. Декретальне право в Західній Європі у XII–XIII століттях. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 421–423.

11. Санжаров В.А. Організаційна складова вищої ланки церковного правосуддя в Середні віки та ранньо-модерну добу. «V Всеукраїнські науково-правові читання» пам'яті доктора юридичних наук, професора, Заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник, 28 жовтня 2021 року / за заг. ред. А. Є. Шевченка. Вінниця: ТОВ ТВОРИ, 2022. С.125–130.

12. Санжаров В.А., Санжарова Г.Ф. Фіскальна політика Авіньйонських пап: історичні паралелі. *Міжнародне право XXI століття: сучасність та майбутнє: Збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції*. Ірпінь: Державний податковий університет, 2022. С. 219–223.

використовуються в освітньому процесі кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету під час викладання дисциплін: «Теорія держави і права», «Історія держави і права зарубіжних країн», «Історія держави і права України та країн світу», «Історія держави і права України», «Історія політичних і правових учень», «Історія вчень про державу і право», «Філософія права» і мають важливе теоретичне значення при підготовці навчальних посібників, лекцій, методичних матеріалів.

Комісія дійшла висновку, що результати дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень Санжарова Валерія Анатолійовича на тему «Становлення та розвиток канонічного права в Західній Європі у XII–XIV століттях»: можна вважати впровадженими в освітній процес кафедри теоретико-правових дисциплін Державного податкового університету.

Завідувач кафедри теоретико-правових дисциплін,
д.ю.н., професор

 Анатолій Шевченко

Професор кафедри теоретико-правових дисциплін,
д.ю.н., професор

 Сергій Кудін

Доцент кафедри теоретико-правових дисциплін,
к.політ.н., доцент

 Ольга Косілова

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Санжаров В. А. Витоки і джерела канонічного права в Західній Європі до Декрету Граціана. *Правова позиція*. 2022. № 1 (34). С. 5–9.
2. Санжаров В. А. Оформлення системи церковного права в Західній Європі у XII столітті. Декрет Граціана. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 6 (41). С. 18–21.
3. Санжаров В. А. Граціан і його твір «Згода розбіжних канонів»: юридичний Ренесанс в Західній Європі у XII столітті і канонічне право. *Держава та регіони. Серія: право*. 2018. № 4 (62). С. 133–137.
4. Санжаров В. А. Декретальне право в Західній Європі у XII–XIII століттях. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 6. С. 421–423.
5. Sanzharov V. A. Historiografia niemiecka XIX-XX wieku według średniowiecznego prawa kanonicznego. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. Lublin, 2023. № 3(55). S. 181–185.
6. Санжаров В. А. Перший Ліонський Собор (26 червня – 17 липня 1245 року): внесок в розвиток церковної юрисдикції і судочинства. *KELM (Knowledge, Education, Law, Management)*. Lublin, 2022. № 7 (51). S. 244–249.
7. Санжаров В. А. Організаційна складова вищої ланки церковного правосуддя в Середні віки та ранньо-модерну добу. *V Всеукраїнські науково-правові читання пам'яті доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник* : збірник матеріалів, м. Ірпінь, 28 жовтня 2021 року. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ», 2022. С. 125–130.
8. Санжаров В. А., Бинюк Н. М. Десятина в середньовічному канонічному праві. *Історія торгівлі, податків та мита* : матеріали XVI Міжнародної наукової конференції, м. Дніпро, 27–28 жовтня 2022 року. Дніпро : Університет митної справи та фінансів, 2022. С. 48–49.
9. Санжаров В. А., Бинюк Н. М. Середньовічне кримінальне правосуддя згідно англосаксонському законодавству. *VI Всеукраїнські науково-правові*

читання пам'яті доктора юридичних наук, професора, заслуженого юриста України, член-кореспондента Національної академії правових наук України Ніни Романівни Нижник : збірник матеріалів, м. Ірпінь, 27 жовтня 2022 року. Ірпінь, 2023. С. 96–99.

10. Санжаров В. А., Санжарова Г. Ф. Фіскальна політика Авін'йонських пап: історичні паралелі. *Міжнародне право XXI століття: сучасність та майбутнє* : зб. тез доп. Міжн. наук.-практ. конф., м. Ірпінь, 25 травня 2022 року. Ірпінь : Державний податковий університет, 2022. С. 219–223.